

**BHAVAN'S LIBRARY**

This book is valuable and  
'NOT to be ISSUED  
• out of the Library  
without Special Permission

	रु०	आ०
३१ बृहदारण्यकोपनिषद्भिताक्षरा—भीनित्वानन्दमुनिविरचिता । २		१२
३२ ऐतरेयब्राह्मणम्—सायणभाष्यसमेतम् । भागद्वयात्मकम् ।... १०		१०
३३ धन्वन्तरीयनिघण्टुः—श्रीधन्वन्तरिविरचितः । वैद्यकग्रन्थः ६		४
३४ श्रीमद्भगवद्गीता—गांकरभाष्योपेता । ... .. २		०
३४ श्रीमद्भगवद्गीता—सटीकगांकरभाष्योपेता । ... .. ६		४
३५ संगीतरत्नाकरः—शाङ्गदेवकृतः सटीका द्विभागः। गानशास्त्रम् । १०		४
३६ तैत्तिरीयारण्यकम्—सायणभाष्यसमेतं भागद्वयात्मकम् । ९		१
३७ तैत्तिरीयब्राह्मणम्—सायणभाष्यसमेतं भागत्रयात्मकम् ।... १४		८
३८ ऐतरेयारण्यकम्—सायणभाष्यसहितम् । ... .. ३		०
३९ मंस्काररत्नमाला—गोरीनाथभट्टविरचिता । भागद्वयात्मिका । १२		८
४० मंध्याभाष्यसमुच्चयः—खण्डराजश्रीकृष्णपण्डितादिप्रणीतः । २		०
४१ अग्निपुराणम्—महर्षिव्यासप्रणीतम् । महापुराणम् ... ५		४
४२ तैत्तिरीयमंहिता—सायणभाष्यसमेता । प्रागनवकात्मिका । ४८		१०
४३ वैयाकरणसिद्धान्तकारिकाः—भट्टोजीदीक्षितकृताः सटीकाः । ०		१०
४४ श्रीमद्भगवद्गीता—पेशाचभाष्यसमेता । ... .. १		८
४५ श्रीमद्भगवद्गीता—मधुसूदनश्रीधरकृतटीकोपेता । ... ५		४
४६ याज्ञवल्क्यस्मृतिः—अष्टादशस्कन्धटीकासहिता भागद्वयात्मिका । १३		०
४७ पातञ्जलयोगसूत्राणि—भाष्यवृत्तिभ्यां समेतानि । ... ३		०
४८ स्मृतानां समुच्चयः—अङ्गिरःप्रभृतिसप्तविंशतिस्मृत्यात्मकः । ५		०
४९ वायुपुराणम्—महर्षिन्यासप्रणीतम् । महापुराणम् । ... ४		१२
५० यतीन्द्रमतदीपिका—श्रीनिवासदासकृता । प्रकाशटीकोपेता । १		४
५१ सर्वदर्शनसंग्रहः—माधवाचार्यप्रणीतः । ... .. २		०
५२ श्रीमद्भूषणगीता—नीलकण्ठकृतटीकोपेता । ... .. २		०
५३ सत्याषाढश्रौतसूत्रम्—सत्याषाढविरचितं भागद्वयात्मकम् । २८		१
५४ मत्स्यपुराणम्—श्रीमद्भूषणमुनिप्रणीतम् । महापुराणम् । ६		०
५५ पुरुषार्थचिन्तामणिः—आठवलेइत्युणाहविष्णुमदकृतः । ४		०
५६ नित्याषाढशिकारण्यः—भास्करराषोनीतटीकासहितः । ३		८
५७ आचारभूषणम्—हिरण्यकेशपाह्निकमोकोपाह्वयम्बककृतम् । ४		६
५८ आचारेन्दुः—मोटइत्युणाह्वयम्बकविरचितः । .. ४		०
५९ श्राद्धमञ्जरी—केळकरोपादवापूभट्टविरचिता । ... २		-
६० यतिधर्मसंग्रहः—विधेश्वरसरस्वतीकृतः । ... .. १		१२

६१ गौतमप्रणीतधर्मसूत्रम्—हरदत्तकृतटीकासमेतम् । ...	२	८
६२ ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूकयानन्दवल्लीभृगुपानिपदः—सटीकाः २		८
६३ छान्दोग्योपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	१२
६४ बृहदारण्यकोपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	४
६५ शाङ्खायनब्राह्मणम्—ऋग्वेदान्तर्गतवाष्कलशास्त्रीयम् । ...	१	४
६६ काव्यप्रकाशः—उद्योतपुत्रप्रदीपसहितः ।	...	६
६७ ब्रह्मसूत्राणि—दीपिकासमेतानि ।	...	४
६८ बृहद्ब्रह्मसंहिता—नारदपञ्चरात्रान्तर्गता ।	...	१
६९ ज्ञानार्णवतन्त्रम्—ईश्वरभोक्तम् । तन्त्रशास्त्रग्रन्थः ।	...	१
७० स्मृत्यर्थसारः—श्रीधराचार्यविरचितः ।	...	१
७१ बृहद्योगतरङ्गिणी—त्रिमल्लप्रह्लविरचिता भागद्वयोपेता ।	१०	१२
७२ परिभाषेन्दुशेखरः—वैद्यनाथकृतमदारूयटीकायुतः ।	...	२
७३ गायत्रीपुरश्चरणपद्धतिः—श्रीमच्छकराचार्यविरचिता । ...	१	८
७४ द्राह्यायणमूह्यसूत्रवृत्तिः—रुद्रस्कन्दप्रणीता ।	...	१
७५ ब्रह्मसूत्रभाष्यार्थरत्नमाला—सुबलप्यविरचिता ।	...	४
७६ ईशकेनकठोपनिषदः—दिगम्बरानुचरकृतव्याख्यासमेताः ।	१	०
७७ वेदान्तसूत्रमुक्तवालिः—ब्रह्मानन्दसरस्वतीविरचिता ।	...	२
७८ त्रिस्थलीसंतुः—नारायणप्रह्लविरचितः ।	...	३
७९ छान्दोग्योपनिषत्—मिताक्षराव्याख्यासमेता ।	...	२
८० वाक्यवृत्तिः—श्रीमच्छकराचार्यकृता सटीका ।	...	०
८१ आश्वलायनश्रौतसूत्रम्—नारायणकृतवृत्तिसमेतम् ।	...	४
८२ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—हरिदीक्षितविरचिता ।	...	२
८३ संक्षेपशारीरकम्—व्याख्यासहित भागद्वयोपेतम् ।	...	९
८४ अद्वैतामोदः—अभ्यंक्रोपाह्वनासुदेवशास्त्रिमणीवः ।	...	२
८५ ज्योतिर्निबन्धः—श्रीमद्दाडश्रीशिवराजविरचितः ।	...	३
८६ विधानमाला—श्रीगृहीसहस्रविरचिता ।	...	४
८७ अभिहोत्रचन्द्रिका—किञ्चनकरोपाह्वनापनशास्त्रिकृता ।	२	१४
८८ निरुक्तम्—दुर्गाचामैकनवृत्तिसमेतम् । भाष्यरूपम् ।	...	१६
८९ काव्यप्रकाशः—सकेताख्यटीकासमेतः ।	...	३
९० शाङ्खायनारण्यकम्—ऋग्वेदान्तर्गतवाष्कलशास्त्रीयम् ।	...	०

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः २

सुद्राध्यायः ।

सायणाचार्यभट्टभास्करप्रणीतभाष्याभ्यां  
संवलितः ।

आनन्दाश्रमस्थविद्वद्भिः संशोधितः ।

स च

वी. ए. इत्युपपदधारीभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्रने

श्रीमन् ' महादेव चिमणाजी आपटे ' इत्यभिधेय-  
महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रमसुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितः ।

चतुर्थीयदङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५७ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९३५ ।

( अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्थायतीकृताः ) ।

मूल्यमाणकपद्कयुतो रूपकः ( १०६ ) ।

## ॐ नमः परमात्मने ।

‘ अग्निः स्तुवन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामिर्गार्गयन्ति’ इत्युक्तेर्धनार्थकस्य यजुर्वेदस्य पञ्चमोऽयमध्यायः ‘ रुद्राध्यायः’ इत्युच्यते । चतुर्थेऽध्याये सर्वा इष्टकाचितय उक्ताः । रुद्राध्यायसंज्ञकेऽस्मिन्पञ्चमेऽध्याये चित्यज्ञौ होम उच्यते । अस्य च कर्मकाण्डे पाठात्कर्माङ्गत्वम् । तथा च श्रुतिः—

‘ रुद्रो वा एष यदग्निः स एतर्हि जातो यदि सर्वश्रिताः स यथा वसतो जातः स्तनं प्रेक्षत्येवं वा एष एतर्हि भागधेवं प्रेक्षति तस्मै यदाहुतिं न जुहुषादध्वर्युं च यजमानं च ध्यायेच्छतरु-  
द्रीयं जुहोति भागधेयेनैवैनं शमयति नार्तिमार्छेत्तदध्वर्युर्न यजमानः’ इति ।

स्मृतिरपि—चमकं तपकं चैव पौरुषं सूक्तमेव च ।

निस्थं त्रयं प्रष्टुञ्जानो ब्रह्मलोके पश्यन्ते इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

सुरायाः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जले स्थिताः ।

सहस्रशीर्षाजापी च मृच्यन्ते सर्वकिस्त्रिषैः ॥

इत्यादिभिरस्य कर्माङ्गत्वं प्रसिद्धमेव भवति । आत्रालोपनिषदि ज्ञानहेतुत्वमप्यस्य श्रूयते । तथा च ब्रह्मचारिभिः ‘ किं जप्येनामृतत्वमश्नुते’ इति पृथो याज्ञवल्क्य आह—‘ शतरुद्रीयेण’ इति । ‘ एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानि भवन्ति । एतेर्हि वा अमृतो भवति’ इति । केवल्योपनिषदि—‘यः शतरुद्रीय-  
मधीते सोऽग्निपूतो भवति’ इत्यादिभिः । स्मृतयोऽपि—

‘ सततं रुद्रजाप्योऽसौ परां मुक्तिमवाप्स्यति’ ।

इत्यादयो बह्वक्ष्यः । एवं कर्माङ्गत्वज्ञानहेतुत्वाम्बा विपथिभिर्मुमुक्षुभिश्चावश्यमाद-  
रणीयोऽयं रुद्राध्यायः । वर्तते चास्य सर्वत्र पठनपाठनप्रचारो विशेषतया दक्षिणा-  
त्येषु । यद्यपि केवलं पाठमन्त्रेणाप्ययमिष्टफलदो भवत्येव तथाऽपि—

उत स्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत स्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं विसस्ते जायेन्न पत्य उशर्ता मुवासाः ॥

इत्यादिषु वेदार्थमिहस्य प्रशंसोक्तेः ।

यदशुभोत्तमविज्ञातं निगदेभैव शन्यते ।

अनमाविन्न शुष्कैधो न तद्वज्जलात्वे कर्हिचित् ॥

इत्यादिभिरनर्थज्ञस्य निन्दाश्रयणात् ।

स्थाणुरयं भारहारः किष्ठाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।  
योऽर्थज्ञ इत्सकलं मद्रमश्रुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

इत्यादिभिरनार्थज्ञस्य स्थाणुत्वोक्त्या निन्दाया अर्थज्ञस्य न सकलकल्पणप्राप्तेर-  
भिधानार्थज्ञानमत्यावश्यकमेव । स्थाणुमिति दृष्टान्तः । छिन्नशाखं शुष्कं वृक्षमूलं  
स्थाणुशब्देनोच्यते । केचिस्वर्थमज्ञानतोऽपि यथावस्थाठमात्रेणैव कर्माङ्गत्वं सिध्य-  
तीति मन्यन्ते । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यस्वाध्ययनविधेर्वेदाक्षरग्रहणेनैव चरि-  
तार्थत्वम् । पूर्वकाण्डार्थज्ञानं कर्मानुष्ठानाङ्गित्वम् । कर्मानुष्ठानं पाठमात्रेणैव भवतीति तत्र  
सर्वसंमतम् । 'अनर्थज्ञोऽरूपकण्ठश्च पठेत् पाठकाधमा' इत्यादिष्वनर्थज्ञस्य पाठका-  
धमत्वोक्त्यर्थज्ञानं विना पाठमात्रमपि न सम्भक्तव्यं भवितुमर्हति । यद्यपि कर्मानुष्ठानं  
केवलेन मन्त्रपाठेनैव सिध्यति तथाऽपि केवलानुष्ठानाद्विद्यासहितेऽनुष्ठाने फलातिशय-  
मामनमन्ति च्छदोगाः—'तेनोभौ कुरुतो यथैतदेवं येद् यश्च न वेद् । नाना तु  
विद्या चाविद्या च । यदेव नियया करोति श्रद्धयोपनिबद्धा तदेव वीर्यव-  
चरं भवति' इति । अध्ययनं नामार्थज्ञानपूर्वकमक्षरग्रहणम् । तथा स्वध्ययनविधेर्वेद-  
ज्ञानपूर्वकमक्षरग्रहणेनैव चारितायै भवेत् केवलमक्षरग्रहणेनैव । ज्ञानहेतुत्वं स्वर्थज्ञानं  
विना न भवेदेव । आधुनिकानां तु सर्वेषामर्थज्ञानस्याऽऽवश्यकत्वे न वाऽपि विभक्ति-  
पत्तिः । तत्सिद्धं कर्माङ्गत्वेऽप्यस्य रुद्राध्यायस्यार्थग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वम् ।

अर्थज्ञानसाधनानि तु निगमनिष्कल्पाकरणादीनि सन्त्येव । परं तेष्वङ्गनवहुलपरि-  
श्रमाणा भाष्ये विनार्थज्ञानं न सुलभमिति मत्वा वैदिकमार्गपवर्तकस्य वीर्यवृक्षसूत्रते-  
र्मन्विणा माधवाचार्येण चत्वारोऽपि वेदा व्याख्याताः । तत्र यजुर्वेदव्याख्याने तस्य  
पञ्चमोऽध्यायोऽयं रुद्राध्यायोऽपि व्याख्यातः । तत्र च केवलं रुद्राध्यायार्थविनि-  
स्तूनां समसस्य तस्य ग्रन्थस्य संपादनं बहुविधव्यवसायाससाध्यमिति मत्वा सुलभत्वे-  
नास्य प्रचारो भूयादिति विचार्योऽऽनन्दाश्रमाविधित्वा मयमं सावणभाष्यसहितं  
एवायं रुद्राध्यायो मुद्रितुमारब्धः । एतस्मिन्नेव समये बार्हस्पत्यानिवासीभिः गङ्गाधर-  
अनन्त निरसुरे इत्यभिषेर्भिर्भैरवैर्भट्टभारुकरकृतभाष्यसहितमेकं पुस्तकं मत्सविधे प्रेषि-  
तम् । एतददृष्टपूर्वपतीव सनीचीनं भट्टभारुकरभाष्यं विद्युना सुलभं भवत्विति विचार्य  
तदप्यत्र संगृहीतम् । तदेवं भाष्यद्वयसंवलितोऽयं रुद्राध्यायः सर्वेषां पठनपाठनार्थ-  
ज्ञानादिभिः कर्माङ्गत्वं ज्ञानहेतुत्वं सावयतिविति ।

रूपं प्रपङ्क्तो भाषवाचार्यस्य किंचिद्वृत्तं वर्ण्यते । तत्र दक्षिणार्थो दिशि कर्माटक-

देशे तुल्यमदानदीतीरे पम्पानामकं सरः सोमं च पतते । अर्यैव विजयानगरमिति  
 प्रया पूर्वास्मिन्नाल आसीत् । इदमेव वैश्वित्किभिन्वानगरत्विष्यमिर्थायते । संप्रति  
 तु 'गोबलकोण्डा' इति प्रसिद्धमेतन्नगरं यत्र च विरूपाक्षाख्यया स्वदर्शनेन तत्र-  
 त्याञ्जनान्पाषयति स्म भगवाञ्शंकरः । तत्र वैदिकमार्गप्रवर्तकः स्वप्रतापपरिशोषितप-  
 रिपान्धिसरो धीरनुष्मभूषणो नाम सार्वभौम आसीत् । तस्येन्द्रस्य बृहस्पतिरिव नल्लय  
 सुमतिरिव रामस्य वसिष्ठ इव धर्मसुतस्य धौम्य इव पृथोः सौनामिन्निव कुल-  
 गुरुर्मन्त्री राजकार्यधुरन्धरोऽयं माधवाचार्य आसीत् । यस्य च विहमितबृहस्पति-  
 शुक्रघाणस्यादिर्भातिविभवस्य शास्त्रे औक्तेक व्यवहारे च महती प्रतिष्ठाऽऽर्पित  
 एव माधवार्यमाधवाचार्यमाधवामात्यइत्यादीन्ग्रन्थकानि नामान्युपलभ्यन्ते तेषु तेषु  
 ग्रन्थेषु । \* अस्य च—

\* अत्र ताम्रपत्रस्थितमिदमनुसंधेयम् —

तस्मिन्भारतवर्षदक्षिणदले देशोऽस्ति कर्णाटक-

स्तन्मध्ये सरिट्टुत्तमा विजयते सा तुल्यमदाभिधा ।

यत्तीरे दुरिताटवीहुतपहो देवो विरूपाक्ष इ-

त्यास्ते संततमन्तरेण सुमनःस्रोतस्विनीचिन्तनम् ॥ १ ॥

यस्योपकण्ठे विजयामिधाना सा दुर्भया राजति रामधानी ।

यस्यां विरूपाक्षकटाक्षदग्धमुञ्जनीवर्धनि स्मरमुत्पलाक्ष्यः ॥ २ ॥

वंशे यदोरभिनवांश इवाच्युतस्य श्रंसिरमादशनि सङ्कररङ्गभौम ।

श्रीनुकरान इति धिनङ्गतशत्रुरेप तामध्यतिष्ठदथ मन्वमलोकपाशः ॥ ३ ॥

तस्याऽऽज्ञया माधवमन्त्रिवर्षः प्राज्ञाञ्जयन्तीपुरराज्यमृद्धम् ।

यन्मन्त्रश्रुत्या यपुरत्सृजन्तोऽप्यरातयः स्वास्थमहो भजन्ते ॥ ४ ॥

आशान्तविश्रान्तवशाः स मन्त्री दिशो निगीपुर्महता बलेन ।

गोनाभिधा कौङ्करानजवानिमन्थेन मन्येऽरुणदर्शनेन ॥

प्रतिष्ठिर्गन्धत्र तुरुष्कसंघानुत्ताय दोष्या भुवनेकवीरः ।

उन्मूलितानामकरोऽप्रतिष्ठा श्रीसधनाथादिसुषामुजां यः ॥ ५ ॥ इत्यादि ।

स्वस्ति श्रीशके त्रयोदशविक्रमशतोत्तरसहस्र ( १३१३ ) मते वर्तमानप्रजापति-  
 संवत्सरे वैशाखमासे कृष्णपक्षेऽनावास्याया सोम्यादिने सूर्योपरागणुषण्णाले स्वस्ति-  
 श्रीमन्महामन्त्रीश्वर उपनिषन्मार्गप्रवर्तकान्यायः श्रीपन्माधवरामः कुञ्जरविपदवर्तिने  
 कुञ्जरनामानं आमं माधवपुरमिति प्रथितनापानमहार् कृत्वा, इत्यादिविस्तरमपा-  
 दं पल्लवितेन ।

इति वर्तते । तस्मात्काशीनिवासिना च्यम्बरुपादादनसेविना केंनाचिन्माधवसंज्ञकैर्न  
विदुषेयं सूतसंहितादीनां निर्मितेयनुर्भावते । किंच माधवाचार्यकृतग्रन्थस्य—

शागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।  
यं नस्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

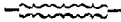
इत्ययं श्लोको राजशासनमुद्रिकेव प्रायस्तरकृतेषु ग्रन्थेषु सर्वत्रोपलभ्यते । सूतसंदि-  
तादीक्षायां स न कुत्रापि दृश्यते । तथैव माधवनिदानकर्ताऽप्यन्य एव । शतप्रश्नक-  
स्पलतिकाहृन्माधवः कश्चनातीवार्वाचीन इति प्रतिमाति ।

अथ द्वितीयं मत्वं भट्टभास्करकृतम् । अथ कौड्यं भट्टभास्करः कुत्रत्यश्चेत्यादि-  
विवशायामस्येतिवृत्तं किमपि न ज्ञायते । अनेन सर्वस्थापे यजुर्वेदस्य माध्वं कृतम् ।  
श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादम्यतिसमये भट्टभास्करसंज्ञकः कश्चन शाक्त आसीदिति  
माधवाचार्यकृतशंकरविजयसंज्ञकादग्रन्थाज्जायते । तमिन्नेव समयेऽन्योऽपि भट्टभा-  
स्करो ज्योतिःशास्त्रप्रवर्तक आसीदिति श्रीमदानन्दगिरिकृतशंकरविजयादवगम्यते ।  
एतयोरन्यतम एवावमितिरर्वाकारे न किंचित्प्रमाणमुपलभामहे । किंच शंकराचार्यस-  
मकालीनस्यास्थापितमाचौनेव एतरकृतयजुर्वेदभाष्यादीनां श्रीमन्माधवाचार्यकृतवेदार्थ-  
प्रकाशादिग्रन्थेषु न कुत्राप्युल्लेखः । भट्टगुरुसंज्ञको भीमासकधुरीणो महान्पाण्डित-  
आसीदिति वेदार्थप्रकाश उक्तम् । स च भट्टकुमारिल एवेति विदुषां मतम् । तथाऽपि  
यजुर्वेदमाध्वकृद्भट्टभास्करस्तु कुत्र कदा वा जात इति निर्णेतुमशक्ता वयम् । तथाऽपि  
भट्टभास्करोऽयं माधवाचार्यान् प्राचीन इति तु निश्चितमेवेति विदो विदां कुर्वन्तु ।  
तदेवं सायणाचार्यभट्टभास्करकृतमाध्वद्वयसंवलितोऽयं रुद्राध्यायो विदुषां मोदमाव-  
हन्सर्वतो विजयतामिस्त्वम्यर्षयते—

तत्रमवतां सेवामिलयां  
वापनशास्त्रिभर्मा ।



## आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।



रुद्राध्यायपदानामादर्शपुस्तकं ' क ' इति संज्ञितं पुण्यपत्तननिवासिभिः  
' केञ्च मरुहार गुरुजी ' इत्येतैर्दत्तम् ।

सायणाचार्यकृत रुद्राध्यायभाष्यस्याऽऽदर्शपुस्तकानि पञ्चैवोपलब्धानि ।  
तानि यथा—

क. संज्ञितं—वे० श्रा० संपन्नगङ्गाधरशास्त्रिदाताराभिर्भेदिते ।

ग. संज्ञितं—वे० शा० संपन्नवासुदेवशास्त्रिभिर्दत्तम् ।

घ. संज्ञितं—पुण्यपत्तननिवासिभिः आपटे इत्युपनामधारिमहादेवचि-  
मणाजि इत्येतैर्दत्तम् । तच्च शालिवाहनशके १७३९  
ईश्वरनामसंबत्सरे आपाढशुद्धनवम्षां लिखितम् ।

ङ. संज्ञितं—जयपुरनिवासिभिर्नारायणभट्टवर्षणीकर इत्येतैः भेषितम् ।  
भट्टभास्करकृत रुद्राध्यायभाष्यस्याऽऽदर्शपुस्तकद्वयमेवोप-  
लब्धम् । तद्यथा—

क. संज्ञितं—चटोदरनिवासिभिः श्रीभद्राभासाहेवपैराल इत्येतैः भेषि-  
तम् ।

ख. संज्ञितं—वाईसेत्रनिवासिभिर्नित्तुरे इत्येतैः भेषितम् ।

आपटे इत्येषां पुस्तकं सुवत्वाऽऽप्या पुस्तकानां लेखनसंग्रहादिकाळो  
नैव दृष्टः ।

वामनशास्त्रिशर्मा ।

श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणाः पिता ।

सायणः सोमनाथश्च मनोजुद्धी सहोदरौ ॥ १ ॥

यस्य वीघायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।

भारद्वाजं यस्य गोत्रं सर्वज्ञः स हि माधवः ॥ २ ॥

इति पराशरस्मृतिव्याख्योपक्रमे स्वयमेव तेनैवोक्तत्वाच्छ्रीमती जननी मायणः पिता सायणः सोमनाथश्चैव द्वौ भ्रातरौ वीघायनं सूत्रं याजुषी शाखा भारद्वाजं गोत्रं वाऽऽसीदिति ज्ञायते । कुत्रचित् 'सायणो सोमनाथश्च' इत्यपि पाठान्तरं दृश्यते । तस्मात्सायणसोमनाथसंज्ञकौ वा सायणमोगनाथसंज्ञकौ भ्रातरौयिति निश्चेतुं न शक्यते । तथा च वेदार्थप्रकाशो माधवाचार्यकृतः सायणाचार्यकृतो वेदवेषि न ज्ञायते । वेदविदाभुनिकाः वण्डिता — माधवाचार्यस्तावद्भाष्यकार्यनिम्न एव आसीत् । तस्य च भ्राता सायणाचार्यतेनैव वेदार्थप्रकाशादीन्महताऽनेकान्ग्रन्थाः लिख्य माधवाचार्यनाम्ना प्रसिद्धिं प्रापित्वा यथा राज्ञो देवगिरिशररथाभ्यां हेमाद्रिः स्वाश्रितपण्डितवरबोपदेवकृतेर्बहुभिर्ग्रन्थैः स्वनाम्नाऽऽख्यापितैर्ग्रन्थैरिति प्रसिद्धिं गतस्तथैवायं माधवाचार्यः सायणकृतग्रन्थैः प्रसिद्धिं गत इति वदन्ति । वस्तुतस्तु मात्र किमपि प्रमाणमुपलभामहे तदाश्रयस्यास्तानुमानाय प्रमाणकोटौ प्रवेशः स्यात् । माधवाचार्यकृतत्वेन प्रसिद्धेषु विभिन्नेषु ग्रन्थेषु कुत्रचित् 'सायणमाधवाय' कुत्रचित् 'माधवाभात्याविराचिनो' कुत्रचित् 'सायणाचार्यविराचिनो माधवाय' इत्याद्युपलभ्यते । अतो वेदार्थप्रकाशादिग्रन्थकर्ता सायणो वा माधवो वेति महान्शंकाः । सोमनाथकृता ग्रन्था न कुत्राप्युपलभ्यन्ते । षट्सोपेभ्य इत्येको महान्यण्डित आसीत् । तत्कृता महयो मीमांसाग्रन्था उपलभ्यन्ते । स एव सोमनाथो वाऽन्यो वा कथ्यतेत्यपि न निश्चेतुं शक्यमत आसीत् गृह्यव्याहारेण ।

माधवाचार्यग्रन्थसमयः शके १३०० तमे वर्षे आसीदिति येषु वदन्ति । उपलब्धग्रन्थप्रत्यये १३१३ प्रनाविनासि तेषांस्तरे वेदास्तद्व्यणयसेऽपार्थं सूर्यग्रहणे वैदिकमायप्रवर्तक श्रीमाधवाचार्येण युञ्जयसंज्ञकस्य प्राप्तस्य स्वनाम्ना माधवपुराणिति नाम विनाय चतुर्विदातेसंज्ञेभ्यो विद्वद्भ्यो ब्राह्मणेभ्य उदङ्पूर्वकं तद्वचनमिति ज्ञायते । तस्मात् १३१३ तमे वर्षे एतदनें दद्यामिति गृहीतं पाराशर्यदशवातनस्य गार्ग्ये चरणे तस्य जन्माऽऽसीदितिदनुमितिं मयति ।

माधवाचार्येण पूर्वमिन्द्रयासि ग्रन्थं धीरमुपयुज्यतेतान्तरं किञ्चित्कालपर्यन्तं तस्यभ्येत्त सुगृहीतानामपेदाय हरिहराकृपाय मन्त्रिणां वृत्तमिति ज्ञायते । यतोऽपर्वण-देवार्थेनाऽऽयमाद्यै हरिहराभ्ये उपासनेनैव वृत्तः । अनन्तरमैदिकमुपनिषदेषु

माधवाचार्येणोत्तरमिन्द्रयस्यैहिकताप्राज्यधुरं त्यक्त्वाऽऽमुष्मिकसाम्राज्यधूर्महणाथैव  
चतुर्थाश्रमः स्वीकृतः । तत्र विद्यारण्यतीर्थे इति प्रथिताऽस्वामिभा । चतुर्थाश्रमेऽप्यनेन  
श्रीमद्भागवतः शंकराचार्यस्य शारदापठे शृङ्गवेरपुरे तत्पट्टापिकारः स्वीकृत इति  
ज्ञायते । तस्मिन् पट्टे शंकराचार्यत्पट्टविंशतितमोऽयं विद्यारण्यमारती आसीदिति  
ज्ञायते । चतुर्थाश्रमेऽस्य गुरवः शंकरानन्दस्वामिन आसन् । यतस्तत्कृतपञ्चदश्यां  
“नमः श्रीशंकरानन्दगुरुषुदान्मुन्यने” इति शंकरानन्दस्य गुरुत्वेन मिथानं स्पष्टम् ।  
चतुर्थाश्रमग्रहणानन्तरं द्वैतद्वैतविषये बहुमिर्मतान्तरास्थितैः पण्डितैरस्य विवादोऽभू-  
दिति । विशिष्टाद्वैतमत्वादिनाऽऽशोभ्यमुनिसंज्ञकेन केनचिन्महापण्डितेन काञ्चीनगरे  
बहुदिनपर्यन्तं विवाद आसीदिति श्रूयते । तत्र च जयापजयविषय उभयमतास्यायिनो  
महान्बलहः । केचन विशिष्टाद्वैतवादिन एवं वदन्ति—

‘ विद्यारण्यमहारण्यमक्षोभ्यमुनिराच्छिनत् ’ इति ।

अन्येद्वैतवादिनः—

‘ असोभ्यं शोभयामास विद्यारण्यो महामतिः ’

इत्यादि यथाभिलषितं गृह्यन्ति । तदाम्नां स्वमताग्रहगृहीतानां जल्पनाविवेचनेन ।  
श्रीमन्माधवाचार्यकृता ग्रन्थास्त्वेते—

१ ऋग्वेदभाष्यम् २ यजुर्वेदभाष्यम् ३ सामवेदभाष्यम् ४ अथर्वणवे-  
दभाष्यम् ५ चतुर्णां वेदानामैतरेयताण्ड्यादिब्राह्मणभाष्याणि ६ परा-  
शरस्मृतिभाष्यम् ७ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ८ सर्वदर्शनसंग्रहः ९  
अनुभूतिप्रकाशः १० दशोपनिषदीपिका ११ ब्रह्मगीता १२ पञ्चदशी  
१३ जीवन्मुक्तिविवेकः १४ अपरोक्षानुभूतिटीका १५ माधववृत्तिः ।

इत्यादयोऽन्ये च महवस्तत्कृता ग्रन्था उच्यन्ते । स्कन्दपुराणान्तर्गतसूतसंहिता  
व्याख्याकर्ताऽपि माधव इति प्रसिद्धः । केचन सायणमाधव एव स इति वदन्ति ।  
अस्मत्संगृहीतसूतसंहिताटीकापुस्तके—

प्रणमामि परं ब्रह्म यतो व्यावृत्तवृत्तयः ।

अविचारसहं वस्तु विषयी कुर्वते धियः ॥ ११ ॥

श्रीमत्काशीबिलासाल्यक्रियाशक्तीशसेविना ।

श्रीमत्सम्बकपादान्जसेवानिष्णातचेतसा ॥ २ ॥

वेदशास्त्रमतिष्ठान्ना श्रीमन्माधवमञ्जिणा ।

तात्पर्यदीपिका सूतसंहिताया विधीयते ॥ ३ ॥

क्रियते तत्प्रकरणतात्पर्यमथनपूर्वकं विशदम् ।

विषमपदबाधविचरुणं मन्दाधिपापनुग्रहस्य भवत्या च ॥ ४ ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सायणाचार्यभट्टभास्करभाष्यसहितः—

## रुद्राध्यायः ।

सायणाचार्यकृत उपोद्घातः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

इष्टकाचित्तया सर्वाश्चतुर्थे हि समापिताः ।

रुद्राध्याये पञ्चमे तु चित्तयमौ शोम उच्यते ॥ २ ॥

कर्ममकरणे पाठात्कर्माङ्गत्वमपीष्यते ।

ज्ञानहेतुत्वमप्यस्य तयोपनिषदीरितम् ॥ ३ ॥

किञ्जल्येनामृतत्वं नो ब्रूहीत्युक्तो मुनिर्जगौ ।

श्वतरुद्रीयकेणेति जाबाला आमनन्ति हि ॥ ४ ॥

स्मृत्यागमपुराणेषु रुद्राध्यायप्रथमम् ।

बद्धस्ति तद्विस्तरेण रुद्रकल्पोऽभिषास्यते ॥ ५ ॥

इह कर्माङ्गता यादृग्दर्शिता ब्राह्मणेन वाम् ।

बोद्धं शब्दार्थमात्रस्य चिद्वृत्तिः क्रियते स्फुटा ॥ ६ ॥

कल्पः—'श्वतरुद्रीयं जुहोति जतिं लपवाग्वा वा गत्रीधुकयवाग्वा वा  
जातिं लैर्गवीधुकसक्तौमिः कुशयवसर्पिषाऽजाक्षीरेण मृगीक्षीरेण वाऽर्कवर्णेनो-  
दहृतिष्ठन्नृत्तरस्य पक्षस उत्तरापरस्या स्रक्त्या विकथ्या स्वयमातृष्णायाभनु-  
परिचारं वा । नवस्ये रुद्र मन्यव इत्येवाननुवाकास्त्रैर्बं विमञ्वापि वा मय-  
मादुपक्रम्य नमस्वस्त्यभ्य इति जानुदग्ने धारयमाणो रथकारेभ्यश्च व इत्युपक्र-  
म्य नमः स्वायुधायेवि नाभिदग्ने शेषेण प्रागर्वेवानेभ्य आस्पदग्ने हुत्वा सह-  
स्राणि सहस्रश इति दर्शावतानान्हुत्वाऽन्वारोहान् जुहोति नमो रुद्रेभ्यो ये पृथि-  
व्याभिवि जानुदग्ने धारयमाणो नमो रुद्रेभ्यो येऽन्वारिश्च इति नाभिदग्ने नमो

१ क. च. 'स्य सर्वेषु' । २ ख. क. तद । ३ क. 'स्तुमिर्बो हु' । ४ घ. 'रिद्ध' । ५ घ.  
'वसाने । ६ ख. 'शाऽनुवाकान्हु' ।

ऋद्धो ये दिवीत्यास्पद्रे ह्रुवैतान्नेव यजमानं वाचयित्वा एतान्नेव विपरीतान् मत्पवरोदान्हुत्वा संचरे पशूनामर्कवर्षाद्दस्यति यं द्विष्यात्तस्य संचरे' इति ।

भट्टमास्करकृत उपोद्धाता ।

ॐ अतः परमग्निकाण्डमेवाभ्यार्षेयं तत्र चरमायामिष्टकार्या “शतहृदीयं जुहोति नमस्ते रुद्र मन्यव इति । रुद्रो वा एष यदग्निः स एतर्हि जातः” इत्यादि ब्राह्मणम् । “रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ” इत्यादि च ‘अजासीरेण जुहोति’ ग्राम्याणां पशूनां पयसा जुहुयात्, इत्यादिब्राह्मणम् । ‘अर्कवर्षान् जुहोति’ इति । ‘अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तः’ इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्रायं मयोगरूपः—षडहसुखस्तिष्ठ-सुखदग्ने धारयन् ‘नमस्ते रुद्र मन्यवे’ इति प्रतिपद्या-तमेवमनुवाकं तन्निगद्य द्वितीयतृतीयौ चतुर्थस्व यत्राभिजानाति ‘नमः क्षत्र्याः’ इति ततः स्वाहा करोति ततः प्रागाहृत्य नाभिदग्ने धारयन् ‘सप्तर्होतृभ्यश्च वा’ इति प्रतिपद्यावशिष्टमनुवाक्यस्य निगद्य पञ्चमं पष्ठ सप्तमस्य च यत्राभिजानाति ‘नमो वर्ष्याय च’ इति ततः स्वाहा करोति । ततो दक्षिणाहृत्य जानुदग्ने धारयन् ‘नमो वर्ष्याय च’ इति प्रतिपद्यावशिष्टमनुवाक्यस्य निगद्याष्टमं नवमं दशमं चैकादशस्य च यत्राभिजानाति । ‘य एतावन्त्वथ’ इति ततः स्वाहा करोति । “श्रेषा विमक्तं जुहोति” इत्यादि ब्राह्मणम् । ‘इपरग्ने जुहोति’ इत्यादि च । एनेकस्त्रिंशत्पञ्च पणवादिमन्त्राः । ततः मत्पवरोदानस्य गुह्यकदग्ने धारयन् ‘नमो रुद्धो ये पृथिव्याम्’ इति ह्रुत्वैतयजमानं वाचयति “तिस्र उचरा आहु-षीर्जुहोति” इत्यादि ब्राह्मणम् । “एता वै देवताः सुवर्षा या उच्यताः” इत्यादि च । नाभिदग्ने धारयन् ‘नमो रुद्धो ये दिवि’ इति हुत्वा पञ्चमानं वाचयति । अस्य रुद्राध्यायस्य ऋषिर्भगवानेव, अग्निः काण्ड-ऋषिः, छन्दो महाभिराद्, देवताऽपि च श्रुताः । प्रतिपन्नसृष्ट्यादवो व्याख्यावसरे वक्ष्यन्ते । एष यज्ञसंयुक्तः कल्पः । अथवा यज्ञसंयुक्ताः मयोगाः श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु प्रसिद्धा मोक्षधर्मवापसवनिचारोन्वायुष्पा-विकला यद्वो विद्यन्ते तेषु च फान्दिद्यमः । प्रतिपन्नं च मयोगविशेषाः पुरस्ताद्दक्ष्यन्ते । तत्र जावाल्लोपनिषदि—‘अप ईनं ब्रह्मचारिण ऊचुः । भिजन्त्येनेयामृतत्वमश्नुत इति मूर्हीति स होवाच याज्ञवल्क्यः ऋतुद्विषेण’ इति ‘एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानि मवन्ति एतेर्ह वा अमृतो भवति’

इति । केवल्योपनिषदि । यः घातकद्रियमधीते सोऽप्रिपुत्रो भवति स्वर्णस्ते-  
पात्पुत्रो भवति सुरापानात्पुत्रो भवति ब्रह्महत्यात्पुत्रो भवति कृत्वाकृत्वात्पू-  
तो भवति तस्मादविमुक्तमाश्रितो भवति अतथाधमी सर्वदा सकृद्वा जपेत् ।

अनेन ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवनाशनम् ।

तस्मादेवं विदित्वेनं कैवल्यं फलमश्नुते ॥

इति कैवल्यं फलमश्नुते ॥ इति । आह शातातपः—

स्त्रेयं कृत्वा गुरुदारांश्च गत्वा मर्त्यं पीत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा ।

भस्मच्छन्नो भस्मशय्याशयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः ॥ इति ।

आह याज्ञवल्क्यः—सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जले स्थितः ।

सहस्रशीर्षाजापी च मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

शुक्रपारण्यकजपो गायत्र्याश्च विशेषतः ।

सर्वपापहरा ह्येते रुद्रैकादशिनी तया ॥

वेदमेकगुणं जप्त्वा तदह्नैव विशुध्यति ।

रुद्रैकादशिनीं जप्त्वा तदह्नैव विशुध्यति ॥ इति ।

आह छद्मः—“सुवर्णस्तेनो रुद्राध्यायी मुच्यते” इति ।

आह तुर्य्यङ्गिरसो—एकादशगुणान्वाऽपि रुद्रानादृष्टं धर्मवित् ।

महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः ॥ इति ।

षाण्डिनोक्तपुराणे—यश्च रुद्राञ्जपेन्नित्यं ध्यायमानो महेश्वरम् ।

“यश्च सागरपर्वन्तां सबैलवनकाननाम् ॥

सर्वाद्या(या)न्मगुणोपैतां सुवृत्तजलशोभिताम् ।

दद्यात्काञ्चनसंयुक्तां भूमिं चौपधिसंयुताम् ॥

तस्मादप्यधिकं तस्य सकृद्गुणपाञ्चरेत् ।

भयभावं समुत्सृज्य यस्तु रुद्राञ्जपेत्सदा ।

स तेनैव च देहेन रुद्रः संजायते ध्रुवम् ॥

जपेनानेन विभेद्वा नृपाश्चान्पे द्विजातयः ।

हित्वैवं सकलं पापं गताः शिवपुरं पुरा ।

आहं च परमेशस्य सामीप्यं लब्ध्वांस्तथा ॥ इति ।

तथा—धमकं नमकं चैव पौरुषमूक्तं तेषैव च ।

नित्यं त्रयं प्रयुञ्जानो ब्रह्मलोके महीयते ॥

तथा—चमकं नमकं ह्योतुंगुरुपमूक्तं जपेत्सदा ।

सविज्ञेत्स महादेवं गृहे गृहपतिर्यया ॥

तथा-भरमदिग्यशरीरस्तु भग्मशायी जितेन्द्रियः ।

सततं-रुद्रजाप्तोऽसौ परां मुक्तिमवाप्स्यति ॥

रोगवान्पापवाञ्छैव रुद्रं जप्त्वा जितेन्द्रियः ।

रोगात्पापाद्भिर्मुक्तो ह्यतुलं सुखमश्नुते ॥

आह गुरुः—“रहासि कृतानां महापातकानामपि शतरुद्रीयं प्रायश्चित्तम्” इति । आहोऽऽपराधैः—“घस्य रुद्रः प्रजां पञ्चन्वाऽभिमन्येतोदकं परेत्य रुद्राऽजपश्चरोदित्यथ ह्यसंयुक्तः इत्येव” इति । ईशानशक्ते च “अत्र रुद्राऽजपे-त्प्रथमोत्तमौ वा” इति । अयं च ब्रह्मविद्यारूपत्वाद्युपनिषन्मन्त्रराशिः मन्त्रः । अत एव रहस्यमकरण आम्नायते । ब्राह्मणनिनियोगानुरोधेन त्वत्र न्याचक्ष्महे । एकशतमध्यर्धुशारस्नासु सर्वासु चेषं रुद्रोपनिषदाप्नायते । दातं रुद्रा देवता अस्मिन् इतरुद्रीयमुच्यते । शतरुद्रादश्चेति च्छप्रथमः । अनया च रुद्रोप-निषदा ब्रह्मविद्या प्रतिपाद्यते । ब्रह्मणश्च श्रीणि रूपाणि सन्ति । एकं कार्य-रूपं सर्वोपादानतया सर्वात्मकम् । इतरत्पुरुषारूपं ह्यष्टास्वितिसंहारनिमि-त्तम् । द्रव्यमप्यादिविक्रमन्य-परं रूपं निर्युर्ण निरञ्जनं सत्यज्ञानानन्दलक्षणम् । तदेतद्विष्णाऽयुक्तम् “विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमानं च यत् । सर्वो ह्येष रुद्रः” इति । “यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विष्वा पिप्यो रुद्रो महर्षिः” इति । उक्तं च—

संतारी चिदचिद्भ्योऽन्यः कचि-कचिदनाविद्धम् ।

जपस्वनादिनिभनो महादेवो महार्णवे ॥ इति ॥

किंच—मूर्त्यष्टकमपिष्टाय विभर्तादं चराचरम् ।

भात्मत्रयमधिष्ठाय शृष्ट्यादि मकरोति सः” ॥

तत्र योऽसौ संहारकर्ता तं सर्वदा देवोऽधिष्ठितिष्ठति । कार्यकाले त्वन्या सा च देवस्य पौरा तनूः । अन्था शिवा । यथोक्तम्—“रुद्रो वा एष यदमिस्त्व-स्येते तनुवो पौराऽन्या शिवाऽन्या” इति । “यत्तु रुद्रीयं जुहोति यैवास्य पौरा तनूस्तां तेन ह्यमपति” इत्यादि च । अकिंच्य सर्वदा विचित्रा संहार-कारिणो तस्य संहारकर्तृप्रभृतयो देवस्य पौरास्त्वनवस्तासु भेषश्छ्वा । तस्मा-त्प्रथमेनानुवाक्येन तादृशं देयं शृद्धं प्रमाद्य तस्योपसंहारकरणात्ति च नय इत्यादिभिर्नमस्कृत्य प्रसादयति । यथोक्तम्—“यैवास्य पौरा तनूस्तां तेन ह्यमपति । यदसोर्षारां जुहोति यैवास्य शिवा तनूस्तां तेन मीणातीति । तद-स्तामुपसंहारं द्वितीयमपिठभिरक्षाभिरनुवाकैर्देवस्य वैश्वरूप्येण स्तुतिं नम-रकारं च करोति । एवं च देवा मृत्यां मसीदाति ततो दशमैकादश्याऽन्याः

भयं याचते ॥ अयं महाबावयार्थः । केचिदाहुः—प्रथमेनानुवाकितं कृद्दे  
 हेवं प्रसाद्य ततोऽष्टाभिरनुवाकैः किमाद्यष्टानमधिष्टाय देवास्त्रिगुणीत्यजानन्सर्व  
 चराचरं तदधिष्ठानशङ्कया नमस्कृत्यान्त्याभ्यामभयं मार्थयते । देवो हि परम-  
 श्वातःश्रेयधूमिः किञ्चिन्किञ्चिदधिष्ठाय जगतो निग्रहानुग्रहौ करोति । तथा हि—  
 यस्वरूपेणाऽऽविर्भूय देवान्यामोहयामास । विटवेपथारी सपत्नीकानृषीन्त्र-  
 ताद्भ्रेपयामास । किरातवेपाकंकृतः पाण्डुसुतेन च सह चिक्रोड । भैरववीजव-  
 पुषा कथंचिद्वेपथारिण्या देव्या सह गजाननं जनयामास । ऐन्द्ररूपेण कंचि-  
 द्भूतं तपसश्चावयितुमियेष । अर्भकरूपेण देव्या उत्सङ्गमधिष्ठिये ।  
 औलूकेन वपुषा कस्मैचिद्वपये ज्ञानमुपदिदेश । अन्मत्तवेपथूपितो देवोत्तमा-  
 याऽऽत्मप्रजननमकंकृतं जगत्कारणत्वेन दर्शयामास । सापराधमात्मानं मार-  
 यितुकामं कंचिद्भूतं निवारयितुं वस्त्रनिर्णेजनाशयनः प्रादुर्भव । भूविवा-  
 द्भ्रष्टं हभिः कस्यचिच्चभैव कृतसंनिधानो गुणुजे । एवं स्वामिमवभिविषदे-  
 ष्विग्रहपरिग्रहेण क्रोडतो देवदेवस्य लीलायितमिदं विश्वं वर्तते । अतो वैश्व-  
 रूपेण स्तुत्वा नमस्करोति । पथोकम्—

धरितानि विचित्राणि गुह्यानि गहनानि च ।

ब्रह्मादीनां च सर्वेषां दुर्विज्ञेयोऽसि शंकर ॥ इति ।

अथ नमकप्रथमानुवाके प्रथमानुचमाह—

हरिः ॐ

नमस्ते रुद्र मन्यवं उतो त इर्षवे नमः ।

नमस्ते अस्तु धन्वने बाहुभ्यामुत्त ते नमः ॥ १ ॥

नमः ते रुद्र मन्यवं उतो इति ते इर्षवे नमः नमः ते अस्तु

धन्वने बाहुभ्यामिति बाहुभ्यामुत्त ते नमः ॥ १ ॥

सा० भा० हे रुद्र ते स्वदीपो धो मन्युः कोपस्तस्मै नमोऽस्तु । स मन्युस्समद्वै-  
 रिवेश्वर प्रसरतु न त्वस्मायु । अतो अपि च ते तवेषवे नमस्त्वदीयाय बाणाय  
 नमोऽस्तु । तथा ते धन्वने त्वदीयाय धनुषे नमोऽस्तु । अत्रापि च ते न ह-  
 र्या त्वदीयाभ्यां धनुर्घोषोपेवाभ्यां हस्ताभ्यां नमोऽस्तु । एतत्सर्वं वैरिवेश्व-  
 रमर्षतां न तु मयीत्वभिमायः ॥ १ ॥

य० भा० भा० ॐ नमस्ते रुद्र मन्यव इत्यस्य कश्यप ऋषिः । चन्द्रो देवता । अनु-  
 हृष्टन्दः । मत्स्यसकृता एतदादयः पञ्च मन्त्राः । ॐ स्वाहा इत्या वषण्णम



इति पञ्च ब्रह्मणो नामानि । वाङ्मनाकायैराराध्याधीनात्मत्वसंपादनं ब्रह्म-  
 स्वापरनामधेयं नम शब्दार्थः । हे रुद्र तव स्वभूताय मन्यवे क्राधाय नमोऽ-  
 स्तु । अस्तिवति वक्ष्यमाणमन्त्रादनुषज्यते । रोदयति सर्वमन्तकाल इति रुद्रः ।  
 " रोदोर्णिलुवच " इति स्वप्रत्ययः । पौराणिकादयस्तु बहुधा वदन्ति—  
 रुदो नादान्ते द्रवति द्रावयतीति वा रुद्र इति केचित् । पृषोदरादित्वाद्यथा-  
 भिमत्प्रत्ययविकाराधीविशेषलाभः । कत्या वेदरूपया धर्मादीनवलोकयति  
 प्रापयतीति वा रुद्र इत्यन्ये । कत्या वाशूपया वाच्यं प्रापयतीति केचित् ।  
 कत्या प्रणवरूपया स्वात्मानं प्रापयतीतीतरे । रुद्रो रीतीति सत्ये रोरूप-  
 माणो द्रवति प्रविशति मर्त्यानििति रुद्र इत्यन्ये । यथा— " त्रिधा ब्रह्मो वृषभो  
 रोरुतीति महो देवो मर्त्या आबिबेभु " इति । अन्ये नृवते रुक्तेनो लुवकारे-  
 षकारेकाशेति । भूम्नि नित्ययोगे वा प्रत्ययः । वर्णव्याघ्रया रुद्रस्तेजस्वीति ।  
 यद्वा— रोषिका घन्षिका मोहिका वा शक्तिस्तद्वास्तस्या द्रावयिता वा मक्ते-  
 ष्वो रुद्रः । रुदं संसारदु खं द्रावयतीति रुद्र इति केचित् ।

यथा— अशुभद्रावको रुद्रो यज्जहार पुनर्भवम् ।

तस्माच्छिवस्त्वो रुद्रशब्देनात्राभिधीयते ॥ इति ।

कति शब्दं राति ददानीति शणो रुद्र इत्यन्ये । कति शब्दं वेदान्तानं  
 ब्रह्मणे ददाति कल्पदाविति रुद्र इत्यपरे । यथा— " यो वै वेदाश्च महि-  
 णोति तमै " इति । एवं तीर्थकारः स्वस्वसमयालुगुणं रुद्रपदं व्युपायते ।  
 यन्मोर्दोस्तिकर्मणो " यन्निसिन्नु-धिसिजनिभ्यो धुः " इति पुन्रत्ययः ।  
 यन्धुः क्रोधा क्रोधात्मिका तव शक्तिः शान्तिरूपा भवतु । मा घषिष्ट मक्ता-  
 निति मक्तविषये तस्योपसंहारं मर्थयते । एवमिथादिष्वपि वेदितव्यम् ।  
 षतोऽत-उ इति निपातसमाहारोऽयमपि धेत्यस्यार्थे वर्तते । ते तवेपवे  
 शराय नमः । " त इधुः समः कुर्वताभिमनीकः सोमः शल्यं विष्णुं तेजसम् " इत्येवंरूपा  
 वैदिकी देवस्येधुः । शाखान्तरे च— " तस्या अधिरनीकामो-  
 स्तोमः शल्यो विष्णुस्तेजनं वरुणः पर्णानि " इति । किंच ते घन्वनेऽयनुषे  
 च नमोऽस्तु । " कनकशैलो देवस्य धनुः " इति पौराणिकाः ।

महाभारते तु— स कृत्वा धनुरीकारं साविर्भां ज्यां महेश्वरः ।

इयाश्च धनुरो वेदान्सर्वदेवमर्थं रथम् ॥ इत्युक्तम् ।

धनु शब्दपर्यायो ध-वशब्दः । दधातिर्वा धनिपि नुष हस्ता । जतापि च  
 ते तव याहुभ्यामपि नमोऽस्तु । मसिद्धौ वाहू । द्विषचनमत्तन्मम् । भववो  
 ः दि देवस्य वाहवः । प्रकृतशरशरास्रन्यापृथवाहुदयाभिभायं वा । अत्र सर्वेषां

व्यसनानां मन्त्र्युर्गृह्णति तस्य पूर्वं नमस्कारः कृतः । तदा साक्षाद्व्यसन-  
कारित्वान्मन्त्र्युपमनन्तरमिषुर्नमस्कृतः । तत्र इपुनमन्तरं तद्वादानभूषण-  
धनुषे च नमस्कारं पायुङ्क्त । तत्रस्तदुभयव्यापृणौ बाहू नमस्कृत इति केचिदाहुः ।  
एते मन्त्र्युपभृतयो देवस्य घोषनिशेपाः क्रोधादिकार्यकारित्वात्तद्वावेन रूप-  
न्त इति । इत्यमनेन मन्त्रेण देवस्य घोषा तनूर्जगदुपसंहारमवृत्त्या मसाद्यते ।

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणादिकं ब्रूमः—कृच्छ्रं द्वादशरात्रे चरित्वैकादशः  
सहस्रमभिहितदिनानि निरन्तरं जपन्कृतपुरश्चरणो भवति । ततोऽनेन मद्-  
क्षिणं नमस्कारं च कुर्यात् । ततो दक्षिणामूर्तिसंनिधावेकादशसहस्रनपादशेषं  
पापं नश्यति । ततो ऋक्षजपात्सप्तजन्मकृतं पापं नश्यति । तस्मिन्नेव दक्षिणा-  
मूर्तिसंनिधावर्षं निधाय घृतपायसं श्रपयित्वा स्वामी जुहुयात्साक्षादेवं  
पश्यति । तस्मिन्नेव सर्वतोऽरतिमात्रमग्निक्वण्डं कृत्वा स्वामी कापिलेन पृथेन  
शतसहस्रं जुहुयाद्भागपत्यं लभते । अथैतयर्चा राज्ञो वक्ष्यते—राजा पुरश्चर-  
णसिद्धेन ब्राह्मणेन लिङ्गे पूजां कारयेत् । तत्रकारो वक्ष्यते—लिङ्गस्य दक्षि-  
णतोऽग्निक्वण्डं चिधाय मथित्वाऽग्निं निधाय नित्यवदाज्येन दुर्वाभिः शुद्धेन  
सण्डलेन शमीसभिद्धिः मत्पेकमष्टसहस्रं जुहुयात् । देवस्य संनिधौ जपेदष्ट-  
सहस्रम् । देवालयमभितः मदीक्षणमष्टसहस्रम् । ताण्डवं देवस्य संनिधौ ।  
मणामनमस्कारावपष्टसहस्री ॥ एतैः कर्मभिर्भगवानतिसुवसक्तो भवति ॥  
ध्यानम्—

आकर्ण्येष्टं घनुषि ज्वलन्तीं देवीभिर्षुं भास्वति संदधानम् ।

ध्यायेन्महेशं महनीपधेपं देव्या सुतं घोषतनुं सुवानम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृतमहाह—

या त इषुः शिवर्तमा शिवं बभूव ते धनुः ।

शिवा शरव्या या तव तर्षा नो रुद्र मृडय ॥ २ ॥

या ते इषुः शिवतमेति शिवऽतमा शिवम् बभूव ते धनुः ।

शिवा शरव्या या तव तर्षा नः रुद्र मृडय ॥ २ ॥

सा० मा० हे रुद्र ते त्वदीया येयमिषुः शिवतमा शान्ततमा बभूव । तथा,  
ते त्वदीर्य यद्भनुः शिवं शान्तं बभूव । तथा या च तव शरव्या तनेषुषिस्तया,  
शान्तवेष्या तेन च शान्तेन घनुषा तथा च शान्तव्या शरव्याया नोऽस्मान्मुद-  
य सुख्य । भक्तेषु मवृत्त्यभावात्तेषां शान्तत्वम् ॥ २ ॥

म०मा०भा० या त इषुः शिवत्वेभ्यस्तस्याऽऽप्रेय ऋषिः । अमुर्देवता । अनुष्टु-  
 पछन्दः । हे रुद्र या ते तवेपुः शिवतपाऽतिशयेन भक्तानां सुखकरि । न केवलं  
 हस्तालंकारमात्रभूता यभूवेति वक्ष्यमाणमनुपजयते । भवतीत्यर्थः । “छन्दसि  
 लुहल्लङ्घिः” इति वर्तमाने छिद् । शिवं वभूव ते धनुः । तत्रापि यच्छ-  
 व्दोऽध्याहार्यः । यद्य ते धनुः शिव वभूव ते भक्तान्प्रति सुखकरं भवति न  
 केवलं हस्तान्तरमलं करोति । या च तव शरण्या शिवा भक्तानां सुखकरि च ।  
 शृणावेहि सा कर्मण उपत्यये शरुशब्देनाऽऽवृष्यमुच्यते । “ धुनिः शिपीवाञ्छ-  
 रुमा ऋजुपी ” इति हि दृश्यते । ततः समूहे स्वार्थे वा यप्रत्ययस्तदन्तं च  
 क्षेपणीये चक्रादौ वर्तते । दृश्यते हि “अवसृष्टा परापत शरव्ये ब्रह्मस रशिता ”  
 इति । संज्ञाशब्दत्वात्स्त्रीलिङ्गता । यद्वा पाशादिलक्षणो यमत्वय । छान्दसम-  
 न्दस्वरितत्वम् । यद्वा श्रवा शरस्वेभ्यो हिता श्रव्या इषुषिः । पूर्ववत्स्त्रीलि-  
 ङ्गता । सर्वासाभिपूर्णा शिवत्वात्तदाधारस्य शिवत्वमार्थना । यथा ग्रायः मसी-  
 दात्विचि । यद्वा मा भूदिपूर्णाभपादानभित्याशास्ते । यथा वक्ष्यते—“अथो य  
 इषुषिस्त्रिवारे अस्मिन्नधिदि रम् ” इति । तथा नोऽस्मान्मृदय सुखय । कयाऽ-  
 नन्दस्मरुतया शरव्यया उपलक्षणत्वाच्चेत्वा तथा तेन च धनुषा । यद्वा  
 लिङ्गसंख्ये अविवाहिते । व्यत्ययो वा द्वयोः । तैरिव्यादिभिरस्मान्मृदयेत्यर्था  
 यद्वा करणाविमक्तेः ‘सुपा सुलक्’ इति यादेशः । एवमीदृश्यां शान्तां वरुं  
 गृहीत्वाऽस्मान्मृदयेत्याशास्ते घोस्वनूपसंहारार्थम् । ‘संज्ञापूर्वको विधिरानित्वा’  
 इति मृद्वेर्लृप्यगुणो न क्रियते । ‘तवयर्षो छन्दसि’ इति तवशब्द आद्यु-  
 दात्तः । एतन्मन्त्रं द्वादशादिनानि चरुमोजी जपित्वा कृतपुरश्चरणो विनिधोक्तं  
 योग्यो भवति । अत्रार्थो वरित्तलत्तुल्लयावकामलकवत्कमेकादशसहस्र जुहु-  
 पादश्रवानभिजायते । एतेन राजा टुमिसानिवारणार्थं तिलगुदमिश्रित्चरुणा  
 स्वाप्तौ शतसहस्रमाहुतीः कारयेत् । तत्र सुभिक्षमाभिजायते राज्ञोऽभ्यातम्-  
 भ्यायेदेव सुस्मित स्वन्दनस्य देव्या सार्धं तेजसा दीप्यमानम् ।

इधिव्वासात्संस्कृताभ्या फराभ्या शूराकाः स्तूपमानं सुरादेः ॥ २ ॥

दृती समुच्चमाह—

या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी ।

तया नस्तनुषा शान्तमया गिरिशंताभिचाकशीहि ॥ ३ ॥

या ते रुद्र शिवा तनूः अघोरा अपापकाशिनीत्यपापकाशिनी ।

तथा नः तनुवां शंतेमपेति शं-तमया 'गिरिशंतेति' गिरिशंते  
अन्तीति चाकशीहि ॥ ३ ॥

सा०भा० 'दे हि रुद्रस्य तनु । तथा चोपरिष्ठादाज्जायते- रुद्रो वा एव पद-  
मित्स्वस्यैते तनुवां घोराऽन्या शिवाऽन्या' इति । हिंसिका घोरा, अनुष्ठादिका  
शिवा । हे रुद्र ते तव या तनु । शिवाऽस्मास्त्रनुग्रहारिपयत एवायोरा हिंसि-  
का न भवति । अघोरत्वमेव स्पष्टी क्रियते-अपापकाशिनी पापं हिंसारूपम-  
निष्टं प्रकाशयतीति पापकाशिनी तादृशी न भवतीत्यपापकाशिनी गिरौ कैलासे  
स्थित्वा नित्यं प्राणिभ्यो यः शं सुखं तनोति स गिरिशंतेत्यस्य संबोधनं हे  
गिरिशंते शं तमयाऽविश्वेन सुखकारिण्या तथा तनुवाऽभिचाकशीहि मामभि-  
रुद्रस्य प्रकाशं कुरु । तादृशी त्वदीयां तनुं प्रकाशय मां सुखिनं कुर्वि-  
त्यर्थः ॥ ३ ॥

सा०भा० 'धा ते रुद्र शिवा तनुरघोरेत्यस्य काश्यप ऋषिः । शंभुदेवता ।  
स्वराटमुष्टुच्छन्दः । द्व्यक्षराभिक्त्वाद्बृहतीति केचित् । 'इक्ष्वाकी वैभाट्टी' वा  
भृहती' इति वचनात् । शान्ता तनुर्द्विविधा । सायुधा निरायुधा च । तत्र  
मथमाऽनन्वरेण मन्त्रेण प्रतिपादिता । इवरा तनुरनेन प्रतिपाद्यते । हे रुद्र यां  
ते तव शिवा शान्ताऽमयहेतुस्तनुः शरीरम् । यामाह शिवाऽन्धेति । तनुर्देव-  
पदीयस्तनुशब्द ऊपर्यपान्तः । अपोराऽङ्कुरा । स्वपराधीनमपद्रवहेतुत्वात्पा-  
वमतिपादनार्थं भिन्नत्पुकेऽध्यघोरोति पुनर्वचनम् । तदेवाऽऽशापापकाशिनी ।  
पापं व्यसनं तस्यापकाशयिषी । व्यसनहेतुनामायुधानामभावात् । उभय-  
त्राप्यव्ययपूर्वपदकृतिस्वरत्वंम् । यद्वा पापकलानां दुःखानामपकाशयिषी ।  
पापविनाशहेतुत्वात्स्मर्तृणाम् । तथा तनुवां सन्वा शं तमया सुखतमया स्मर्तृ-  
णामतिशयेन सुखहेतुभूतया निरतिशयानन्दस्वभावाया । 'इष्यद्वैश्वकर्णे  
तन्वादीना उन्दासि बहुलम्' इत्युक्त्यादिशः । नोऽस्मानभिचाकशीहि । अ-  
स्मान्प्रति पुनः पुनः प्रकाशय । काशतेदलान्दसं हृष्यत्वम् । यद्वा-चाकशीतिः  
पश्यतिकर्मा । यद्भुवनान्दलान्दसः ॥ अयमर्थः-शं तमया तेनेर्षंभुवस्व-  
यस्मानाभिमुख्येनानुग्रहदृष्टया पश्यति । हे गिरिशंते गिरौ कैलासे नित्या-  
विर्षो यः प्राणिभ्यः शं तनोति स गिरिशंतेः । तमोतेर्देवत्वपयः । यद्वा  
गिरिशंतेत्यत्र स्थितो यः प्राणिभ्यः पर्जन्यरूपेण शं तनोति । अपथा गिरि-  
वाचि स्थित्वा वेदे तिष्ठन्नर्थरूपेण शं तनोति । मणवे वा विष्टन्धैयरूपेण निरु-

विश्वयन्त्रज्ञानन्दलक्षणं शं तनोति । हलदन्तान्सप्तम्याः, इत्यल्लुक् । केचिदाहुः फंशंभ्यामिति मत्वर्थोऽस्तपत्यपः । कैलासादिषु स्थानेषु यः संजातसुखो वसति स गिरिशंत इति ।

अयास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणम्—हविष्याशी त्रिरात्रं जपन्कृतपुरश्चरणो भवति । अपैतया गोशान्तिं कुर्यात् । गोष्ठमध्ये सर्वतो हस्तमात्रपञ्चकण्ठं विधाप्य मथितेऽग्नौ वैकङ्कतापामार्गसामिषां दाधिमधुघृताक्तानामयुतं जुहुयात् । अयाने-  
नैवापरं गोशान्तिं वक्ष्यामः । ब्राह्मणैर्घटजलप्रापिमन्त्रितं सर्वगन्धाधिवासितं कृत्वा शतसहस्रं जपित्वा गाः शोसेत् । गवाः शान्तिर्भवति । ध्यानम्—

स्मैराननं चन्द्रकलावतंसं गङ्गाधरं शैलमुवाचरायम् ।  
त्रिलोचनं मस्यभुजाधूपणं ध्यायेत्पशूनां पतिषीशितारम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमुच्यते—

यामिषुं गिरिशंत हस्ते विमर्षस्तवे ।

शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ४ ॥

याम् इषुम् गिरिशंतेति गिरि-शंत हस्ते विमर्षि अस्तवे ।

शिवाम् गिरित्रेति गिरि-त्र ताम् कुरु मा हिंसीः पुरुषम् जगत् ॥ ४ ॥

सा० मा० हे गिरिशंत यामिषुं ज्ञानमस्तवे वैरिषु मत्सेषु हस्ते विमर्षि । गिरि कैलासारूपं श्रायते पालयतीति गिरिशस्तस्योचनं हे गिरित्र तयाविय हे रुद्र तां हस्ते धृतामिषुं शिवामामामु शान्तां कुरु । पुरुषमस्मदीयं मनुष्यं जगन्मनुष्यव्यतिरिक्तमपि जङ्गमं गवादिकं मा हिंसीः ॥ ४ ॥

म० मा० यामिषुं गिरिशंत शिबेन वचसेत्येवयोगौतम ऋषिः । गोधूम इषि केचित् । रुद्री देवता । यामिषुमिति निचूदनुष्टुप् । शिबेन वचसेत्यनु-  
ष्टुप् । मार्षां त्रिपुरदहनपट्टता घोरा तनूः प्रसाधये । हे गिरिशंत व्याख्या-  
यम् । यामिषु हस्ते विमर्षि चारयसि । किमर्थमस्तवे देवानां मार्षाना-  
नन्तरं हन्तव्यानसुरान्पति शेषुम् । यामाहुर्देवाः—' क इयामसिष्यतीति  
श्रद्ध इत्यश्रुवन्क्रो वे क्रूरः सोऽभ्यतिवति । सोऽभ्यतीद्वारम्' इति । 'तुमर्थे से  
सेन' इति तपेन्त्वया । श्रद्धा त्रिपुरतृणदहनानन्तरं यां कृणार्या यथोक्तका-  
रिणीषुपसंतर्तु हस्ते विमर्षं तामिषुं शिवां कल्याणकरिं कुरु । त्वदमक्तान्-  
वि यथा हन्तव्यानेव विषयी करोति तथाऽऽधातव्यम् । मा हिंसीमी

त्वं हिंसीः पुरुषं साधुवृत्तं त्वद्भृत्यम् । स एव हि पुरुषव्यपदेशमर्हति । किंच  
जगज्जगमं गोमहिष्यादिकं यत्पुरुषव्यतिरिक्तं तद्य मा हिंसीः प्रदर्शनम्वात् ।  
स्यावरमपि वृत्तलतादिकमपि मा हिंसी । एवं पुरुषादिपरिहारेण ह्यन्यैक-  
विधयौकरणमिषोः शिवत्वम् । हे गिरिष गिरिं कैलासं प्रायते निवासत्वेन  
बहु मन्यत इति गिरिषः । ' आतोऽनुपसर्गे कः ' । यद्वा गिरेर्भेदस्य प्रायको  
वर्धयितृत्वात् । यद्वा गिरिसदृशस्य रयस्य प्रायकस्तदवयवानां देवानां प्राय-  
कत्वात् । यद्वा गिरां याच्ञावचसां प्रायकः परिपालकः । यथाभिप्रेतवदा-  
नात् । व्यत्ययेन द्वितीयायै सप्तमी । पूर्ववदल्लु ॥ ४ ॥

पञ्चमीवृत्तमाह—

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छां वदामसि ।

यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्मम् सुमना असत् ॥ ५ ॥

शिवेन वचसा त्वा गिरिश अच्छं वदामसि । यथा नः सर्वम्  
इत् जगत् अयक्ष्मम् सुमना इति सु-मनाः असत् ॥ ५ ॥

सा० पा० गिरौ कैलासे श्वेते विद्यमाने गिरिशो हे गिरिश त्वामच्छ माप्तुं  
शिवेन मङ्गलेन स्तुतिरूपेण वचसां वदामसि वयं प्रार्थयामहे । यथा येन  
प्रकारेण नोऽस्मदीयं सर्वमिज्जगत् । इच्छब्दोऽवधारणे । यथा सर्वमपि  
मनुष्यपश्यादिकं जङ्गमजातमयक्ष्मं रोगरहितं सुमना असत्सौमनस्योपेतं  
भवति तथा कुरु ॥ ५ ॥

भ० भा० पा० अय द्वितीया । शिवेन वचसेति । हे गिरिश गिरौ कैलासे श्वेत  
इति गिरिशः ' गिरौ उद्वन्दसि ' इति ङः । यद्वा मशस्त्वो गिरिरस्यास्तीति  
निवासत्वेनेति । लोपादिलक्षणः ङः । यद्वा गिरौ कैलासस्य मेघस्य वा  
गिरां वाचकवेदमणवात्मनापीश ईश्वरः । पृषोदरादिस्वाद्भ्रस्वत्वम् । शिवेन  
वचसा त्वदीयगुणसंकीर्तनपरतया कल्याणकरेण तव भीतिकरेण वा स्तोत्र-  
लक्षणेन वचनेन त्वामेव समग्रैश्वर्यगुणमयुक्तवच्छाऽऽभिमुख्यकरणेन वदा-  
मसि वदाम । स्तुय इत्यर्थः । ' इदन्वो मसि । निपातस्य च ' इति संहि-  
तापामच्छब्दस्य दीर्घत्वम् । अच्छेत्यव्ययमाभिमुख्ये वर्तते । आप्तुमित्य-

इपस्य इति नैरुक्ताः । अश्विनेन रि मचनेन देवः कुडुषेत् । यथा “मा स्वः इदं  
 सुकृधा मा नमोभिर्मा दुष्टो दृगुभमासहती” इति । तस्माच्छिञ्जेत् वज्रसा  
 र्वास्तुमः । किमर्थमिति चेत्तदाह—यथा नोऽस्माकं संघ्निय सर्वभित्सर्वश्रेष्ठ  
 जगज्जङ्गमं पुत्रादिकं पश्वादिकं च । एतकारकरणात्सयावरं च दृष्टादिकम् ।  
 अयस्ममप्रीगम् । ‘ नृदसुस्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुपज्ञाः । अत्र  
 लिङ्गन्वयस्यः । शोभनपनस्कं च सोभनसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । असं-  
 स्थात् । अस्तेः पञ्चशो लकारः । ‘ कंटोऽडाटो ’ इत्यडागमः । यत्पकारमिदं  
 तदर्थं स्वां स्तुमः । पदा कपमित्याकाङ्क्षायामाह—यथा त्वपि स्तुपमान  
 इत्यमिदं संपद्यते तथा स्तुम इति ।

एतयोः पुरश्चरणमेकविंशतिं दिनानि निरन्तरं जपः । ततः कृतपुरश्चरण  
 एताभ्यामकालमरणप्रतिघातं कुर्यात् । सिद्धेन ब्राह्मणेन राजाकारयेदकाल-  
 मरणं न भवति रात्रे । आभ्यां तिलत्रोहिगोधूमपवानां दधिमधुघृतानां लसं  
 सुहृयादेकविंशतिं दिनानिः । वरियन्राष्ट्रेऽकालमरणमयं न भवति । नव-  
 भिदिनैरुपद्रवा जडयन्ति । अष्टादशभिदिनैरसिद्धं जगदकालमरणमुपवस्य-  
 यति । ध्यानम्—

सांश्चामिकेण तपुषा भविराजमानं हृष्यशुरवचतृणाश्चनिमन्दहासम् ।  
 देवतान्दिग्धसुप्रचलेश्वरचापपाणिं ध्यायेत्पुरारिबमरौघरयाचिकुडम् ॥५॥

पद्योचनमाह—

अध्यवोत्तदाभिवक्ता प्रथमो देवो क्षिप्रकः ।

अहीश्व सर्वाज्मभयन्सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ६ ॥

अधीविं अवोक्त अक्षिपकेत्यपि चक्ता प्रथमः देव्यः ।

क्षिप्रकः अहीन् च सर्वांन् जम्भयन् सर्वां च यातुधा-

न्य इति यातुधान्यः ॥ ६ ॥

स० मा० १० योऽक्रोऽभिवक्ताऽभिकोऽप्यभिरथेवं सत्रेणामकेऽशोः प्रतिवक्तुं सप-  
 स्तेनोक्तोऽसतिःसम् सर्वाधिक्यं तदानीमेवास्तीनि । अतश्चाहशोः क्रोऽप्य-  
 बोक्तुः । सा सर्वाधिक्यं वदतु । कीदृशोऽभिवक्ता न प्रथमः । देवानां मध्ये  
 मुख्यः । देवः । सर्वान्देवानर्हति । स्वयं देवान्पालयितुं सम इत्यर्थः ।  
 भिवक्ता । एतस्य ध्यानमात्रेण सर्वरोगोपशमनादयं चिकित्सकः । किं

कृत्स्नम् । अर्हाश्च । सर्वांसर्षेष्वाद्यादीन्सर्वानपि । सर्वाश्च । यातुधान्याः सर्वा  
 अपि । राससजातीशैः प्रपान्त्रिनाशयन् ॥ ६ ॥

म० भा० म०० अध्वयोचदधिषक्तेत्यस्यानुष्टुप् । निचृदिति । केचित् । कण्ठ  
 ऋषिः । अंधुर्देवता । एतदादयश्चत्वारो मन्त्राः परोत्कृताः । अध्वयोचत् ।  
 अपिब्रवीत् । ' छन्सि लुडूलडुडिडः ' इति छोडये लुडु । अधिकमप्याकृत  
 वा वचनवापिवचनम् । पक्षपातेन वचनमित्यर्थः । यथा ' ब्राह्मशाखाधिष्ण-  
 यात् ' इति । यद्योपरिभावेनेश्वरेण वचनमधिष्वचनं षुभक्तानस्मान्मन्त्राधिष्ण-  
 वीत् । अधिषक्ताऽधिष्वचनस्वभावः । सदा भक्तेभ्योऽधिष्वचनसप्रथो वा ।  
 यद्वा ' अर्हे कृत्यत्चक्ष ' इति तृचु । अधिवक्तुवर्हेन । अनीश्वरा अधिष्ण-  
 वन्तो वास्या भवेयुः । कृदुत्तरपदमकृतिस्वस्त्वम् । तदेवाहत्वमाह-भयमः प्रधा-  
 नभूतः । देवो देवेषु भवः । ' देवाद्यमणो ' इति यञ् । यद्वा देवन् देवो  
 दिव्ययानां क्रीडादीनामन्वयतमः । तत्र भवः क्रीडायां मुख्यरूपः । विजिगीर्षि-  
 बायां जयरूपः । व्यवहारे विविक्तरूपः । शोतने प्रकाशरूपः । स्तुतौ स्तुत्व-  
 रूपः । गतौ गन्तव्यरूपो वायुरूपो वा । यद्वा दिव्यजानोपपन्ना देवास्तेषु  
 भवः प्रथमः । दिव्यजानोपपन्नानां मुख्य इति यावत् । भिषयैवम् । व्याधि-  
 सापसंसारदीनां व्यसनानां, चिकित्सक- इत्यर्थः । ' भिषक्कर्म-त्वाः भिषर्जा  
 शृणोमि ' इति च मन्त्रान्वयम् । भिषज् चिकित्सायां, कण्ठादिः । ते- हि  
 धातवः मासिपदिकानि च । यद्वा भियां सादयित्वा नाशयित्वा भिषयद्वा  
 भीवो सल्लये मनसा माप्यते । अभयत्वात् । यद्वा देहभेदेनैः सीदातेऽसक्त-  
 त्वनुष्टुप्ताति वा भिषक् । पृषोदरादिः । किं कुर्वन्नाधिष्णवीत् । अवाऽऽह-अरी-  
 षश्च सर्वाङ्गमचन् । जन्मनेन, हेतुना । जन्मन्तः नाशन्त- तदर्थमित्यर्थः ।  
 ' छस्रणहेवोः ' इति हेवो शता । आगत्याऽर्हेमन्ति अन्तुनित्येव च । इन-  
 नशीलाः प्रत्यसं मन्त्रानां । हिंसका व्याघ्रसर्पद्विष्कादयस्तान्सर्वाङ्गमचन्सूद-  
 यन् । चक्षुदोऽवधारणे सर्वांनित्यस्यानन्तरे द्रष्टव्यः । सर्वांनैव । जन्मव-  
 क्षितिषु ' आङि, श्चिनिर्मां इस्वरत्वं च ' इति द्विपत्यम् । यथा चोद्वाच  
 इत्यतिकारादुपपदस्योदात्तत्वम् । सर्वाश्च यातुधान्याः सर्वाश्च यातुधान्या-  
 चीर्जन्मयन् । असि, ' वा, छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णशीर्षत्वभावात् । याव-  
 धातिदु स्वयन्ति याज्जपो दुःखानिहयो मायाः । यत्तदेः कृष्णकर्मणो मन्त्र-  
 दुष्टत्वम् । ता निधीयन्ते निष्ठुन्तेतेष्विति यातुधानाः । आश्रिकरणे स्युद्वा  
 तत्रो जादिकसणो ङीप् । ' उदात्तस्वरितयोर्षणाः ' इति विभक्तिः स्वयन्ते-  
 एवदुर्कं भवति । आलिघांभून्सर्वांन्विक्षिपममृतीनशान्तांनिशह्याघ्रचोर्दादि



मृत्युक्षेण हन्तुमुद्युक्तान्परोक्षेण पौडां कुर्वतो मायाविनो रक्षःपिशाचादीन्व्या-  
ध्यपरमारादींश्च सर्वांन्सुदधन् । मा मैष्टं गुप्मान्प्रक्षिप्यामीत्यपिबहुमर्षन्दे-  
षोऽस्मानधिन्नवीरिविति ।

अथास्य मन्त्रस्य पुग्धरणम्—अर्धकृच्छ्रं चरित्वा ततः परं पञ्च दिनानि  
शाकमूल्यवचक्रभोजी दिवाऽऽवश्यकाविरोधेन तिष्ठन्निरन्तरं जपन्कृतपुरश्च-  
रणो भवति । ततोऽनेन राजा रक्षां कारयेत् । सर्वैरक्षार्यै श्वेतसिद्धार्थतण्डुल-  
दूर्वायवैश्च समैराज्यसिक्तैरार्यनेऽग्री मथिते वा नित्यवदष्टसहस्राद्योः । विश्वे-  
षेणाऽऽर्चायां दशसहस्रहोमः । तस्मिन्नेव तिष्ठगृहद्वयपयोभिधितचरुणाऽष्टसह-  
स्रहोमः । राजा दीर्घायुर्भवति । सर्वत्र फाले च दक्षिणां दद्यात् । दक्षिणा च  
त्रिविधा । उत्तममध्यमाधमभेदेन । सुवर्णनिष्कं दशसहस्रं दक्षिणोत्तमा । पञ्च  
सहस्रं मध्यमा । त्रिसहस्रमधमा । अथवा त्रिशतमुत्तमा । द्विशतं मध्यमा ।  
निष्कशतमधमा ।

यस्मिन्कर्षणि कर्माङ्गं दक्षिणा तु विधीयते ।

मध्यमं दक्षिणां दद्यात्पश्चात्कर्माङ्गदक्षिणाम् ॥

एवं सर्वत्र फाले दक्षिणा दद्यात् । यद्वा—उत्तमा चतुःपष्टिः । मध्यमा  
द्वात्रिंशत् । चतुर्विंशतिमधमा । बहुवर्तुकेषु प्रतिपुरुषमुत्तमा दातव्या । एक-  
कर्तृके एकस्यैव । अथाप्युदाहरणे—

आद्यत्पदाक्षिणो यज्ञो यजमानं क्षमयते । इति ।

राज्ञां तत्सदृशानां चोत्तमा दक्षिणा दातव्या । अन्येषां मध्यमादिका ।

विभवे सति यो योहाश कुर्याद्विधिर्विस्तरम् ।

नेव तरफलयान्तीति प्रज्ञाभाक्कन्तमानसः ॥ इति ।

दशपुरुषवर्तुके सहस्रं दक्षिणा देया । पञ्चकर्तृके चतुर्कर्तृके वा पञ्चशतम् ।  
एककर्तृके त्रिशतम् । आचार्यस्य द्विगुणम् । आचार्यो भंगवानेवेति मन्त्रव्ययः ।  
सर्वैर्वैविधा दक्षिणा देवा । तत्राग्री मन्त्रकलशं निदध्यात् । अग्रेः पुरो  
मन्त्रकलशस्यापनं सौवर्णी राजतं वा कलशं स्थापयेत् । तत्राग्री देवमावाह्य  
सरसंनिधौ होमः कार्यः । होमन्ते कलशोदकेन राजानं प्रोक्षेत् । गुरोरेव  
नित्यं विश्वेष्वाकरी राजा कृतरक्षो भवति । अनेनैवापरपवित्रसर्पाकपयं गच्छ-  
स्कार्पातीर्षाजलवर्षणसिद्धार्थानेकादशकृत्योऽग्निमन्त्रेण यां दिशं गच्छेतां वर्ज-  
यित्वाऽन्यास्तु दिक्षु मसिपेत् । ततः शूळो जगन्गच्छेत् । व्याघ्रवस्तरप्रसारा-  
त्सप्तपत्तभूशादिषु कृच्छ्रे । अनेनैवापरं रोगमाशनं भवत्येते—आतुदः सर्प-  
प्रासहाविदन्नित्रान्कृत्वा अित्रायां वप्या । यथावपेदारोग्यं स्थात् । श्वेतसर्प-  
पेरेकं कृतेः कुमारप्रसादिभ्यो दृश्यते । नामरं षष्ठमात्रमपिमन्त्रेण पुषति

सिपत्वा काशयित्वाऽऽस्मान्नावष्टसहस्रं वाऽष्टशतं हुत्वा शेषं पिबेत् । गर्भरोगा  
नश्यन्ति । ध्यानम्—

चन्द्रार्धौर्ध्वं फाल्गारिं व्यालयज्ञीपवीतिनम् ।

उवलत्पावकसंकाशं ध्यायेद्देवं त्रिकोचनम् ॥ ६ ॥

सप्तमीशृचमाह—

असौ यस्ताम्रो अरुण उत वभ्रुः सुमङ्गलः ।

ये चेमा रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशो

वैषां हेड ईमहे ॥ ७ ॥

असौ यः ताम्रः अरुणः उत वभ्रुः सुमङ्गल इति सुमङ्गलः ।

ये च इमाम् रुद्राः अभितः दिक्षु श्रिताः सहस्रश इति

सहस्र-शः अवेति एषाम् हेडः ईमहे ॥ ७ ॥

सा० भा० यो रुद्रोऽसौ मण्डलस्यादित्यरूपा स च ताम्र उदयकालेऽ-  
त्यन्तरक्तः । अरुण उदयादूर्ध्वभीपदकः । उतापि च वभ्रुस्ततोऽप्यूर्ध्वं  
पिङ्गलः । एवमन्वेषेऽपि वर्णास्वच्छकालगता उभेयाः । सुमङ्गलो नानावर्णः  
संस्तवा तदाऽन्धकारादिनिवर्तकत्वादत्यन्तमङ्गलः । ये चान्ये रश्मिरूपा  
रुद्रा इमामभितोऽस्या भूमेः परितो दिक्षु श्रिताः प्राच्यादिदिग्बवस्थिताः,  
ते च सहस्रशोऽनेकसहस्रसंख्याका एषामादित्यरुद्राशिरूपाणां सर्वेषां  
रुद्राणां हेडः कोपसदृशं वीक्षणत्वमेमहे भक्तिनमस्कारादिना निवार-  
णायः ॥ ७ ॥

सा० भा० यो असौ यस्ताम्र इत्याद्याऽऽस्वारपङ्क्तिः । “परौ भेद्दादञ्जात-  
शावास्वारपङ्क्तिः” इति वचनात् । “पञ्चपदा पङ्क्तिः” इति केचित् । असौ-  
योऽवसर्षवीति जगती पद्यदा । एतयोः काल ऋषिः । मरुत्वानिति केचित् ।  
आदित्यात्मा रुद्रो देवता । “असौ यस्ताम्र इत्यनेनाऽऽदित्यमुपतिष्ठते” इति  
शतपथब्राह्मणम् । देवस्य जगदुपसंहासकमूर्तिस्वष्टासूर्तिस्वादिशरयात्प-  
न्धर्मावात् । भक्तविषये तत्पमादममेताभ्यां मार्थयते । असावित्यद्गु-  
त्या निर्दिशति । असावूर्ध्वलोकवर्त्यादित्यः । कीदृशस्ताम्र उदयसमयेऽति-  
रक्तः । तमासंपर्कात्तया भाति । केचिदाहुः—भूलविसंपर्कादिति । अयावणः  
उदयादूर्ध्वभीपदकः । उतापि च वभ्रुः । ततोऽप्यूर्ध्वं पिङ्गलः । गौर इति

केचिन् । यद्वा विश्वं विभक्तिं योष्यदानादिनेति चक्षुः । 'कुर्भश्' इति कुप-  
 त्ययः । सुपङ्गलः सर्वमङ्गलसमादिमांस्त्वद्धेतत्त्वात् । बहुव्रीहौ 'नञ्मुभ्याम्'  
 इत्युत्तरपदान्तौदात्तत्वम् । एवंविधोऽभावादित्यो यः । ईदृशादित्यरूपो  
 यो रुद्र इत्यर्थः । ये च रुद्रा रुद्रसघर्माणो रुद्रेण समानवेषविभूतयो देवेन  
 सृष्टाः सदैव देवस्यानुचरा वेमां पृथिवीमाभितो दिक्षु धिताः । सहस्रशः  
 सहस्रं सहस्रं भूत्वा तिष्ठन्ति । जगतां सुष्यपापात्तुरूपं फलं दातुम् । 'संख्यै-  
 फवचनाद्य वीप्सायाम्' इति शस् । 'अभितः-परितः' इति इदमे द्वितीया ।  
 केचिद्राहुः—अस्याऽऽदित्यात्मनो रुद्रस्य स्वभूता रश्मिरूपा रुद्रा ये पृथि-  
 वीमभितोऽतिष्ठन्तेषाममुष्य रुद्रस्यैषां च रुद्रानुचराणां हेतुः कोषमनादरं  
 वाऽप्येवोऽपनयाम् । स्तुतिभिर्नमस्कारैश्चेति शेषः । 'हेतु अनादरे । हेतुः क्रोध  
 इति यास्कः । 'चमयमाप्ते मृक्षते । विहितारिः कृपनिमिचममद्वेषपमनादरं  
 मणिपिदक्षेवानिमिश्रं क्रोवं चेत्युभयपपनयाम् इति । 'ई गतौ' केचलोऽयं  
 यास्याकर्षा । "सदावन्मागमीमहे" इत्यादौ तथा दर्शनात् । 'बहुलं ल-दासि'  
 इति व्यरपयेन शपो लुक् । अथपूर्वस्त्वपनयने वर्तते । यद्वाऽवाचीनं यथा  
 तथा याचामहे ॥ ७ ॥

अष्टमीपृथमाह—

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः ।

उतैनं गोपा अहशन्नहशानुदहार्यैः । उतैनं

विश्वान् भूतानि स हृष्टो मृडयाति नः ॥ ८ ॥

असौ यः अवसर्पतीत्यव-सर्पति नीलग्रीव इति नील-ग्रीवः

विलोहित इति वि-लोहितः । उत एनम् गोपा इति गो-पाः

अहशान् अहशान् उदहार्यै इत्युद-हार्यैः । उत एनम् विश्वान्

भूतानि सः हृष्टः मृडयाति नः ॥ ८ ॥

सा०मा० यो रुद्रो नीलग्रीवः फाल्गुणपूरण्येन नीलवर्णाङ्ग्रीवा परपासो नी-  
 लग्रीवः । स एव विलोहितो विशेषेण लोहितवर्णः । सप्तसो मण्डलवर्णो मूखाऽ-

वसर्पत्युदयास्तमयो संपादयितुं प्रवर्तते—तस्य च रुद्रस्य मण्डलवर्तिस्वरूप-  
धारणे मयोजनमुच्यते—उतापि च गोपा वेदशास्त्रसंस्कारारहिता गोपाळा  
अप्येनं मण्डलवर्तिनमादित्यरूपिणं रुद्रमदृशन्पश्यन्ति । उदहार्यं उदकानां  
हारिण्यो योषितोऽप्येनमदृशन्पश्यन्ति । उतापि चैनं मण्डलवर्तिनमादित्यरूप-  
पिणं रुद्रं विश्वा भूतानि गोमहिष्वाद्यः सर्वेऽपि प्राणिनः पश्यन्ति । सर्वेषां  
दर्शनार्थमेव हि रुद्रस्याऽऽदित्यमूर्तिधारणम् । कैलासादिवर्तिरुद्रस्य रूपं तु  
वेदशास्त्राभिज्ञैरेव दृश्यते नान्यैः । तादृशो रुद्रो दृष्टः सन्नोऽस्मान्मृडयात्रि ।  
सुखिनः करोस्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

प० भा० मा० अथ द्वितीया । असाविति प्रत्यक्षमेव दर्शयन्प्रवीति । असा-  
वादित्यात्मा यो रुद्रः । अवसर्पत्यवाचीनं सर्पति । अस्तमयसमयेऽधो गच्छ-  
तीव प्रतिभाति । यद्वाऽवसर्पति देशान्तरं गच्छति । अपार्थेऽवशब्दः । नील-  
ग्रीवः । काळकूटविषालं कृतग्रीवः । विलोहितः । स्वयं विशेषेण लोहितः ।  
प्वलरत्पावकसदृशः । अन्यपपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । यद्वा नीलग्रीवविलोहि-  
तपदे आदित्यविशेषणे एव उभे । प्रसन्नस्तुदकमिति ग्रीवा रश्मयः । प्रसतेर्गिर-  
तेर्षां शेषबह्वजिह्वत्वादिना वन्नत्ययो निपात्यते । उदयात्मभृत्तुदकस्य ग्रह-  
णादशं गच्छतो यस्य नीला रश्मयस्तमसोऽभिसंसर्गात्तदानीं रश्मयस्तादृशा  
इव मवन्तीति । यद्वा नीलग्रीवो तिलीनरश्मिर्षा । विलोहितो विविधं लोहि-  
तमुदयास्वमयकाले हि तमसः संपर्काल्लोहितमिव मण्डलं दृश्यते । अथायं  
देव उदयास्वमयाभ्यां लोकयात्रां वर्तयन्नावालगोपालं प्रसिद्धः । न देवस्य  
मूर्त्तन्तरवच्छ्रुत्यादिभिर्धनः प्रतिपाद्यत इति प्रतिपादयितुमाह—उतापि चैन-  
मादित्यरूपं देवमन्नानां प्रथमोदाहरणभूता गोपा अप्यदृशन्पश्यन्ति । 'उम्दाति  
लुङ् लङ् लिटः' इति लुङ् । 'इरिणे वा' इत्यङ् । तथाऽदृशन्नुदहार्यः ।  
उदकस्य हारिका घटदास्यो गोपेभ्योऽपि च क्षुद्राः । हरतेः कर्षण्यण् 'मन्यौ-  
दन' इत्यादिना उदकस्योदभावः । मण्णन्वत्वात्नीप् । उदात्तनिश्चिस्व-  
रेण तस्योदात्तत्वे 'उदात्तरवारिचोर्यणः' इति विभक्तिः स्वर्षते । किमिदं  
विभज्याभिधीयते । सर्व एव देवस्य महिमावेदने गोपालादिकल्पा एवेति  
प्रदर्शयितुमाह—विश्वा विश्वानि । 'शेदछन्दसि बहुलम्' इति लुप्यते ।  
विश्वान्यपि भूतान्येनं भगवद्द्रुपं देवमदृशन् । श्रुत्यादिभिरपि दुर्ज्ञानं चक्षुषेभ्य  
पश्यन्ति स देव एव सर्वदृष्टः प्रत्यक्षेणानुभूयमानोऽस्मान्मृडयाति मृडयतु  
सुखयतु । छेदथाडागमः । केचिदस्तं गच्छद्भयवद्विषयमेव व्यावक्षते । तत्रास्तं

गच्छता भगवता जगताशुपकारान्मदर्शयितुमुपकारत एनमस्तं यन्तं भगवन्तं  
देवं गोपाः पश्यन्ति । गवां प्रापन्नगरपास्तिकाळे प्रक्षीसपाणा उद्दहार्योऽपि  
पश्यन्ति, अस्तं गच्छति भगवानहो इतो मुच्यामह इति । यद्वा—अस्तमया-  
स्पागेवोद्कोद्धरणं कर्तव्यम् । अस्तमिते तु तस्य निषिद्धत्वादिति पश्यन्ति ।  
किं बहुना विश्वान्यपि भूतानि एनमस्तं यन्तं पश्यन्ति । मृगशकुनवराहादी-  
नामपि निलचगमनादेखदधीनत्वात् । द्विजातयोऽप्यग्निहोत्रसंध्यावनदनकाला-  
र्थिनो भगवन्तमस्तं यन्तं प्रवीक्षन्ते । एनं तावदस्तं यन्तं देवं सर्वेऽपि पश्य-  
न्ति । तच्च मतिपिद्धम्—

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन ॥ इति ।

तस्य नामयुक्तत्वात् अदर्शयितुं गोपादिग्रहणम् । तत्र मतिपिद्धेऽपि दर्शने  
प्रमादादुपस्थानकाले वाऽस्माभिर्दृष्टोऽस्मान्गृह्यतु सुखयतु । यद्यपि प्रमादा-  
दिना दृश्यते तस्यापमपनुद्योपस्थानफलं च दत्त्वाऽस्मान्गृह्यतु ।

अथेतयोः पुरश्चरणार्थं च कृच्छ्रमेकं चरित्वा षोडश दिनानि निरन्तरं जपेत् ।  
एताभ्यामनाष्टृषा सत्या दृष्टार्थं कार्यम् । आर्द्रान्तमार्द्रादि वा । ब्राह्म-  
णान्पञ्च सिद्धानाहूय तैः कार्यम् । तेषामुष्णीषवसनकर्षवेष्टनकण्ठाभरण-  
करमण्डनादि दद्यात् । सिद्धं होषद्रव्यं निलचण्डुलपवानां दधिधमुषनाक्तानां  
शतसहस्रं जुहुयात् । चेतससमिषा क्षीराक्तानां तद्वत्तेषां पञ्चानामेकां जपेत् ।  
स्वारो जुहुयुरेकादश दिनानि दीक्षित्वाऽन्त्यदिने रक्ततामरसैस्सहस्रैः मत्पे-  
कमाराधयेत् । सकृदजपित्वा कर्मकालेन व्याञ्जिरयोपस्पृशंश्च वीक्षपाऽऽसीता-  
न्वया प्रायाश्चिती भवेदासमाप्तेरग्निरक्षा कर्तव्या । अवसानदिने भगवानादि-  
त्यो महावृष्टिं मधुञ्चानि । चेतसपुष्पाणामधुवं जुहुयात् । सविता वरं ददाति ।  
एवमस्तं यन्तमादित्यमेताभ्यामप्यतिष्ठेत् । कण्ठदग्ने जले स्थितेषाम्ब्या-  
मुषयकरपूर्णजलमादित्यमभिजपन्वसिषेत् । प्रतिदिनमष्टसहस्रं कृत्वा नव  
दिनानि । ततः सविता मयःकापपासवत्सरं ददाति । जपापुष्पाणां मध्वक्ता-  
नामेकविंशतिसहस्रं जुहुयात् । सवितुः पसादाज्जाविस्मरत्य कथते । चतुर्वे-  
दिकले नानि । ध्यानम्—

मण्डलान्तरगत हिरण्यमथ भ्राजमानवपुषं शुचिरिमितम् ।

चण्डदीनितिशरणाण्डशुक्तिं चिन्वथेन्मुनिसहस्रतेनितम् ॥ ८ ॥

नमोमृचमाह—

नमो अस्तु नीलेग्रीवाय सहस्राक्षाय भीहृषे ।

अथो ये अस्य सत्त्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः ॥ ९ ॥

नमः अस्तु नीलग्रीवायेति नील—ग्रीवाय सहस्राक्षायैति स-  
हस्र—अक्षाय मीढुपे । अथो इति ये अस्य सत्त्वानः अहम्  
तेभ्यः अकरम् नमः ॥ ९ ॥

सा० भा० यः पूर्वोक्तेरित्या नीलग्रीवः स एव इन्द्रमूर्तिधारणेन सहस्राक्षः स  
पुनः पर्जन्यमूर्तिधारणेन मीढ्वान्सेचकः । वृष्टिकर्तेत्यर्थः । तादृश्या रुद्राय  
नमोऽस्तु । अथो अपि च ये कश्चिदस्य रुद्रस्य सत्त्वानो भूत्वरूपाः प्राणिन  
स्तेभ्यः सर्वेभ्योऽहं नमोऽकरं नमस्कारोमि ॥ ९ ॥

म० भा० मा० नमो अस्तु नीलग्रीवायेत्यस्यानुष्टुप्छन्दः । ऋषिर्षमवा-  
ञ्छसुः । देवता च रुभुरेव । नमो अस्तु नीलग्रीवाय नीलकण्ठाय । सहस्रा  
क्षायां कचक्षुप इद्ररूपाय । 'वहूग्रीवोऽसवध्यक्ष्णोः' इति समासान्त्रः पञ्च ।  
सति शिष्टश्वित्स्वरः । मीढुपे वृष्टिद्वारेण भुवः सेवत्रे जगद्योनौ वा । स्ववीर्यस्य  
सेवत्रे पुरुषरूपेण वा गर्भाणामाधाने । मिह सेचने । 'दाभ्यान्साह्याग्नी-  
द्वीक्ष' इति निपातः । अथो अपि च येऽस्य देवस्य स्वभूताः सत्त्वानो महान्तः  
प्रमथगणास्तेभ्योऽप्यहं नमो नमस्कारमकर करोमि । छान्दसो लुङ् । 'ऋगृद्व-  
हिभ्यश्छन्दसि' इति क्लेरहादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । सीदतेः म ईरिसयो-  
स्तुट्चेति कनिष्कबहुलवचनात्केदलादपि भवति । सदनशीला देवं प्रत्यासन्नः ।

अथास्य पुरश्चरणम्—पञ्चदश दिनानि हविष्याशी निरन्तरं जपेत् । शिव-  
समीपे पश्चिमद्वारालये कुण्डमस्तित्तिमान् सर्वतो विधाय मथितागार्वर्कपुष्पैरमा-  
वास्यायाभारम्भ्य दशदिनामपि प्रत्यह सहस्रं हुन्वा घृतपायसं देवाय निवेद-  
येत् । सर्वार्थसिद्धिः स्यात् । अनेन च पुत्रसामानां(णां) त्रिपा बक्ष्यते । पञ्च  
दिनानि दीक्षित्वा शंभोराज्ये नक्षीरि गोष्ठे वा गृह्णीयात् । देवालये चेहे-  
षयोपर्यन्धन कुम्भ आवाह्य तस्य पश्चिमे भागेऽग्निं संस्थाप्य शमीसमिधां  
शमीपत्राणां दक्षिणधुष्टवाक्तानां मत्स्यहृषेकावशसहस्रं जुहुयात् । दिनत्रय पञ्च दिनानि  
वा दीक्षित्वा कार्यम् । प्रातिदिनमष्टसहस्रं तदर्धमष्टशतं वा । तामरसपुष्पाण्युपरि  
दिन्वसेत्तद्भावे पत्र वा । एवं कृत्वाऽन्तर्दिनेऽष्टसहस्रं तदर्धमष्टशतं  
वा ब्राह्मणान्भोजयेत् । द्रव्यत्यागं विशेषेण कुर्यात् । एकादशरुद्ररूपान्भोजयि-  
त्वा तेषां किञ्चिद्दस्तु मदाय दक्षिणतो देवसन्निधावाचार्यमधिकं भोजयित्वा  
दक्षिणां दद्यात् । दक्षिणाऽप्युपधीना भूमि । मानवप्युच्यते—नवारत्तिद-

पदेनाप्युत्तरं, कुण्डलाप सुषर्णाप्रपि प्रसिदिनं पादनिष्कं तेन कुण्डकं निर्णय दास-  
व्यम् । कास्मिपात्रमेकाश्रेरेवमेव हि । एवं दुष्प्रकाशी कृष्णा अमुप्रमावात्पुत्र-  
षान्भवति । यावदक्षिणा भूमिस्तावदावेच्छिन्ना संततिर्मवत्यासंबत्सरात्सि-  
द्धिर्भवति । एतत्कलं सप्तजन्मना संबध्यते तस्मादलुप्तं कुर्यात् । ध्यानम्—  
शरच्चन्द्रप्रकाशेन वपुषा श्रीतल्लघुतिम् ।

ध्यायेत्सहासनासीनमुमथा सहितं शिवम् ॥ ९ ॥

दशमीचतुर्गाह—

प्रमुञ्च धन्वन्नरत्नमुभयोरार्त्नियोज्याम् ।

याश्च ते हस्त इषवः परा ता भगवो वप ॥ १० ॥

भेति मुञ्च धन्वनः त्वम् उभयोः आर्त्नियोः ज्याम् । याः च  
ते हस्ते इषवः परेति ताः भगव इति भग-वः वप ॥ १० ॥

सा० भा० हे भगवो भगवन्पूजावन्महदेश्वर्यसंपन्न रुद्र त्वं धन्वनस्त्वदी-  
यस्य अनुप उभयोरार्त्नियोः षोडशोत्त्वस्थिता ज्ञ्या मौर्धा प्रमुञ्चावरोपप ।  
याश्च ते हस्त इषवो वर्तन्ते ता अपि परावप परित्यज ॥ १० ॥

म० या० भा० प्रमुञ्च धन्वन इत्याद्यास्त्रिसप्तोऽनुष्ठुभः । नारद ऋषिः ।  
श्रीकृद्रो देवता । अत्र नपस्ते रुद्रेणारभ्य नवभिर्षुभैः क्रुद्धं देवं प्रसाधातः  
परं तस्योपसंहारकारणानुपसंहारयितुं प्रकथते । सप्त द्वौ प्रत्यसकृतौ मन्त्रौ ।  
तृतीया परोसकृता । प्रमुञ्च शिषिली कुरु । धन्वनो धनुष उभयोरार्त्नियोज्या  
षोडशोर्था ज्ञ्या वद्धा तां प्रमुञ्च । अवततज्यं धनुः कुर्वित्यर्थः । तथा यास्या-  
न्यास्ते हस्ते स्थिता इषवो जगदुपसंहर्तु ताः परावप परित्यज । यथाऽस्मान्ना-  
भिमुञ्चो भवन्ति तथा कुरु । तूणीर एव तिरोहिताः स्थापय । यत्र कुवाचि-  
द्वाऽन्वर्हिताः कुरु । किमोभिर्धनुरादिभिरस्मद्गन्धकैरिति यावत् । हे भगवो  
भगवन् ' मनुषसो रु संशुद्धौ छन्दासि ' इति कत्वम् ।

येश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रिया ।

ज्ञानवैशान्यचोश्चैव यज्यां भग इष्टीरणा ॥ १० ॥

एकादशीचतुर्गाह—

अवतत्य धनुस्त्वश् सहस्राक्ष शोतेषुषे ।

निशीर्षं शल्पानां मुस्तां शिवो नः सुमना भव ॥ ११ ॥

अवतत्येत्येव--तस्य धनुः त्वम् सहस्राक्षेति सहस्र--अक्ष शते-  
पुध इति शत--इपुधे । निशीर्येति नि--शीर्ये शल्यानाम् मुखा  
शिवः नः सुमना इति सु--मनाः भव ॥ ११ ॥

सा०भा० रुद्ररूपेण सहस्रसंख्याकान्यक्षीणि यस्यासौ स तथा । शत-  
संख्याका इपुधयो बाणस्थापनकोशा यस्यासौ शतेषुधिस्तादृश हे रुद्र धनु-  
रवतत्यावरोपितज्याकं कृत्वा शल्यानां बाणानां मुखा मुखानीषुगतलोहा-  
नामग्राणि निशीर्येषुधिषु न्यग्भावेन शीर्णाणि कृत्वा नोऽस्मान्प्रति सुमना  
अनुग्रहयुक्तः सञ्चिवः शान्तो भव ॥ ११ ॥

न०भा०सा० अथ द्वितीया । अवतत्येति । मुखेति तृतीयादान्तः । हे सह-  
स्राक्ष । व्याख्यातम् । हे शतेषुधे । यस्य भूयिष्ठा इषवः सन्ति तस्य बहुभि-  
रिषुधानैर्भविष्यत्येवमिति भावः । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किमत्ययः ।  
त्वं धनुः पिनाकाख्यमवतत्यावतज्यं कृत्वा शल्यानां शरानां मुखा मुखांनि  
निशीर्ये नितरां विशीर्णानि कुण्ठीकृतानि कृत्वा नोऽस्माकमुपरि शिवः सुम-  
नाश्च भव । सत्तामप्यपचारानां समया शिव शान्तो भूत्वा मद्दिष्ये मद्भ-  
क्तोऽयमिति सुमनस्त्वेन च निर्व्यं त्वया भवितव्यमिति । यद्वैश्वस्यस्माभिः प्रा-  
ध्वयमानः सुमना एव भूत्वा भयहेतूनां घनुशर्दानां चोपसहारादपगतभयहेतुः  
शिवो भवेति । 'सोर्धनसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

विज्यं धनुः कपर्दिनो विशल्यो बाणवा० उत ।

अनेशन्नस्येर्षव आभुरस्य निपङ्गर्थिः ॥ १२ ॥

विज्यमिति वि--ज्यम् धनुः कपर्दिनः विशल्य इति वि--  
शल्यः बाणवानिति बाण--वान् उत । अनेशन् अस्य इर्षवः आभुः  
अस्य निपङ्गर्थिः ॥ १२ ॥

सा०भा० कपर्दी जटाजूटः सोऽस्पास्तीति कपर्दी रुद्रस्वस्य धनुर्विज्यं  
विगतज्याकमस्तु । उतापि च बाणा अस्मिस्तिष्ठन्तीति बाणवानिषुधिः स  
च विशल्योऽस्तु । इपुगतानां शल्यानां षडुदरे गोपितत्वेन षड्विहाराविर्भूतश्च-



ह्यरहितोऽनु । अस्य रुद्रस्येपवो वाणा इपुधौ मसिष्ठा अनेश-वेदुमसमर्षा  
भवन्तु । अस्य रुद्रस्य निषङ्गयिर्वाणाधार आभुरस्तु ईपत्मभुरस्तु । वृद्ध-  
निखातशङ्कावासञ्जितत्वेन वाणान्धारयितुमेव प्रभवतु । नतु वाणाकार्यण-  
योग्य इत्यर्थः । अथवा निषङ्गयिः खद्गकोशः सोऽपि पूर्ववत्काचिदारोपित-  
त्वेन खद्गं धारयितुमेव प्रभवतु नतु खद्गाकार्यणसमर्षः ॥ १२ ॥

म० मा० मा० अथ तृतीया । विज्यमिति । ऋषदो जटाजूटस्तद्वतो देवस्य  
धनुः पिनाकारस्य विज्यं विगठज्याकमस्तिवति शेवा । अथास्य देवस्य वाण-  
वानिषुधिर्वाणा अतिमन्सन्तीति सोऽपि विश्वयो विगतवाणोऽस्तु । पूर्वं  
वाणवानपीदानीं विश्वस्यो भूयादिति भावः । उताप्यर्थे । वाणवानपीत्यर्थः ।  
'दीर्घादिटि' इति रुत्वम् । आतोऽतीत्यनुस्वारः । किंचास्य देवस्य स्वभूता  
इषवोऽनेशान्शयः स्युः । 'छन्दसि लृलृलृ' इति नशेराशिपि लृलृ । पुषादि-  
स्वात्स्लेरृ 'नशिप्र-योरल्लिट्येत्वम्' इत्येकारः । यद्वा—अस्येपुधेरिषवोऽनेश-  
न्यत्र क्रापीपुधेरन्यनाहृषपाणिष्ठ-तु । तेनापं विश्वल्पः संप्रत इति प्रकृतस्य  
समर्षनम् । किंचास्य देवस्य निषङ्गयिरप्याभुरस्तु । नितरां नियमेन वा  
कोशेन सञ्जत इति निषङ्गः खद्गः स निधीयते यत्र स निषङ्गयिः खद्-  
गकोशः । परोऽक्षरपा धकारस्य थकारः । "परोऽक्षरपिवा इव हि देवाः" इति ।  
पूर्ववत्किप्रत्ययः । आ ईपद्भवतीत्याहु । आ ईषदर्थे । विमसभ्य इति दुष-  
त्ययः । व्यत्ययेनाऽऽद्यपि भवति । किंचिन्गूनं भवनमाभवनं तत्र खद्-  
गेन विना सत्तामात्रेणावस्थानं निषङ्गधारणस्वभावस्य खद्गकोशस्य निष-  
ङ्गेण सहावस्थानं पुष्कलभावस्तेन विनाऽवस्थानमाभवनमिति । तेन सोऽ-  
पि खद्गरादिवो वर्ततामिति भावः । यद्वा निषङ्गते कोश इति निषङ्गयिः  
खद्गः । 'नौ षक्षैर्षधिन्' इति षाणिप्रत्ययः । आभुरस्तु -यूनशक्तिरस्तु  
कृण्वितमभावमौपद्भवमिति ।

आसां हिसृणामृचां पुरश्चरणम्—कृच्छ्रं चरित्वाऽऽत्मानं संशोष्य नव  
दिनानि जपेत्सिद्धो भवति । एताभिर्मुद्रकाले भूपतेराधुषाण्यभिमन्त्र्य कुशक-  
पठनानां सहस्रं जुहुयात् । सुद्धोपनीताः श्रमवो हीयन्ते । ध्यानम्—

उद्यद्गास्करकोटिमकाशपादीशदहनमूर्धानम् ।

श्रीपणमुजंगमूर्धं ध्यायेद्विधिधायुर्धं रुद्रम् ॥ इति ।

द्विधीषस्य ध्यानम्—यद्दे सुरनियन्तारं शूलखट्वाङ्गधारिणम् ।

ज्वालायाल्लावूर्धं ध्यायेद्भक्तानाममृगवत् ॥ इति ॥ १२ ॥

त्रयोदशीवृत्तमाह—

या ते हेतिर्मीढुष्टम हस्ते वसूव ते धनुः ।

तयाऽस्मान्निश्वतस्त्वभयक्षमया परिभुज ॥ १३ ॥

या ते हेतिः भीढुष्टमेति मीढुः—तम् हस्ते वसूव ते धनुः ।

तया अस्मान् निश्वतः त्वम् अयक्षमया परीति भुज ॥ १३ ॥

सा० भा० हे भीढुष्टमातिशयेन कामाभिवर्धक या ते हेतिस्त्व संवन्धि  
सद्ग्रादिरूपं यदायुर्धं यदापि ते तव हस्ते धनुर्वभूव । अयक्षमयाऽनुपद्रवका-  
रिण्या तया हेत्या तथाविधेन धनुषा च त्वमस्मान्निश्वतः परिभुज सर्वतः  
परिपालय ॥ १३ ॥

म० भा० भा० अथ या ते हेतिरित्यायास्तिस्रोऽनुष्टुभः । ऋषिर्देवता च  
भगवानेव । हे भीढुष्टम । मीढुवान्वाख्यातः । अतिशयेन भेक्ता । या ते  
तव स्वभूता हेतिरायुर्धं धनुर्नाम तव हस्ते वसूव भवति । छान्दसोऽलिट् ।  
ऊणियूतीत्पादिना हिंसाकर्षणो हन्तेः क्तिन् उदात्तत्वमेत्वं च निपात्यते ।  
तया हेत्या धनुर्नाम्या । अयक्षमया भक्तान्स्वल्परोगेहेतुभूतया । 'नञ्भु-  
भ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । निश्वतो भयदेवोरस्मास्त्वं परिभुज  
सर्वतः परिपालय । सर्वकालं सर्वेषां च प्रकारेण सर्वस्माद्दुरितवादस्मान्प्रस ।  
'साहितिको वकारोपजनश्छान्दसः । उक्तं च माविशाखे 'उपसर्गेषां एव,  
इत्यादि । भुजेर्विकरणव्यत्ययेन शः । यद्वा विश्वतो विश्वान्सनुष्योऽनस्मान्-  
न्याहीति । सार्वविभक्तिरस्तसिः । केचिदाहुः—हेतिर्हिंसा या ते त्वत्कर्तृका  
हिंसा । यदर्थं तव हस्ते हिंसार्थसाधनं धनुस्सिद्धति तयाऽस्मानित्पादि  
तुल्यम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीवृत्तमाह—

नमस्ते अस्त्वायुधायानां तताय धृष्णवे ।

उन्नाभ्यामुत ते नमो बाहुभ्या तव धन्वने ॥ १४ ॥

नमः ते अस्तु आयुधाय अनां ततायेत्यनां—तताय धृष्णवे ।

उन्नाभ्याम् उत ते नमः बाहुभ्यामिति बाहु--भ्याम् तव

धन्वने ॥ १४ ॥

सा० मा० हे रुद्र ते त्वदीयायाऽऽयुषाय दानरूपाय नमोऽस्तु । कीदृशा-  
याऽऽयुषाय । अनातताय धनुषि संधानाभावादप्रसारिताय । धृष्णवे स्वरूपेण  
महन्तुं प्रगल्भाय । किंच ते त्वदीयाभ्यामुषाभ्यां बाहुभ्यां नमोऽस्तु । तथा  
तव त्वदीयाय धन्वने नमोऽस्तु ॥ १४ ॥

म० मा० मा० अथ द्वितीया । नमस्व इति । तव स्वभूवापाऽऽयुषाय  
नमोऽस्तु । अनाततायानाततव्याय । अस्मादेव विशेषणाद्भुवराऽऽयुधं  
विवासितम् । अन्ययपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । धृष्णवे सुदृढाय । अभक्तानां  
वा घर्षणशीलाय । 'त्रसिगृधि' इत्यादिना वजुः । किंच ते त्वदीयाभ्यामु-  
षाभ्यां दक्षिणोचराभ्यां बाहुभ्यां नमः । याभ्यां विधीमः । एतदेव मकृ-  
धितुमादरार्थं पुनरपि धनुषो नमस्कारं करोति । यद्वा पूर्वमायुधग्रहणविषा-  
धेव वर्तते । अनातताय । अनुयुक्तायेत्यर्थः । यद्वा गदामुद्गरभृत्तिकमायुधं  
गृह्यते । यदनाततमसज्जितमेव कृद्यल्लिखितसर्पादिवदृष्णु भयंकरं भवति  
समै तावन्नमः । ततो बाहुभ्यां द्वित्वमपिवासितम् । यतो धन्वने । प्रधान-  
भूताय ॥ १४ ॥

षष्ठशीघ्रमाह—

परि ते धन्वनो हेतिरस्मान् वृणक्तु विश्वतः ।

अथो य इपुधिस्तवाऽऽरे अस्मान्निधेहि तम् ॥ १५ ॥

परीति ते धन्वनः हेतिः अस्मान् वृणक्तु विश्वतः । अथो

इति यः इपुधिरितीपु-धिः तवं आरे अस्मत् नीति धेहि

तम् ॥ १५ ॥ हस्ते दिद्विषयं उभाभ्यां द्वविश्वतिश्च ।

इति रुद्राध्याये प्रथमोऽनुवाकः ।

सा० मा० हे रुद्र ते त्वदीयस्य धन्वनो हेतिर्षाणसत्वरूपाऽऽस्मान् विश्वतः

सर्वथा परिवृणक्तु वज्रिवाङ्करोतु । अस्मान्मा वाचतामित्यर्थः । अथो अपि च

पस्तवेपुधिरस्तमदारेऽस्मत्तो दूरे निधेहि स्यापय ॥ १५ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थशकाद्ये यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके श्रीरुद्रभाष्ये प्रथमोऽनुवाकः ।

म० मा० मा० अथ तृतीया । परित इति । तवेति तृतीयपादान्तः । वे तव

धन्वनो धनुषो हेतिर्दिसा हननं मापसाधनोऽत्र हेतिशब्दः । धनुर्भित्ति या

दिसा साऽस्मान् विश्वतो विश्वपकारं परिवृणक्तु परिवर्जयतु । यद्वाऽस्यान्

विश्वतो विश्वान्पुत्रपौत्रादिसहितान्सर्वमकारं परिवर्जयतु । अथो अन्य-  
षाऽऽशास्महे । तव स्वभूतो य इष्टुधिर्वत्र भीष्मा इषवः । तमस्मदस्मत्त आरे  
दूरे निषेहि स्थापय । यद्वाऽऽरेऽरीणां समूहे निषेहि । अस्मत्तं आच्छिद्या-  
स्मदाभिमुख्यं निवर्तयेति ।

अथैतासामुचां पुरश्चरणं पूर्वोक्तानां निष्ठणाविव कुर्यात् । एतामिरपि  
संग्रामकाले तैलमेकादशप्रदीपसहस्राहं द्रोण्यां मक्षिष्य तत्र देवमावाह्य लोक-  
पालैः सहाऽऽराध्य स्पृष्ट्वा तैलं सप्त दिनानि प्रतिदिनमष्टसहस्रं जपेत् । तेन  
सिद्धतैलेन प्रदीपानेकादशसहस्रमारोप्य शत्रुराज्ये मत्प्राप्तये राजानं विना  
सेनानीः पुरो गच्छेत् । दृष्ट्वा दीपज्वालां शत्रुसेना नावतिष्ठये । एवमभा-  
वादेव शत्रवो विनश्यन्ति । अन्यदप्येताभिरेवाराजिनगरे सिद्धवेपथारिणो  
ग्राह्यणाः शक्ता मन्त्रसिद्धाः शत्रोरभिचारं कुर्युः । राजा यदुपयुहते वस्तु  
तदेताभिः स्पृष्ट्वा दृष्ट्वा च स्पर्शनदर्शनायोग्यं वस्तुत्वाच्छ्रुत्वाऽभिचारोऽस्तिवति  
जपेत् । मन्त्रान्तेऽन्यदपि शुकुं विधाय नगरचतुष्पथे देवालये देवाराजे साल-  
खावयोऽन्यतरस्मिन्नपि नगराङ्गभूने सहस्राभिमन्त्रितं स्तनेयुः । तन्नगरं शंभु-  
कोपातसंवत्सरत्रयान्नश्यति व्याधिना । एवं कारयितुराचार्यस्य राज्यसमं  
देयमिति । सर्वत्र मन्त्रप्रभावात्तिष्ठति । म्माणबुद्ध्या कार्ष्णिमिति । ध्यानम्-

प्रणमदमरलोकमौलिकुसुमरजोऽरुणपादपद्मगुणम् ।

अनवरतमनुस्मरेद्भवान्या सह जगतां पितरं पिनाकपाणिम् ॥ १५ ॥

इति श्रीमदृषास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये रुद्रपञ्चे मयमोऽनुवाकः ॥

समाप्तोऽयं प्रथमोऽनुवाकः ।

सा० भा० मयमानुवाके भगवतो रुद्रस्य या प्रथमभूता तनुरिषुषुर्हृद्ग  
[तां यदुषा प्रसाद्य तस्य ये क्रीलाविग्रहा जगन्निर्वाहैवस्वेऽष्टभिरनुवाकैः  
प्रसाद्यन्ते । तेष्वनुवाकेषु सर्वाण्यपि यजूंषि । तान्यपि द्विविधानि । उभय-  
तो नमस्काराण्यन्यतरतो नमस्काराणि च । तत्र त्रिष्वनुवाकेषु नमस्कारादिकं  
नमस्कारान्तरमेकैकं यजुः । इतरेषु पञ्चस्वनुवाकेषु मनस्कारादिकमेकैकं  
यजुः । तत्र द्वितीयेऽनुवाके त्रयोदश यजूंषि ।

तत्र प्रथमं श्रुत्वाह—

नमो हिरण्यवाहये सेनान्ये

दिशां च पतये नमः ॥ १ ॥

नमः हिरण्यवाहव इति हिरण्य—वाहवे सेनान्य इति सेना—न्ये  
दिशां च पतये नमः ॥ १ ॥

ता०भा० हिरण्यनिर्मितान्याभरणानि वाह्वोर्यस्यासौ हिरण्यवाहुः स च  
संग्रामेषु सेनां नयतीति सेनानीस्तादृशमूर्तिधरो यो रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु ।  
यश्च दिशां पाळको रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु ॥ १ ॥

य०भा०भा० नमो हिरण्यवाहव इत्यस्यानुवाकस्य ऋषिर्मण्डूकः । छन्दो  
महागायत्री । रुद्रो देवता । तत्र प्रथमेनानुवाकेन भगवन्तं रुद्रं प्रसाद्य तस्यो-  
पसंहारकारकाणि च प्रसाद्य तान्यप्युपसंहार्यात् ऊर्ध्वमष्टाभिरनुवाकैस्तं वैश्व-  
रूप्येण स्तुत्वा नमस्कृतुं शारभते । तत्र “त्रिष्वनुवाकेषु नमस्कारादिनमस्का-  
रान्तमेकं यजुः ” इति शाकपूणिः । “ नमस्काराद्येकं यजुर्नमस्कारान्तमेकं  
यजुः ” इति यास्कः । अष्टावनुवाकावष्टौ यजुषि ” इति काशकृत्स्नः । तत्र  
द्विधेर्द्वयो रुद्रयोः स्तुतिनमस्कारौ । अथ “ द्विद्विभ्यो जुहोति ” इति शतपथ-  
ब्राह्मणे दर्शनात् । नमस्कारमष्टाचिनिमित्तभेदेनैकस्मिन्नपि भेदमारोप्य द्वित्वमुप-  
पाद्यते षट्पूर्णा तु संकीर्तन एकमितरस्य विशेषणं वेदितव्यम् । यथा हिरण्य-  
वाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नम इति । तेषां च केचिदुभयतोनमस्काराः ।  
केचिदन्यतरतोनमकाराः । तत्र ब्राह्मणं च भवति “ ते द्वे चोरतरा  
रुद्रा उभयतोनमस्काराः । अथैते शान्वतरा येऽन्यतरतोनमस्काराः ” इति ।  
पूर्वं ब्राह्मणा सृष्टयर्थं पार्थितो देव आत्मसम्बर्धणो रुद्रानसृजत् । अन्यत्रेदमुक्त-  
म्—“तुल्यसृष्टिमतिषथाच्च” इति । तत्र बहुवचनान्तेषु तेषो देवानुचरेभ्यो वा  
नमस्काराः । एकवचनान्तेषु देवाभिष्टानशङ्कया भर्षभ्यः सर्वैश्च नमस्काराः  
क्रियन्ते । अथ पृथग्पजुषां छन्दांसि त्रूमा—एकासराणां देवी गायत्री । द्व्यस-  
राणां देव्युष्णिक् । त्र्यसराणां देव्यनुष्टुप् । चतुरसराणां देवी वृहती । पञ्चास-  
राणां देवी षट्पत्तिः । षडसराणां देवी त्रिष्टुप्याजुषी वा गायत्री । सप्तास-  
राणां देवी जगती । याजुषी घोष्णिक् । अष्टासराणां राजापत्या गायत्री । यजुषी  
षाऽनुष्टुप् । नवासराणां याजुषी वृहती । आसुरी वा जगती । दशास-  
राणां याजुषी षट्पत्तिः । आसुरी वा त्रिष्टुप् । एकादशासराणां याजुषी त्रिष्टु-  
प्यासुरी वा षट्पत्तिः । द्वादशासराणां याजुषी जगती । मात्रापत्या घोष्णि-  
क्यासुरी वा वृहती । सात्रां वा गायत्री । इत्यादि यथाशास्त्रं चोक्तव्यम् । तथा  
दो तत्र स्वभूतभिर्दं विश्वं त्वमस्य स्वामीति न कश्चिदपि स्वामी स्वं हि-  
स्वीति प्रदर्शयितुं देवस्य विश्वपातित्वं प्रतिपादयति । श्लाघाग्याद्य मथमं द्रव-

विषयमाधिपत्यं प्रतिपाद्यते । नमो हिरण्यवाहवे हिरण्यालंकृतवाहवे हिरण्य-  
विकाराः षटकादयो चाहुर्यस्य । समुदापविकारपष्ठ्याथ बहुव्रीहिवि  
चोत्तरपदलोपश्चेति बहुव्रीहिः । गद्वादित्वात्सप्तम्याः परवचनमाहिवाङ्ग्या-  
दिर्वा द्रष्टव्यः । बाहुग्रहणं चोपलक्षणम् । विविधाङ्कारालंकृतसर्वपदेशत्वा-  
द्देशस्य हिरण्यसदृशवाहवे वा । हिरण्यसदृशसर्वाङ्गायेत्यर्थः । श्रूयते हि—  
आप्रणखात्सर्व एव मुवर्णस्तस्येति । स्मर्यते च—

रुक्मार्थं स्वमयीगम्यं विद्यान्तु पुरुषं परम् । इति ।

यद्वा—हितं च रमणीयं च तद्विरण्यस्य हिरण्यत्वम् । पृषोदरादिः । हृद्-  
यरमणीयमिति वा । तादृशवाहवे नमोऽस्तिवाति शेषः । सेनान्ये सेनाः संघाताः ।  
यथा देवा मनुष्याः पितरोऽसुरा रक्षांसि पिशाचा यक्षाः किंनरा विद्या-  
धरेश्वरभृतयश्चेति भोक्तृसंघाताश्चेतनाः । मकृत्यादिपृथिव्यन्तरत्त्वसंघातश्च  
भोग्योपवन्यनवर्गोऽचेतनः । तासां नेत्रे स्वस्वाधिकारानुरूपेण स्वामित्वेन  
नियन्त्रे । ' उदात्तयणो हर्षर्वात् ' इत्यस्य ' नोदृधात्वोः ' इति प्रतिषेधे  
' उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इति विभक्तिः स्वर्यते । पूर्वस्य चेदं विशेषणं  
विशेष्यं वा । दिशां च पठये नमः । दिशां प्राच्यादीनां पठये पत्ये लोक-  
पालात्मने नमः । ' पथीयुक्तश्छन्दासि वा ' इति घिसंज्ञा । यद्वा दिशां पति-  
रादित्यः । दिशांस्त्यादकस्वादिति । तथा हि—यत्रोदेति सविता सा प्राची ।  
यत्र दृश्यमानो गच्छति सा दक्षिणा । यत्रास्तमेति सा मतीची । यत्र दृश्य-  
मानो गच्छति सोदीची । आहुश्च—

सर्वेषामुत्तरो मेखल्लोकालोकश्च दक्षिणः । इति ।

अथ ' य एषोऽन्तरादिस्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते ' इति । देवसंकीर्त-  
नानन्तरं तदुपासनास्थानभूतस्य सावितुः संकीर्तनमिति । यद्वा—दिशो व्यव-  
स्था द्रव्यगुणकर्मादिविषया धर्माधर्मादिविषया दिग्देशकालादिविषया च  
तासां पठये प्रवर्तयित्रे । सेनानां च नियन्त्रे हिरण्यवाहवे नम इति । ' सावे-  
कावाः ' इति दिग्शब्दस्य विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयं यजुराह—

नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः

पशूनां पतये नमः ॥२॥

नमः वृक्षेभ्यः हरिकेशेभ्य इति हरि-केशेभ्यः पशूनाम् पतये

नमः ॥ २ ॥

सा०मा० हरितवर्णाः केशाः पर्णरूपा येषां वृक्षाणां ते हरिकेशास्वाह-  
नेभ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षाकाररुद्रमूर्तिभ्यो नमोऽस्तु । यो रुद्रः पशूनां पालकस्त-  
स्मै नमोऽस्तु ॥ २ ॥

म०भा०मा० नमो वृक्षेभ्य इति । वृक्षरूपेभ्यो रुद्रेभ्यो वृक्षेषु वा तिष्ठद्भ्यः ।  
सात्प्रथयात्ताच्छब्दस्य । यथा मध्याः कोशन्तीति । हरिकेशेभ्यो हरितवर्णानि  
केशस्थानीयानि पर्णानि येषां तेभ्यो हरितवर्णकेशेभ्यो वा । यद्वा—वृक्षव-  
वृक्षा ब्रह्मादिषीलिकान्ता ब्रह्माण्डक्षितिप्रकटाः सर्वे एव वृक्षाः । वृक्षते-  
श्छेदनकर्मणः सद्यप्रत्यये वृक्षाः । विनाशयन्त इति यावत् । तदात्मभ्यो  
नमः । हरिकेशेभ्यो हरितवर्णकेशेभ्यः । पशूनां पतये नमः । तेषां पशूनां  
स्वभूतानां द्विपदां चतुष्पदां च पतये । स्वामित्वे वर्तमानाय नमः । यथा  
“ तेषां पतये पशुपतिः पशूनां चतुष्पदामुत च द्विपदाम् ” इति ।

ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च पशवः परिकीर्तिताः ।

तेषां पतित्वाद्भिष्वेशो भवः पशुपतिः स्मृतः ॥ इति च पुराणे ।

सर्वदा यन्पशुपति तैश्च यद्रमते पुनः ।

तेषामपि पतित्वाच्च तस्मात्पशुपतिः स्मृतः ॥

इति महाभारते । 'नामन्यतरस्याम्' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीये यशुराह—

नमः सस्त्रिपञ्चराय त्विषीमते

पथीनां पतये नमः ॥ ३ ॥

नमः सस्त्रिपञ्चराय त्विषीमते इति त्विषि-पते पथीनाम् पतये  
नमः ॥ ३ ॥

सा०मा०संस्त्रिपञ्चन्दो बालतृणवाची । पीतरक्तः संकीर्णवर्णः पिङ्गरः ।  
वालतृणवस्त्रिपञ्चरः सस्त्रिपञ्चरः । पृषोदरादित्वात्साधुः । स च त्विषीमान्दीर्घ-  
स्त्रि-

१ अ. षष्ठ्यन्तो बालतृणवाची । पिङ्गरवन्दः पीतरक्तः संकीर्णवर्णः । बालतृणवस्त्रिपञ्चरः सस्त्रि-  
पञ्चरः । य. इ. षष्ठ्यन्तो बालतृणवाची । बालतृणवन्दः पीतरक्तः । बालतृणवस्त्रिपञ्चरः सस्त्रिपञ्चरः ।

मांस्तथाविधरुद्रमूर्तये नमोऽस्तु । पथीनां शास्त्रोक्तदक्षिणोत्तरतृतीयमार्गणां पतिः पालको यो रुद्रस्वस्मै रुद्राय नमोऽस्तु ॥ ३ ॥

म० भा० मा० नमः सस्त्रिपञ्चराय त्रिविधीमते । सस्त्रिपञ्चरायं तद्द्वन्द्वरूपवर्णाय सस्त्रिपञ्चरायभूतयो यद्गद्गदस्तेषां जरायिता नाशयिता सस्त्रिपञ्चरः । यद्गद्या-तकरसो जरायित्रे । पिञ्जरं रक्तपीतं शम्पवत्पिञ्जराय । पृषोदरादित्वादिष्ट-स्वरूपलाभः । त्रिविधीमते त्रिविधांशिरविशेषेण लहते तेजिष्ठवपुषे स्वयंप्रका-शज्ञानरूपाय वा । त्रिविधेरिगुपथात्को मतुपि 'शरादीनां च' इति दीर्घत्वम् । पथीनां पतये नमः । सन्मार्गणां लौकिकानां वैदिकानां च प्रवर्तयित्रे । यद्वा—अचिरादिमार्गणां पतयेऽतिवाहयित्रे । टिकोपाभावश्छान्दसः । यद्वा पथिशन्तः पथयो द्रष्टारो ब्रह्मादयस्तेषां स्वामिने । पथिशब्दान्मत्पर्याय ईकारः । पूर्ववरपठ्या लडात्तत्वम् । केचिदाहुः 'प्सा भक्षणो' । 'आहामहन्' इति क्लिप्त्ययः । सस्त्रीतिवक्तव्ये वर्णद्वयव्यत्ययेन सस्त्रीति विक्रियते । भक्षयितारो रक्षःप्रभृतयः सन्मार्गद्वेषिण उच्यन्ते । यथा "काण्डे काण्डे वै क्रियमाणे यद्गं रक्षां सि जिघांसन्ति" इति । तेषां जरायिता नाशयिता सस्त्रिपञ्चरः । गमथेति चकारात्त्वच्यत्ययः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदमकृति-स्वरत्वम् । त्रिविधीमते महातेजसे नमः पथीनां पतये तेषां पथां प्रवर्तकाय च नम इति ॥ ३ ॥

षतुर्थं यनुराह—

नमो बभ्रुशायं विव्याधिनेऽन्नानां

पतये नमः ॥ ४ ॥

नमः बभ्रुशायं विव्याधिने इति—विव्याधिने अन्नानाम्

पतये नमः ॥ ४ ॥

सा० मा० विभक्तिं रुद्रमिति यन्मूर्त्युपभः स एव बभ्रु रलयोर्भेदाभावः । तस्त्रिपञ्चेते विष्टरीति यन्मूर्त्युः स च विद्वेषिणां विशेषेण बिभ्रतीति विव्याधी तथाविधाय विव्याधिने नमोऽस्तु । यथात्रागां पालको रुद्रस्वस्मै नमोऽस्तु ॥ ३ ॥

म० मा० मा० नमो बभ्रुशाय । यन्मूर्त्युः कपिलपिङ्गलस्वद्वर्णवते । यद्वा यन्मूर्त्युपभो विभक्तिं । कुर्भ्रथेति कृपत्ययः । तद्वे । लोपादित्वात्तः । कपिलकादित्वात्त्रेफस्य लत्वम् । यद्वा यन्मूर्त्युः कृपमे शेव इति यन्मूर्त्युस्वस्मै नमः । विविधं विधायति युभुसादिरूपेण पीडयतीति विव्याधी तस्मै । ब्रह्मादि-



स्वाग्निनिः । अन्नानां पतये नमः । अदनीयानामोपधीनां स्वामिने । तत्प-  
दानेन जीवानां तर्पयित्रे नमः ॥ ४ ॥

पञ्चमं यनुराह—

नमो हरिकेशायोपवीतिने

पुष्टानां पतये नमः ॥ ५ ॥

नमः हरिकेशायति हरि-केशाय उपवीतिन इत्युप-वीतिने पु-  
ष्टानाम् पतये नमः ॥ ५ ॥

सा० भा० हरिकेशाय नीलमूर्धजाय पलितरहिताय । उपवीतिने मङ्गलाय  
यज्ञोपवीतधारिणे रुद्राय नमोऽस्तु । पुष्टानां परिपूर्णगुणानां पुरुषानां पतये  
स्वामिने नमोऽस्तु ॥ ५ ॥

म० मा० नमो हरिकेशाय नीलमूर्धजाय नित्ययूने नमः । उपवीतिने  
यज्ञोपवीतिने । मङ्गलाचारावेत्पर्यः । पुष्टानां पतये नमः । परिपूर्णगुणानां  
स्वामिने । यद्वा—पुष्टयः पुष्टानि । दश पुष्टयः सन्ति । वाक्पुष्टिर्ज्ञानपुष्टिः  
शरीरेन्द्रियपुष्टिर्हृत्पुष्टिर्ब्रह्मपुष्टिर्ब्रह्मपुष्टिः मजापुष्टिः पशुपुष्टिर्ग्रामपुष्टिर्षर्मपुष्टि-  
ग्निमादिपुष्टिरिति । तेषां पाकयित्रे नमः ॥ ५ ॥

षष्ठं यनुराह—

नमो भवस्य हेत्यै

जगतां पतये नमः ॥ ६ ॥

नमः भवस्य हेत्यै जगताम् पतये नमः ॥ ६ ॥

सा० भा० मद्यः संसारस्वस्य हेतिरायुधम् । संसारच्छेदके रुद्राय नमोऽस्तु ।  
जगतां पाकको यो रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु ॥ ६ ॥

म० मा० ना० नमो भवस्य हेत्यै । मद्यः संसारो हेतिरायुधं संसारस्य च्छेदके ।  
यद्वा मद्यस्य या हेतिः संसारनिमित्ता हिंसा तस्यै तदात्मने नमः । उदात्त-  
यण इति विभक्त्युदात्तत्वम् । हेतिश्चन्द्रोऽन्तोदात्तो निपातिता । जगतां पतये  
नमः । जगतां पृथिव्यादिलोकानां स्वामिने । 'वर्तमाने पृथग्वर' इति

जगच्छब्दो निपात्यते । तत्र शतृवद्भावात् 'अभस्तानामादिः' इत्याद्युदात्त-  
त्वम् । संसारे प्राणिनः खेदयति स्त्रिन्नाथ रक्षतीति समुदायार्थः । कैचिदाहुः—  
नमो हिरण्यवाहव इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्च ब्रह्माणि पृथग्दर्शानि प्रतिपाद्य  
ततः प्रष्टतानेन संसारस्योच्छेत्ता पञ्चवक्त्रो देवः प्रतिपाद्यत इति ॥ ६ ॥

सप्तमं यजुराह—

नमो रुद्राय आतताविने

क्षेत्राणां पतये नमः ॥ ७ ॥

नमः रुद्राय आतताविने इत्यां—तताविने क्षेत्राणाम् पतये

नमः ॥ ७ ॥

सा० भा० आततेन विस्तारितेन धनुषाऽवति रक्षतीत्याततावी तस्मै  
रुद्राय नमोऽस्तु । क्षेत्राणां पालको यो रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु ॥ ७ ॥

य० भा० भा० नमो रुद्राय व्याख्यातम् । आतताविने आततेनाऽऽरोपि-  
तयेन धनुषा जगन्त्ववते तादृशं वा धनुषवते धारयते । अवतेः सुप्यजातो  
णिनिः । तादृशेन वा धनुषा तद्रते । मत्वर्थोपो विनिः । 'अन्येषामपि  
दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । क्षेत्राणां पतये नमः । क्षेत्राणां शरीराणां रक्षकाय  
स्वामिने वा । तथा हि—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

आमयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ इति ।

अविमुक्तादीनां पुण्यक्षेत्राणां वा स्वामिने । पुण्यक्षेत्रपञ्चात्मने वा । संसा-  
रस्योच्छेप्ते प्रवर्धयित्ते च नम इति भावः ॥ ७ ॥

अष्टमं यजुराह—

नमः सूताय अहन्त्याय वनानां पतये नमः ॥ ८ ॥

नमः सूताय अहन्त्याय वनानाम् पतये नमः ॥ ८ ॥

सा० भा० सूतः सारथिस्तस्मै । अहन्त्याय धेरिभिर्मनुपशयवस्मादृशाय  
रुद्राय नमोऽस्तु । यो वनानां पालकस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु ॥ ८ ॥

भा० सा० भा० नमः सूताय । सूतः सारथिर्निपन्ता । जगदन्त्रात्मनो  
दृश्य निपन्तृत्वेन । यदा सूतः पुराणानां वक्ता । तदपिष्ठाने युगादौ । यदा

सूतायाभिपुतसोमात्मने । छान्दसं दीर्घत्वम् । अहन्त्यायाहन्तव्यायाऽऽत्म-  
ज्योतिषे । महाशक्तित्वेन न हन्वत इति । तकारोपजनश्छान्दसः । अव्यय-  
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा निहितोपसर्गः । आहन्ति विश्वम् । कर्त्तरि  
कृत्यः । यद्वाऽहमेव सर्वमिति भावोऽहन्ता तत्र भवोऽहन्त्यः । \* भवे छन्दसि'  
इति यत् । यद्वाऽहमिति निपातः । अव्ययात्त्वप् । अहंकारे निरुद्धः । सर्वत्र  
छान्दसमाद्युदात्तत्वम् । वनानां पतये नमः । विविक्तानामरण्यानां शमनां-  
नानां वा स्वापिने नमः ॥ ८ ॥

नवमं यजुराह—

नमो रोहिताय स्थपतये

वृक्षाणां पतये नमः ॥ ९ ॥

नमः रोहिताय स्थपतये वृक्षाणाम् पतये नमः ॥ ९ ॥

सा० भा० रोहितो लोहितवर्णः स्थपतिः प्रभुस्तरुषु रुद्राय नमोऽस्तु ।  
वृक्षाणां पालकस्वरुषु रुद्राय नमोऽस्तु ॥ ९ ॥

म० भा० मा० नमो रोहिताय लोहितवर्णाय । कश्चिदाह—रोशब्दो वाच-  
करूपस्तरुषु हिताय तत्र वा निहिताय । रोहिते विच् । स्थपतये स्वाग्नि-  
काय । यद्वा गृहादीनां कर्त्रे । अपर आह—स्थाता च सर्वत्र पाता च सर्वत्र्य ।  
पृषोदरादिः । वृक्षाणां पतये नमः । वृक्षाः प्रसिद्धाः [ \* यान्स्थापयति  
वृथति ] ॥ ९ ॥

दशमं यजुराह—

नमो मन्त्रिणे वाणिजाय

कक्षाणां पतये नमः ॥ १० ॥

नमः मन्त्रिणे वाणिजाय कक्षाणाम् पतये नमः ॥ १० ॥

सा० भा० राजसभायां मन्त्रालोचनकुशलो मन्त्री स च वाणिजां स्वामित्वे-  
न वाणिजः । रुद्राय नमोऽस्तु । घनगता गुरुवादयः कक्षास्तेषां  
पालकाय ॥ १० ॥

म० भा० मा० नमो मन्त्रिणे मन्त्राः पक्ष मन्त्रादयस्तद्वे । यद्वा मन्त्रो गुप्तपापणं

\* अत्र द्रव्योत्पत्त्यर्थं पुत्राद्व्योत्पत्त्यर्थं पाठः । परं \* तेषां पतये नमः \* इति सुबन्धं भ वि ।

गुप्तं भाषणीया उपनिषद् । तद्वत्ते प्रतिपादकत्वेन । यद्वा मन्त्रात्मने । सप्तको-  
टिसंख्यास्तस्त्वेनास्य सन्तीति । वाणिजाय वणिगेव वाणिजः । प्रज्ञादिस्वा-  
त्स्वार्थिकोऽण् । वणिग्रूपधारिण इत्यर्थः । स्नेच्छया कदाचित्तथा संभवात् ।  
यद्वा तत्साहचर्याच्छब्दस्यम् । स यथा वणिकसर्वजनपदव्यवहारविषयं  
परिच्छिनत्पेषमयं सर्वजन्तुकर्मसाक्षीति । यद्वा वणिजि व्यवहर्तुरि भवो  
वाणिजः । यद्वा वाणी वाग्वाचकादिस्वरूपा तस्वां वाच्यादिस्वरूपेण जातो  
वाणिजः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । कक्षाणा पतये नमो गिरिनदीनदगङ्गरगुल्माद-  
पथ्य कक्षास्तेषां स्वामिने । तत्र स्थितानां जन्तूनां वा रसकाय । यद्वा कक्षा  
गहना देशा भाषागहना वर्षाधर्मादिगहनाश्च तेषां परिवृदाय ॥ १० ॥

एकादशं यजुराह—

नमो भुवन्तये वारिवस्कृतायोपधीनां

पतये नमः ॥ ११ ॥

नमः भुवन्तये वारिवस्कृतायोति वारिवः—कृताय ओपधीनाम्  
पतये नमः ॥ ११ ॥

सा०भा० भुवं तनोतीति भुवन्तिस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । वरिवो धनं तस्य  
कर्ता वरिवस्कृतस एव वारिवस्कृतस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । ओपधीनां ग्रा-  
म्यारण्यानां पाळकरवस्मै रुद्राय नमोऽस्तु ॥ ११ ॥

न०भा०भा० नमो भुवन्तये । भवति विश्ववस्तिष्यपादानत्वेन सत्तापान-  
तया वर्तते इति भुवन्तिः । सर्वदा सर्वत्र भवतीति वा भुवन्तिः । भुवो शिञ्  
षहुळ्वचनानुणाभावः । यद्वा भुवं तनोतीति भुवन्तिस्तृणमुल्मौपधियादपा-  
दीनां भूष्याधारत्वेन विस्तारयितेति । वारिवस्कृताय । वरिवो धनं तस्य  
कर्ता वरिवस्कृतः । पूर्ववत्स्वार्थिकोऽण् । वारिवस्कृतः । यद्वा वरिवस्कृतां धन-  
वर्जयतां सहायत्वेन संघन्धी वारिवस्कृताः । अन्य आह—वारिवः परित्पर्षा  
तस्य कर्तारो वरिवस्कृतो भक्तास्वेपामयं वारिवस्कृतः । मक्तवत्सक इति  
पावत् । वारिणि जळे कृतो वासो येन तस्मै वारिवस्कृताय विश्णुरूपाय  
वरुणरूपाय वा । आहिवाग्नादिस्वाभिष्टायाः परनिपातः । 'अवः कृकमि'  
इत्यादिना सत्वम् । ओपधीनां पतये नमो ग्राम्याणानारण्यानां च पतये  
सोमात्मने भूतात्मनोत्यादिवानां सोमात्मना रसकायेति । ओपान्तं पाळान्तं  
धीपन्त इत्योषधयः । दासीभारादिः ॥ ११ ॥

द्वादशं यजुराह—

नम उच्चैर्धोपायाऽऽक्रन्दयते पत्नीनां

पतये नमः ॥ १२ ॥

नमः उच्चैर्धोपायेत्युच्चैः—धोपाय आक्रन्दयत इत्याक्रन्दयते  
पत्नीनाम् पतये नमः ॥ १२ ॥सा० भा० युद्धकाल उच्छ्रितो घोषो ध्वनिर्घस्यासायुर्धोपस्तस्यै । आक्र-  
न्दयन्वैरिणां रोदयिता तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । पत्नीनां पादचारिणो योधाः  
पत्तिशब्दवाच्यास्तेषां पालकाय नमोऽस्तु ॥ १२ ॥भ० मा० भा० नम उच्चैर्धोपायोच्छ्रितशब्दायोच्छ्रितस्वोत्राय वा । उच्चैर्धोपा  
धेयादयस्तद्रूपाय । आक्रन्दयते । आक्रन्दनं युद्धे समाह्वानं तस्य काण्वित्रे ।  
घञ्जूणां वा सर्वतो रोदयित्से । युद्धेषु जयकारिण इति यावत् । पत्नीनां  
पतये नमः ।

एको रथो गजश्रेको नराः पञ्च पदातयः ।

अथञ्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीते ॥ इति ।

सासां स्वामिने । यद्वा—पदावनि पतये पदाविरूपेण त्रीनपि लौकान्त्त्वर्ष  
जेतुं क्षमायेति ॥ १२ ॥

त्रयोदशं यजुराह—

नमः कृत्स्नवीताय धावते

सत्त्वंनां पतये नमः ॥ १३ ॥

नमः कृत्स्नवीतायेति कृत्स्न—वीतार्थं धावते, सत्त्वंनाम् पतये  
नमः ॥ १३ ॥

इति रुद्राष्टयाये द्वितीयोऽनुवाकः ।

सा० भा० कुरस्त्रं सैन्यं वीतं वेष्टितं येनासौ कृत्स्नवीतस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु ।  
धावते पलायमानानां परकीपसैन्यानां पृष्ठतो गच्छन्वावस्तस्मै रुद्राय नमोऽ-  
स्तु । सत्त्वानः सत्त्विक्ताः शरणागतस्तेषां पालकाय नमोऽस्तु ॥ १३ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते मापनीये वेदार्थवकाशे यजुःसहितायां

चतुर्थकाण्डे पञ्चमपाठके श्रीरुद्रभाष्ये द्वितीयोऽनुवाकः ॥२॥

म० मा० मा० नमः कृत्स्नधीताय । कृत्स्नं शरीरं वीतमाच्छादितं कञ्चु-  
कादिना यस्य । कृत्स्नं वा जगदीतं मसितमन्तकाले येन तस्मै । अथर्वशिरश्च  
भवति ' तस्मै उपसंहर्त्रे महाग्रासाय वै नमो नमः ' इति । कथिदाह-कृत्स्नस्य  
जगत्रो धीताय ' वी गतिव्याप्तिमजनकान्त्यसनरत्नादनेपु ' इति । एतदुपाय ।  
कृत्स्नेन वा जगता गवन्त्याप्तपजातकान्तासिस्तत्तादितरूपाय । यद्वा वीते नष्टे  
जगति कृत्स्नात्मना स्वयमेवावतिष्ठतीति कृत्स्नधीता । यथा ' न सन्न चास-  
च्छिद्य एव केवलः ' इति । पृषोदरादिः । धावते । वेगितं गच्छते शीघ्रं वा प्रसी-  
दते । कृत्स्नात्मना स्वयमेवावतिष्ठते । मरुपाठकानि शोधयते वा । सत्त्वर्ना  
पस्ये नमः । सत्त्वानो व्याख्याताः ।

अपैतस्यानुवाकस्य पुरश्चरणम्—अर्धकृच्छ्रं चरित्वाष्टसहस्रं चतुर्भोजी  
जपेत्तावच्छंभोरालयमेकादश प्रदक्षिणाः प्रातिसंध्यं कुर्यात् । जपसमाप्तौ देव-  
माराध्य तत्संनिधौ ब्राह्मणानेकादश भोजयित्वा कृतपुरश्चरणो भवति ।  
तेन पूर्वं राज्ञां वक्ष्यते—शत्रूणां मारणकामो रक्तसर्षपांस्तेलाक्तानयुतं जुहु-  
यादतावृत्तौ । तेन कर्मणा शत्रवो नश्यन्ति । सर्पपिष्टमादाय देवमनुष्येष्वंशु-  
नामग्रहणपूर्वकं जपेदष्टसहस्रम् । एकादशरात्रेण शत्रूणां राज्ञां महाञ्चरो जायते ।  
तेनैव ते नश्यन्ति । युद्धे प्रत्यासन्ने देवस्योपरि मास्त्रिष्टं पटमारोप्य स्वयं  
शुद्धो भूत्वा दक्षिणहस्ताद्गुण्ठेनैरुद्धच्छत्यनुवाकान्ते वदन्नष्टसहस्रं पञ्च दिनानि  
जपेत् । शत्रूणां राजा स्थानाद्गच्छति । अथ वशीकर्तृकामः पालाशाश्वत्थवैक-  
ङ्कनापामार्गणां मधुश्रुताक्तानामयुतं जुहुयात्क्रमशो वर्षचतुष्टयं वक्ष्यमानयति ।  
राज्यकामो राजा कुमुदसौगन्धिकोत्पलानां मधुश्रुतमयुतं जुहुयाद्राज्यश्रियमुप-  
तिष्ठते । श्रीकामथेत्पङ्कजानामयुतं जुहुयाच्छ्रीमान्भवति । मेधाकामः पला-  
शशुष्पं कपिलाज्येनाक्तमयुतं जुहुयान्मेधावी भवति । शत्रुं जेतुकामो जपमे-  
कादशसहस्रं कुर्याच्छत्रवो विजिता भवन्ति । प्रतिदिनमष्टोचरशतमष्टाविंश-  
तिं वा मदक्षिणा नमस्कारांश्च यावज्जीवं कुर्यात् । इह लोके सुखी भूत्वाऽन्वे  
कैलासमाप्नोति । ध्यानम्—

मुक्ताळंकृतसर्षाङ्गमिन्दुगङ्गाधरं हरम् ।

ध्यायेत्कल्पतरुर्मुखे समासीनं सहोपया ॥ १३ ॥

इति श्रीभट्टभास्कराचार्येण यजुर्वेदभाष्ये श्रीकद्रश्चे द्वितीयोऽनुवाकः ।

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

सा० मा० द्वितीयानुवाक उभयतो नमस्काराणिः कानिचिद्यजुष्युक्तानि ।  
अथापराणि त्रयाविधान्धेव तृतीये द्वादश यजुष्युच्यन्ते ।

अथ प्रथमं यजुराह—

नमः सहमानाय निव्याधिर्न

आव्याधिनीनां पतये नमः ॥ १ ॥

नमः सहमानाय निव्याधिर्न इति नि-व्याधिर्न आव्याधिनी-  
नामित्या-व्याधिनीनाम् पतये नमः ॥ १ ॥

सा० मा० सहमानो विरोधिनीऽभिभवस्तस्मै । नितरां विरोधिनी विध्य-  
तीति निष्वाधी तादृशाप । आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिभ्यः शूरसेना-  
स्तासां पालकाय नमः ॥ १ ॥

म० मा० मा० नम सहमानापेत्यस्यानुवाकस्य महादेव ऋषिः । बृहती  
छन्दः । देवताऽपि महादेव एव । पूर्वानुवाके द्रव्यविषयं देवस्याऽऽधिपत्यं  
मतिपादितम् । अत्र तु क्रियाविषयमाधिपत्यं प्रदर्शयितुमारभते—नमः सह-  
मानाय । सहविरभिभवकर्मा छन्दसि । स्वयतिरिक्तं सर्वमभिभवति । अनु-  
दाचेत्वाल्लसार्धघातुकानुदाशत्वे धातुस्वरः । अपर आह—सहमानाय सप्तमा-  
णाय । कुतानप्यपराधान्भक्तानामिति । निव्याधिने नितरां तादृशशीलाय ।  
ग्रहादिखाणिभिः । अनपराधानप्यभक्ताभितरां विध्यत इति भावः । आ-  
व्याधिनीनां पतये नमः । आभियुक्त्येन सर्वतो वा तादृशनीनां सेनानां  
पतये स्वाधिने नमः । पूर्ववर्णिनिः ।

द्वितीयं यजुराह—

नमः ककुभाय निपङ्क्तिं स्तेनानां

पतये नमः ॥ २ ॥

नमः ककुभाय निपङ्क्तिं इति नि-पङ्क्तिं स्तेनानाम् पतये  
नमः ॥ २ ॥

सा० मा० ककुभाय ककुमसदृशाय प्रधानभूताभेत्यर्थः । निपङ्क्तिं खड्गादस्त-  
स्मै नमः । स्तेना युत्सवोरास्तेषां पालकाय नमः । क्रुदो हि कीलया नट इव  
सपङ्क्तिं पतै । यद्वा तस्य सर्वजगदात्मकत्वाये यत्र यथा वर्तन्ते तत्र तथारूपेण

वेद्रो वर्तते इति वद्रस्य सार्वभौम्यमनुसंधातुं मन्मैरेवमुच्यते । स्तेनादिशरीरेषु  
 वेद्रो द्वेषा वर्तते जीवरूपेणेश्वररूपेण च । तत्र च यज्जीवरूपं तस्तेनादि-  
 शब्दानां वाच्योऽर्थः । स एव शास्त्रेषु निन्यः । यस्वीश्वररूपं तस्तेनादि-  
 शब्दैरुपलक्ष्यते । तदनुसंधानं तु पापक्षयहेतुत्वेन परमपुरुषार्थ इति लक्ष्यार्थ-  
 विवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते इति द्रष्टव्यम् । उपलक्षकवा-  
 च्यार्थद्वारेण लक्ष्योऽर्थो मुग्धैरपि सहसा सम्भवत्योदंशयते । यथा आत्माप्रे  
 चन्द्र इत्यत्र । तस्माद्वक्ष्यार्थस्यैव विवक्षायामपि मुखाववापद्धारत्वेन मुखवा-  
 र्थवाचकाः शब्दाः प्रयोक्तव्याः ॥ २ ॥

म०मा०मा० नमः ककुभाय मघानाथोच्छ्रिताय वा वृषभस्य वा ककुदि  
 भातीति । पृषोदरादिः । निषङ्गिणे स्वहृमहारकुशलाय । स्तेनानां पतये  
 नमः । स्तेनाधोराः मच्छन्नवपुषो येऽपहर्तारो घनस्य । स्तेन चौरे पचाद्यच् ।  
 स्तेनानामप्याश्रितानामाश्रितवत्सलतया तत्पापनोदनेन स्वामी भूत्वा रक्षणं  
 करोतीति । यद्वा स्तेपकारिणां परिवृटाय स्तेपकरणे तत्सदृशो नास्तीति ॥२॥

तृतीयं यजुराह —

नमो निषङ्गिणे इपुधिमतै

तस्कराणां पतये नमः ॥ ३ ॥

नमः निषङ्गिणे इति नि-सङ्गिने इपुधिमत इतीपुधि-मते  
 तस्कराणाम् पतये नमः ॥ ३ ॥

सा० मा० यजुषि संघातुं हस्ते पृतो वाणो निषङ्गः पृष्ठे वज्रो वाणाधार  
 इषुषिस्तदुभययुक्ताय नमः । तस्कराः प्रकटचोरास्तेषां पालकाय नमः ॥३॥

म० मा० मा० नमो निषङ्गिणे भक्तेषु निरन्तरं सक्तिमते । इपुधिमतै ।  
 निषङ्गेपुधी ध्यातुं वातौ तद्वृत्ते नमः । उभयत्वविधानार्थं पुनर्निषङ्गिग्रहणम् ।  
 नितरां वा सङ्गो निषङ्गस्तद्वृत्ते । चौरेरुचय इपुधि च वदते । तस्कराणां  
 पतये नमः । वनादिषु तिष्ठन्तो ये प्रत्यसं हरन्ति ते सार्थापहारकादयस्त्र-  
 सकराः । 'दिवाविमानिशा' इति करोतेष्टः । 'वद्वृहताः करपत्योः' इति ]  
 सकारस्तलोपक्ष । 'लघावन्ते द्वयोश्च' इति प्रथमस्योदात्तत्वम् ॥ ३ ॥



चतुर्थं यजुराह—

नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतये नमः ॥ ४ ॥

नमः वञ्चते परिवञ्चत इति परि-वञ्चते स्तायूनाम् पतये  
नमः ॥ ४ ॥

सा० मा० स्वामित आतो भूत्वा तदीयऋषिऋषादिव्यवहारेषु यत्र कापि  
परिकीचत्तद्द्रव्यापहारो वञ्चनं सर्वेष्वपि व्यवहारेष्वपह्नवः परिवञ्चनं तदुभय-  
रूपाय नमः । गुप्तचोरा द्विविधाः । दूरादागत्य रात्रावज्ञाताः सन्तः कपाटो-  
द्घाटनेन ये द्रव्यापहर्तारस्ते स्तेनाः । स्वकीया एव भूत्वा रात्रावाह्नि वाऽन्यै-  
रज्ञाताः सन्तोऽपहर्तारो ये ते स्तायवस्तेषां स्तायूनां पाळकाय नमः ॥ ४ ॥

म० मा० मा० नमो वञ्चते । वञ्चतिर्गत्यर्थो विपलम्भार्थो वा । विपलम्भ-  
कारिणे नमः । परिवञ्चते । परिवः सर्वत्र गच्छते विपलम्भं कुर्वन्कचिदपि न  
प्रतिहन्यते तस्मै । स्तायूनां पतये नमश्छद्मचारिणो ये वस्त्रादीनपहरन्ति कप-  
टसाधुवेषास्ते स्तायवः । “उत स्मै न वस्त्रमर्थि न तापुम्” इत्यादौ दर्शनात् ।  
तत्र वा सकारलोपोऽत्र वा सकारोपजनः । ‘नामन्यतरस्याम्’ इति नाम उदा-  
त्तत्वम् । ‘द्वि वेष्टने’ । तस्माद्बहुलवचनात्कृत्वापाजिवदुष्पत्ययः । तायतेर्वा  
अणि सकारोपजनः ॥ ४ ॥

पञ्चमं यजुराह—

नमो निचेरवे परिचरायारण्यानां पतये नमः ॥ ५ ॥

नमः निचेरव इति नि-चेरवे परिचरापेति परि-चराय अर-  
ण्यानाम् पतये नमः ॥ ५ ॥

सा० मा० स्वामिगृह एव कदाऽपहरिष्यामीत्यनया बुद्ध्या सावधानो निर-  
न्तरं चरणशीलो निचेरुः । परित आपणवीथिमवाटिकादावपहारबुद्ध्या चर-  
णशीलः परिचरः । तदुभयरूपाय नमः । मार्गे गन्तृन्द्रव्यापहारेण बाधितुं  
निरन्तरमरणं वर्धमानाथोरा अरण्यास्तेषां पाळकाय नमोऽस्तु ॥ ५ ॥

म० मा० मा० नमो निचेरवे निभृतं निवरां वा चरणशीलाय । उभयवये

छान्दसमेत्वम् । परिचराम् परितः सर्वतश्चरतीति परिचरः प्रकाशचरः । पचा-  
द्यञ् । अरण्यानां पतये नमस्तात्स्थयाचाच्छब्दम् । अरण्यावासिनां दस्यूनां  
पतयेऽरण्यासितां वा स्वामिने ॥ ५ ॥

पठं यजुराह—

नमः सृकाविभ्यो जिघाँसद्भ्यो मुष्णतां पतये नमः ॥ ६ ॥

नमः सृकाविभ्य इति सृकावि-भ्यः जिघाँसद्भ्य इति जिघाँस-  
सत्-भ्यः मुष्णताम् पतये नमः ॥ ६ ॥

सा०भा० सृकशब्दो वज्रवाची तेन स्वशरीरमवन्ति रक्षन्तीति सृकाविभः ।  
प्राणिनो हन्तुमिच्छन्तश्चोरा जिघाँसन्तः । तदुभरूपाय नमः । कृषिकाः  
सन्तः स्वामिधान्यानामपहर्तारो मुष्णन्तस्तेषां पाळकाय नमः ॥ ६ ॥

म० भा० भा० नमः सृकाविभ्यः सृकामिति वज्रनाय । तेन चाऽऽयुषमार्त्रं  
लक्षते । सद्भ्यो रुद्रानुचरेभ्यो वा । पत्न्यापो विनिः । 'अन्येषामपि हृदयते'  
इति दीर्घत्वम् । यद्वा सृकादीनामायुधानामवितृभ्यः । 'सुष्यजातो' इति  
णिनिः । अन्य आह—आयुषविशेषकुशला अस्त्रजीविनो मनुष्यजातिविशेषा  
एव इति । जिघाँसद्भ्यो हन्तुमिच्छद्भ्यो मनुष्यविशेषा इत्यन्ये । मुष्णता  
पतये नमः । धनादीनामपहारो मोषः । मुष स्तये 'अनुत्तमः' इति विभ-  
क्तेरदाचरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमं यजुराह—

नमोऽसिमद्भ्यो नक्तं चरंद्भ्यः

प्रकृन्तानां पतये नमः ॥ ७ ॥

नमः असिमद्भ्य इत्यसिमत्-भ्यः नक्तं चरंद्भ्य इति चरत्-  
भ्यः प्रकृन्तानामिति प्र-कृन्तानाम् पतये नमः ॥ ७ ॥

सा० भा० असिमन्तः खड्गधारिणश्चोराः । ये राधो चरन्तो धीष्वा निर्ग-  
सान्नाणिनो बाधमानाश्चोरा नक्तं चरन्तस्तदुभयरूपाय नमः । इत्येवापह-  
रन्तः प्रकृन्तास्तेषां पाळकाय नमः ॥ ७ ॥

म० मा० मा० नमोऽसिमद्भ्यः । अग्निः खड्गस्तद्भ्यो रुद्रानुचरैभ्यः ।  
 'ह्रस्वनुद्भ्यां मत्पु' इति मत्पु उदात्तत्वम् । नक्तं चरद्भ्यो रात्रौ चर-  
 द्भ्यो रुद्रानुचरैभ्यः । अदुपदेशाच्च सार्वपातुकानुदात्तत्वम् । प्रकृन्तानां पतये  
 नमः । प्रकर्षेण छिन्दन्तां पतये । रात्रौ चरन्वो ह्रस्वैव प्राणिनो धनादिक-  
 मपहरन्ति । 'कृषी छेदने' पचाद्यच् । 'छन्दस्युभयया' इति तस्य सार्व-  
 धातुकत्वाच्च ॥ ७ ॥

अष्टमं यजुराह—

नम उष्णीषिणे गिरिचराय  
 कुलुञ्चानां पतये नमः ॥ ८ ॥

नमः उष्णीषिणे गिरिचरायेति गिरि-चराय कुलुञ्चानाम् पतये  
 नमः ॥ ८ ॥

सा० मा० शिरोवेष्टनवानुष्णीषी यो ग्रामजनवदुष्णीषेण शिरो वेष्टयित्वा  
 सन्मध्ये प्रविश्य वर्तमानश्चोर उष्णीषी । गिरौ काष्ठादिसंपादकानां वस्त्रा-  
 दिकमपहर्तुं चरतीति गिरिचरस्तदुभयरूपाय नमः । कुं भूमिं गृह्णतीति कुं  
 लुञ्चन्त्यपहरन्तीति कुलुञ्चास्तेषां पालकाय नमः ॥ ८ ॥

म० मा० मा० नम उष्णीषिणे शिरोवेष्टनवते शिरस्त्राणवते वा । गिरि-  
 चराय पर्वतचारिणे । कुलुञ्चानां पतये नमः । कोः पृथिव्या हर्तारः कुलुञ्चा  
 राहा भुवोऽपहारिणः । यदा कुत्सितं लुञ्चन्तीति कुलुञ्चा विचित्रव्यसनो-  
 स्पादनेन ये धनान्यपहरन्ति । यदा कुलानां लुञ्चकाः कुलुञ्चाः । द्वितीयव-  
 र्णकोपः । 'लुञ्च अपनयने' पचाद्यच् ॥ ८ ॥

नवमं यजुराह—

नम इषुमद्भ्यो धन्वाविष्यश्च  
 वो नमः ॥ ९ ॥

नमः इषुमद्भ्य इतीषुमत्-इषः धन्वाविष्य इति धन्वावि-इष्यः  
 च वः नमः ॥ ९ ॥

सा० मा० भीषयितुं हस्ते धाणधारिण इषुमत्स्त्वया भीषयितुं हस्ते धनु-  
 भारिणो धन्वाभिनस्तदुभयरूपा हे रुद्रा वो गुण्यभ्यं नम इति । विशेषणद-  
 येन मन्त्रवाच्यं भर्तुं दिग्भस्कारः ॥ ९ ॥

नमः तिष्ठद्भ्य इति तिष्ठत्-भ्यः धार्यद्भ्य इति धार्यत्-भ्यः  
च वः नमः ॥ १५ ॥

म० मा० मा० नमस्तिष्ठद्भ्यो धार्यद्भ्यश्च वो नमः । प्रदुपदेशाच्छसार्धघातु-  
कानुदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च  
वो नमः ॥ १६ ॥

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यः इति सभापति-भ्यः च वः  
नमः ॥ १६ ॥

म० मा० मा० नमः सभाभ्यः संघोभ्याऽऽसीनेभ्यः । सभापतिभ्यश्च वो  
नमः । संघातानां स्वामिभ्यः । स्थानपतिभ्यो वा । 'पत्यावेश्वर्ये' इति  
पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ १६ ॥

नमो अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च  
वो नमः ॥ १७ ॥

नमः अश्वेभ्यः अश्वपतिभ्य इत्यश्वपति-भ्यः च वः  
नमः ॥ १७ ॥

इति ह्रस्वाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ।

म० मा० मा० नमो अश्वेभ्योऽश्वविग्रहेभ्यः । केचिदाहुः—न विग्रहे  
स्वं धनं येषां तेऽस्वा \* अश्वाः, तेभ्यः । निष्परिग्रहेभ्य इति यावत् ।  
अश्वपतिभ्यश्च वो नमः । अश्वविग्रहेभ्यश्च । महाश्रीमद्भ्यो वा । पूर्वव-  
त्स्वरः । सर्वे वै ते देवस्यानुचरा देवस्यैव वा लीलाविग्रहविशेषाः ॥ १७ ॥

अथैतस्यानुवाकस्य पुरस्करणम्—कृच्छ्रं चरित्वा पञ्चसहस्रजपात्कृतपुरस्करणो  
भवाति । जनपदव्याधिषु सत्तु राजा शान्तिं कारयेत् । सिद्धिर्नाशनेरेका-  
दशभिर्शतवराकल्पे जपः कार्यः । पञ्चभिर्जपः । पञ्चभिर्होमः । एको ब्राह्मण-  
स्त्विष्टौदनं प्रतिनमस्कारं जुहुवात् । शतसहस्रं जपः । एवं कृत्वा जनपदव्या-  
धिर्नश्यति । बाहूनां रोगे तिलमिष्टमिश्रापुषेराहुतिमानैरेकादशसहस्रहोमाद्वा-  
हनानां सामान्यव्याधिर्नश्यति । अन्यव्याधौ बाहूनावासेऽपामार्गैतण्डुलेराज्य-

\* अथयोत्पेदे पठन्ति केचित् । न विग्रहे इत्यनं धनं येषां त इत्यपि साध्यापाठः ।

द्वादशं यजुराह—

नमोऽस्यद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च

वो नमः ॥ १२ ॥

नमः अस्यद्भ्य इत्यस्यत्—भ्यः विध्यद्भ्य इति विध्यत्—भ्यः

च वः नमः ॥ १२ ॥

सा०भा० मुक्तस्य वाणस्य लक्ष्यपर्यन्तं गमनमसन्नं तस्य कर्तारोऽस्पन्तः ।

लक्ष्यसमीपगतस्य वाणस्य लक्ष्ये प्रवेशो घेघस्तस्य कर्तारो विध्यन्तः ॥ १२ ॥

म०भा०भा० नमोऽस्यद्भ्यः । 'असु क्षेपणे' । विसृज्य चरान्विक्षिपद्भ्यो

रिषुदेहं प्रापयद्भ्यः । विध्यद्भ्यश्च वो नमः शत्रुशरीरं ताहयद्भ्यः ॥ १२ ॥

सा०भा० त्रयोदशं यजुरास्य सप्तदशयजुष्यन्तानि स्पष्टार्थानि यज्जुप्पाह—

नम आसीनेभ्यः शयनेभ्यश्च

वो नमः ॥ १३ ॥

नमः आसीनेभ्यः शयनेभ्यः च वः नमः ॥ १३ ॥

म०भा०भा० नम आसीनेभ्यः शयनेभ्यश्च वो नमः । उभये प्रसिद्धाः ।

अनुदाचेस्वान्दिस्वाश्च ऊसार्वधातुकानुदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च

वो नमः ॥ १४ ॥

नमः स्वपद्भ्य इति स्वपत्—भ्यः जाग्रद्भ्य इति जाग्रत्—

भ्यः च वः नमः ॥ १४ ॥

म० भा० भा० नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमः । प्रसिद्धा एव । उक्तं

एव स्वरः ॥ १४ ॥

नमस्तिष्ठद्भ्यो धार्वद्भ्यश्च

वो नमः ॥ १४ ॥

नमः तिष्ठद्भ्य इति तिष्ठत्-भ्यः धावद्भ्य इति धावत्-भ्यः  
च वः नमः ॥ १५ ॥

म० मा० मा० नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमः । प्रदुपदेशाद्भ्योऽर्वात्तु-  
कानुदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च

वो नमः ॥ १६ ॥

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यः इति सभापति-भ्यः च वः  
नमः ॥ १६ ॥

म० मा० मा० नमः सभाभ्यः संघोभ्याऽऽस्तीनेभ्यः । सभापतिभ्यश्च वो  
नमः । संघादानां स्वापिभ्यः । स्थानपतिभ्यो वा । 'पत्यावैश्वर्ये' इति  
पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ १६ ॥

नमो अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च

वो नमः ॥ १७ ॥

नमः अश्वेभ्यः अश्वपतिभ्य इत्यश्वपति-भ्यः च वः  
नमः ॥ १७ ॥

इति रुद्राध्याये तृतीयोऽनुवाकः ।

म० मा० मा० नमो अश्वेभ्योऽश्वविग्रहेभ्यः । केचिदाहुः—न विद्यते  
स्वं धनं येषां तेऽस्वाः अश्वाः, वेभ्यः । निष्परिग्रहेभ्य इति यावत् ।  
अश्वपतिभ्यश्च वो नमः । अश्वनाभ्यस्तमभ्यः । महाश्रीमद्भ्यो वा । पूर्वव-  
त्स्वरः । सर्वे वै ते देवस्यानुचरा देवस्यैव वा लीलाविग्रहविशेषाः ॥ १७ ॥

अथैतस्यानुवाकस्य पुरश्चरणम्—कृच्छ्रं चरित्वा पञ्चसहस्रजपात्कृत्वापुरश्चरणो  
भवति । जनपदव्याधिषु सत्सु राजा शान्तिं कारयेत् । सिद्धैर्ब्राह्मणैरेका-  
दशभिरीश्वरास्तये जपः कार्यः । पञ्चभिर्जपः । पञ्चभिर्होमः । एको ब्राह्मण-  
स्त्रिलोदनं प्रविनमस्कारं जुहुयात् । शतसहस्रं जप । एवं कृते जनपदव्या-  
धिर्नश्यति । बाहनानां रोगे तिष्ठपिष्टमिश्रात्पैराहुतिमानैरेकादशसहस्रहोमाद्वा-  
हनानां सामान्यव्याधिर्नश्यति । अन्यव्याधौ बाहनवासेऽपायार्थं तण्डुलेराज्य-

\* एवायोरप्येवं पठन्ति केचित् । न विद्यते ईश्वरानं धनं येषां त इत्यपि भाष्यपाठः ।

मिश्रैरष्टसहस्रं जुहुयात् । धेपां ध्याधिर्नश्यति । प्रधानव्याधौ शुद्धतण्डुलैराज्य-  
सिकैः शंभोराज्ये शतसहस्रं जुहुयात् । अमात्यानां रोगेऽपि दुर्वापामागैः  
प्रत्येकमष्टसहस्रं जुहुयात्तेषां व्याधिर्नश्यति । राजव्याधायुच्यते—सिद्धिर्वा-  
हाणैरेकविंशत्या कार्यम् । तेषामेको ब्रह्मा । राजममार्णं सरितोऽग्निं कुण्डं कृत्वा  
तत्र मथिताग्निमाधाय द्वंदं भूत्वा जुहुयुः । तण्डुलतिलश्यामाकनीवारापापार्ण-  
दूर्वाकमळकिञ्जल्कशुद्धीदनाव्यानि होमद्रव्याणि । सर्वं च गव्याज्यामिश्रं च  
भवति । तस्मादग्निं कुण्डादक्षिणपक्षिमतः कळशं जळपूर्णं स्पृष्ट्वा ब्रह्मा जपेत् ।  
आहुतिरपि सप्तनादिकान्ता निरन्तरम् । एवमवावास्यामभृत्यमावास्यान्वं होमः ।  
अथ राजरोग उदीर्णश्वेदुदयात्मभृत्यास्तमयाद्दोमः । नादिकाहोमस्य दक्षिणा  
प्रतिदिनं प्रतिपुरुषमर्धेनष्कः । दिवा होमे तद्द्विगुणम् । आचार्यस्य तद्दि-  
गुणम् । कळशजलेन मोक्षणं राजोपयोग्यद्रव्येषु कर्तव्यम् । एवं कृते राज-  
रोगो विनश्यति । अन्यदभ्युच्यते—राजरोगविनाशार्थं नित्यवदनेनानुवाकेन  
शुक्रतण्डुलैराज्यविलोमिधितैरष्टसहस्रमाहुतयो होतव्याः । अनेन राजा नित्यं  
जीरोगो भवति दीर्घायुश्च भवति । अन्येषामपि रोगे सत्पनेनानुवाकेन  
प्रतिनमस्कारं तिलव्रीहियवेराज्याक्तेर्मधुसिकैरष्टसहस्रं जुहुयात्तेषां व्याधि-  
र्नश्यति । अनेनानुवाकेनाभिचारा सच्यन्ते—राजा चान्यतरस्य राष्ट्रस्य  
रोगवाहुल्यमिच्छन्नात्रैव वाराहादिभिर्भासैर्लक्षं होमः कार्यः ( मं कुर्वात् ) ।  
त्रिपुराष्ट्रं समुद्दिश्याभिचारं करोमि फटस्वादेति । एव मांसहोमेन रिष्टुराष्ट्रं  
मजाश्च श्रुत्यन्ति । अथ वैकङ्कवसमिद्धी रक्तसूत्रवेष्टिनाभिः शतसहस्रं होमः ॥  
अनेन शत्रोर्भहाज्वरो भवति । परराष्ट्रजनैरुपभोग्यं जलादिकं वस्तु स्पृष्ट्वा  
वीक्ष्य वा शतसहस्रं जपं कुर्यात् । यस्तद्वस्तुपयुङ्क्ते स संवरसराश्रयति ।  
इमशानाम्रावर्कसमिद्धिः शतसवस्तरं (सहस्रं) जुहुयात् । तेन शत्रुराजनगर  
व्याधिना नश्यति । अर्कारण्यं भवति । अनेनैव चामुण्डालये दक्षिणाभिमुखो  
भूत्वा मापतिलैस्त्वैलाकैरेकादशसहस्रं जुहुयात् । सरराष्ट्रजा च मसूरिका-  
भिर्वाधते । अनेनैवापरमुच्यते—पश्चिमद्वारे शंभोराज्ये देवस्य यादवी-  
तेऽग्निपयस्मारिणं स्पृष्ट्वा सप्तसहस्रं जपेत् । शत्रुराज्यं स्मृत्वा मन्त्रान्ते 'प्रबल  
ष्वालापस्मारिन्' इति वदेत् । एतेन राजशत्रुरपस्वारी भवति । अनेनैव  
सर्वपदग राजान स्मृत्वा शुद्धतण्डुलकृतपिष्टैराहुतिमात्रैः शतसहस्रहोमेन राज-  
वधोत्पद्यते । तेनैव नश्यति । अथ ध्यानम्—

रूपयौवनसंपन्ना सर्वैव वनदेवता ।

पुष्पिदाशोकपुंनागसद्कारश्चिद्रूपमः ॥

पञ्चविंशतिसप्तो मायूरकुर्वन्नेतरः ।  
 मङ्गलकुञ्जरस्यद्रुपर्णविम्बसमाननः ॥  
 मान्ते वदकपर्दान्तो वसानशर्म कोमलम् ।  
 सन्यापसव्यविधृतकृतमाळाविभूषितः ॥  
 पाराकदम्बपुष्पेन नाभिदेशमलम्बिनेन ।  
 आजह्वयमैसणीयेन प्रेसणीयोऽपि वज्रमिः ॥  
 भार्याऽस्य चाहसर्वाङ्गी वन्वालंकारभूषिता ।  
 भादर्शमूर्तिः श्रीभार्ता वन्वानीमिव निर्मला ॥  
 हस्यो हस्तेऽधेतुर्दन्वा शर्मकः च निर्मलम् ।  
 द्वितीयमसमाह्वय्य शिष्टं वामेन बाहुना ॥  
 सुगन्धिपुष्पस्त्वक्पात्रायाऽऽत्राय पाणिना ।  
 विज्यमानो मन्दमन्दं नवपल्लवशास्त्रया ॥  
 समावृतो वाळकैश्च श्रुभिश्चापि मनोहरैः ।  
 गच्छद्भिरग्रतो हस्तैर्घातव्यो जगतां गुरुः ॥  
 एवंमूर्तो महातिजाः किरातवंपुरीश्वरः ।

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीरुद्रप्रश्ने नमके  
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

सा० पा० तृतीयानुवाके 'यान्युभयतो नमस्काराणि यजुष्युक्तानि तेषां  
न्यानि कानिचिदुभयतो नमस्काराणि यज्ञेषु चतुर्थेऽभिधीयन्ते ।

तत्र प्रथमं यजुराह—

नम आख्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमः ॥ १ ॥

नमः आख्याधिनीभ्य इत्यादिभ्याधिनीभ्यः विविध्यन्तीभ्य इति  
वि-विध्यन्तीभ्यः च वः नमः ॥ १ ॥

सा० मा० आ सप्तमोऽहो-शक्ताः स्त्रीपूर्वेषु आख्याधिनीषु विशेषेण वेदं  
शक्ता विविध्यन्त्यस्ताभ्यो नमः ॥ १ ॥



म० मा० मा० नमो आध्याधिनीभ्य इत्यस्यानुवाकस्य दुर्वासो मन्त्रिः ।  
 लघ्विबल्लन्दः । शंभुर्देवता । अतः परं क्रियागुणद्रव्यविषयमाधिपत्यं द्रष्ट-  
 व्यम् । अस्मिन्ननुवाके सर्वे मन्त्राः प्रत्यसकृताः । संघाता एव च नमस्क्रि-  
 यन्ते । नम आध्याधिनीभ्यः । आविध्यन्ति सर्वतरतादयन्वीत्याध्याधिनीयो  
 रुद्रसेना जातिविशेषाश्च । पूर्ववर्णिनिः स्वरश्च । विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमः ।  
 विविधं बहुप्रकारं तादयन्वीभ्यः ॥ १ ॥

द्वितीयं यजुराह—

नम उगणाभ्यस्तृहतीभ्यश्च वो नमः ॥ २ ॥

नमः उगणाभ्यः तृहतीभ्यः च वो नमः ॥ २ ॥

सा० मा० उत्कृष्टगणरूपाः सप्तमातृकाद्याः स्त्रिय उगणाः । हिंसितुं समर्थो  
 दुर्गाद्या उग्रदेवतास्तृहत्यस्ताभ्यो नमः ॥ २ ॥

म० मा० मा० उगणाभ्यः । उत्कृष्टगणाभ्य उद्गीर्णगणाभ्यो वा । उदोऽ-  
 न्यलोपश्छान्दसः ।

“पत्न्यङ्गस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ।

तेनामुखं गुल्लगणौ” इति गणलक्षणम् ।

पचिकृत्ता । तृहतीभ्यश्च वो नमः । हिंसाविशेषानुत्पादयन्वीभ्यः । ‘तृह-  
 दिंसायाम्’ सौवादिकः । ‘शतुरनुमः’ इति नद्या उदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयं यजुराह—

नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमः ॥ ३ ॥

नमः गृत्सेभ्यः गृत्सपतिभ्य इति गृत्सपतिभ्यः च वो  
 नमः ॥ ३ ॥

सा० मा० गर्धनशीला गृत्साः । विषयलभ्यता इत्यर्थः । तेषां पालका  
 गृत्सपतयस्वेभ्यो नमः ॥ ३ ॥

म० मा० मा० नमो गृत्सेभ्यो मेधाविभ्यः । ये युद्धिप्रत्तया जिवन्ति ते

श्रुत्साः । गृत्सपतिभ्यश्च वो नमः । ये बुद्धिमत्तायां श्रुत्सन्ति जीवन्ति तेषां  
पतिभ्यः स्वामिभ्यः । पर्युत्तरकक्षणं पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थे यजुराह—

नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमः ॥ ४ ॥

नमः व्रातेभ्यः व्रातपतिभ्य इति व्रातपतिभ्यः च वः नमः  
॥ ४ ॥

सा० भा० नानाजातीनां संघा व्रातास्तेषां पाळका व्रातपतयस्तेभ्यो नमः ॥ ४ ॥  
म० मा० भा० नमो व्रातेभ्यः । नानाजातीया अनियतवृत्तय उरसेधर्जा-  
बिनां संघा व्रातास्तेभ्यः । व्रातपतिभ्यश्च वो नमस्तेषां व्रातानां पाळयितृ-  
भ्यश्च ॥ ४ ॥

पञ्चमं यजुराह—

नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च

वो नमः ॥ ५ ॥

नमः गणेभ्यः गणपतिभ्य इति गणपतिभ्यः च वः  
नमः ॥ ५ ॥

सा० भा० देवस्यानुचरा भूतविशेषा गणास्तेषां पाळका गणपतयस्तेभ्यो  
नमः ॥ ५ ॥

म० मा० भा० नमो गणेभ्यः । ममथादिदेवानुचरेभ्यो भूतगणेभ्यः । गण-  
पतिभ्यश्च वो नमः । तेषां गणानां पाळयितृभ्यश्च ॥ ५ ॥

षष्ठं यजुराह—

नमो विश्वरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च

वो नमः ॥ ६ ॥

नमः विश्वरूपेभ्य इति विश्वरूपेभ्यः विश्वरूपेभ्य इति विश्व-  
रूपेभ्यः च वः नमः ॥ ६ ॥

सा० मा० विरूपा, विकृतरूपा नममुण्डादयः । विश्वरूपास्तुरंगगजवक्त्रा-  
दिनानां विषयधारिणो भूत्वास्तेभ्यो नमः ॥ ६ ॥

म० मा० मा० नमो विरूपेभ्यो विकृतरूपेभ्यः । नममुण्डादिभ्यः । ईना-  
तिरिक्ताङ्गेभ्यो वा । विश्वरूपेभ्यश्च वो नमः । स्वेच्छया गजसिंहव्याघ्रा-  
दिनानारूपधारिभ्यः । 'सहस्रीहो विश्वं संज्ञायाम्' इति विश्वशब्दोऽन्तो-  
दात्तः ॥ ६ ॥

सप्तमं यजुराह—

नमो महद्भ्यः क्षुल्लकेभ्यश्च

वो नमः ॥ ७ ॥

नमः महद्भ्य इति महत्-भ्यः क्षुल्लकेभ्यः च वः

नमः ॥ ७ ॥

सा० मा० अणिपाचैश्वर्योपेता महान्तः । तद्रदिताः क्षुल्लकाः ॥ ७ ॥

म० मा० मा० नमो महद्भ्यः । ज्ञानाकारमभावेवृहद्भ्यः । धानपिकृत्त्वेदं  
भवति—

सार्केन्दुग्रहनक्षत्राणां कुर्युर्गैः परीतके ।

प्राप्याष्टमं गणेश्वर्यं ये न यान्ति सुविस्मयम् ॥

येषां विस्मयते नित्यं कर्मभिर्भगवाञ्छिवः ॥ इति ।

क्षुल्लकेभ्यश्च वो नमः क्षुद्रज्ञानाकारमभावेभ्यः । यदा सोदयित्वा लो-  
यित्वा कदमं कुरवा वर्तमानेभ्यः । अन्येऽप्याहुः— क्षुभं सोदं वा ल्यान्वीति  
क्षुल्लः । तवः भागिनीयः क इति ॥ ७ ॥

अष्टमं यजुराह—

नमो रथिभ्यो अरथेभ्य-

श्च वो नमः ॥ ८ ॥

नमः रथिभ्य इति रथि-भ्यः अरथेभ्यः च वः नमः ॥ ८ ॥

सा० मा० रथपारुढा रथिनस्त्रदिता अरथास्तेभ्यो नमः ॥ ८ ॥

म० मा० मा० नमो रथिभ्यो रथवद्भ्यो रथारुढेभ्यः । अरथेभ्यश्च वो  
नमस्त्रदिपरिदेभ्यः पदादिभ्यः । 'नञ्मुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

सा० मा० नवमपारभ्य सप्तदशपर्यन्तानि स्पष्टार्यानि यजूंष्याह ।

नवमं यजुराह—

नमो रथेभ्यो रथपतिभ्यश्च

वो नमः ॥ ९ ॥

नमः रथेभ्यः रथपतिभ्य इति रथपति-भ्यः च वः नमः ॥ ९ ॥

म० मा० मा० नमो रथेभ्यो रथरूपेभ्यो रथावपवभूतेभ्यो वा ।

यथाऽऽह महामारते—

इयांश्च चतुरो वेदान्तसर्वदेवमयं रयम् । इति ।

मविभ्यस्तपुराणे च—

अर्काब्जनेमिर्वेदाश्चस्त्रयस्त्रिंशन्मरुन्मयः ।

पुरारेः कल्पितो देवैः स रथो ब्रह्मसारथिः ॥ इति ।

रथपतिभ्यश्च वो नमः । रथस्वामिभ्यः ॥ ९ ॥

दशमं यजुराह—

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च

वो नमः ॥ ११ ॥

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्य इति सेनानि-भ्यः च वः

नमः ॥ १० ॥

य०भा०मा० सेनाभ्यः सेना भूत्वा क्रीडद्भ्यः । सेनानिभ्यश्च वो नमः ।  
सेनानेतृभ्यः । छान्दसो ह्रस्वः ॥ १० ॥

एकादशं यजुराह—

नमः क्षत्रुभ्यः संग्रहीतृभ्यश्च

वो नमः ॥ ११ ॥

नमः क्षत्रुभ्य इति क्षत्रु-भ्यः संग्रहीतृभ्य इति संग्रहीतृ-

भ्यः च वः नमः ॥ ११ ॥

य०भा०मा० नमः क्षत्रुभ्यो रथानां त्रिसप्तितृभ्यः । संग्रहीतृभ्यश्च वो  
नमः सारथिभ्यः । ये रथमीन्संग्रहन्ति ॥ ११ ॥

द्वादश यजुराह—

नमस्तक्ष्णयो रथकारेभ्यश्च

वो नमः ॥ १२ ॥

नमः तक्ष्ण्य इति तक्ष्ण्यः रथकारेभ्य इति रथ-कारेभ्यः

च वः नमः ॥ १२ ॥

म० भा० भा० नमस्तक्ष्णयो वर्षकिभ्यः सर्वे चैते शिल्पिनो जातिविशेषा  
देवाधिष्ठानशङ्कया नमस्क्रियन्ते । रथकारेभ्यश्च वो नम । सायुरयक-  
वृभ्यः ॥ १२ ॥

त्रयोदश यजुराह—

नमः कुलालेभ्यः कर्मरेभ्यश्च

वो नमः ॥ १३ ॥

नमः कुलालेभ्यः कर्मरेभ्यः च वः नमः ॥ १३ ॥

म० भा० भा० नमः कुलालेभ्यः कुम्भकारेभ्यः । ते हि कुं शृदं लाळयन्ते ।  
'कुल ईप्सायाश्च' । कर्मरेभ्यश्च वो नमः । कोहकारेभ्यः । तेषां हि अरमलं  
पर्याप्तं कर्म भवतीति कर्माः ॥ १३ ॥

चतुर्दश यजुराह—

नमः पुञ्जिष्टेभ्यो निपादेभ्यश्च

वो नमः ॥ १४ ॥

नमः पुञ्जिष्टेभ्यः निपादेभ्यः च वः नमः ॥ १४ ॥

सा० भा० भा० पक्षिपुञ्जानां घातका. पुञ्जिष्टा. । मत्स्यघातिनो निपादास्तेभ्यो  
नमः ॥ १४ ॥म० भा० भा० नमः पुञ्जिष्टेभ्यः । पक्षिणा मत्स्यकेभ्यः । ते हि पुञ्जिनां संप्र-  
वता चयसां वेष्टपितारः । 'ष्टे वेष्टने' । निपादेभ्यश्च वो नमः । मत्स्यघातिनो नि-  
पादास्ते हि नितरां सादपिचारः । सद्यसो अ मूमाशपितृकापत्वात् ॥ १४ ॥

षष्ठदशं यत्रुराह—

नम इपुकुञ्जचो धन्वकृञ्जचश्च

वो नमः ॥ १५ ॥

नमः इपुकुञ्जच इतीपुकुत्-भ्यः धन्वकृञ्जच इति धन्वकृन्-  
भ्यः च वः नमः ॥ १५ ॥

म०मा०मा० नम इपुकुञ्जचः । साधुशकृञ्जचः । धन्वकृञ्जचश्च वो नमः ।  
साधुचापकर्तृभ्यः ॥ १५ ॥

षोडशं यत्रुराह—

नमो मृगयुभ्यः श्वनिभ्यश्च

वो नमः ॥ १६ ॥

नमः मृगयुभ्य इति मृगयु-भ्यः श्वनिभ्य इति श्वनि-भ्यः च  
वः नमः ॥ १६ ॥

सा० मा० शुनां गलेषु वदनां पाशानां धारकाः श्वनयः ॥ १६ ॥

म० मा० मा० नमो मृगयुभ्यः । मृगव्याघ्रेभ्यः । ते हि मृगान्यान्त्रि सात-  
स्मेन जिमांसया । 'मृगव्याघ्रेभ्यः' इति यातेः कुप्रत्ययः । यद्वा मृगमात्मन  
इच्छन्तीति सुप आत्मनः कपच् । 'कषाच्छन्दसि' इत्युपसर्गः । 'नच्छ-  
न्दस्यपुत्रस्य' इतीत्वाभावः । श्वनिभ्यश्च वो नमः । शुनां नेतृभ्यः पाल-  
यन्ति ये शुनः श्वागणिकाः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् ॥ १६ ॥

सप्तदशं यत्रुराह—

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च

वो नमः ॥ १७ ॥

नमः श्वभ्य इति श्व-भ्यः श्वपतिभ्य इति श्वपति-भ्यः च वः  
नमः ॥ १७ ॥

इति रद्राख्याये चतुर्थोऽनुवाकः ।

सा०मा० अत्र द्वितीयानुवाको, लीलाार्थेदेवतापूर्तिमापान्नेन स्तोतुं प्रवृत्तः ।

तृतीयानुवाकशोरमूर्तिभाषान्पेन स्तोतुं मष्टयः । चतुर्थो नानाजातिमूर्तिभाषान्पेनेति विभागो द्रष्टव्यः ।

इति सायणाचार्यविरचिते प्राच्यव्याये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठमपाठके श्रीरुद्रभाष्ये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

म०भा०मा० नमः श्वभ्यः श्वरूपधारिभ्यः । 'सावेकाचः' इति मासस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य 'न गो'श्वन्' इति प्रतिषेधः । श्वपतिभ्यश्च नो नमः । श्रुतां स्वाभिभ्यः । श्वेप्रपाळरूपेभ्यो वा । पत्युत्तरपदलक्षणं पूर्वपदमकृदित्स्वरत्वम् । एवंरूपेभ्यो गुप्सभ्यं नमः । केचिदाहुः—सर्वेऽपि चैते विविचारावनासंमणीतपरमेश्वरप्रसादाभाजौ जातिविशेषा एव नमस्कियन्त इति ॥ १७ ॥

अथास्यानुवाकस्य पुरश्चरणम्—कृच्छ्रं द्वादशरात्रं तदर्थं च कृत्वा नवसहस्रं जपेत् । ततः शिवालयेऽष्टसहस्रं मदसिणं कुर्याद्यावत्सदसिणासमाप्तिस्तावाभिरन्तरं जपेत् । तदा कृतपुरश्चरणो भवति । अत्र दिनादयो न प्रेषितव्याः । यदा क्वचित्तदा कर्तव्यम् । राजयस्याहृतो मर्त्यः सिद्धं दिने कृत्वा शान्तिं कुर्यात् । ततो हृतौ विभः कारयित्तरथौ तद्गृहैकदेशे कुण्डं बाहुमात्रं विधाय तस्य पुरो वेदिं कृत्वा तत्र नवं घटं जलपूर्णं सन्तुवेष्टितं निधाय देवमनेनानुवाकेनाऽऽवाह्य गन्वादिभिरभ्यर्च्य गन्वं कर्पूरं पुष्पं तामरसं धूपमुशीरादिदशाङ्गं दीपं सर्पिषा समर्प्यैवपाराध्याऽऽत्मानमपि तत्त्वपाराध्याकादश दिनानि दीक्षित्वा कुर्यात् । मारुभदिने मन्त्रपुष्पान्तं कृत्वाऽनुवाकेनाकादशकृत्वः प्रतिनमस्कारमाच्येन हुत्वा तत्संनिधावेकविंशतिसहस्रं जपेत् । तदा तत्प्रभृति यावदन्तमग्निः संरक्ष्यः । ततोऽपि परश्वो नित्यकार्यं कृत्वा तिललाजदूर्वात्रीद्विवैराध्यमधुसिकैरेकादशकृत्वोऽनुवाकेन होमः । एवं त्रीणि दिनानि प्रतिदिनं मधुसर्पिषा जुहुयात् । ततो द्वे दिने सप्तमाष्टमे अश्वस्यापामार्गहोमः पूर्ववत् । तत एकदिनमुदयात्प्रभृति आस्तमयमावश्यकानित्याविरोधेन निरन्तरमनुवाकं जपेत् । ततो नवमे मधुसर्पिषा होमः । दशम उदयास्तमयं जपेत् । ततः सप्तमिदिनेऽनेनानुवाकेनाष्टसहस्रकमलपुष्पैः प्रतिनमस्कारं देवपाराधयेत् । ततो गौरीमाराध्य ब्राह्मणैर्नर्पाधिनिर्गोचनमस्त्विति वाच्यम् । दानकालेऽष्टसहस्रं तदर्थमष्टशतं वा राह्यः । इतरेषामष्टशतं तदर्थं पञ्चविंशतिनिष्कं वा । एवमेकस्य पृथग्दानम् । ततः कर्पदसिणा दातव्या । प्रतिदिनमेकनिष्कम् । ततोऽपि सर्वदसिणेति चेन्मुदंया । एवं समाप्य देवं विसर्जयेत् । देवालययादिकर्तुरेवम् । ततो घटजलेन सं स्नापयेत्प्रोक्षयेद्वा । एतेन राजयस्या नश्यति । शंभुप्रसादादेव दीर्घायुर्भवति । अनेनैवानुवाकेन मेदशान्तिरुच्यते । मेदवान्त्वाशौ मधुसर्पिषा

प्रतिनमस्कारं नवसहस्रमाहुतींस्तुत्यान्मेहो नश्यति । अन्वेषामपि कुष्ठादीनां  
शतसहस्रमनुवाकं जपेत् । व्याधयो नश्यन्ति । ष्वरादितंनिपात्रे शक्तो  
ब्राह्मणो नामिमात्रे जले स्तोत्रसि रियत्वा रक्तकफमण्डसहस्रं प्रतिनमस्कारं  
सिपेत् । शेषेण भृङ्गिरिटिपूजा कर्तव्या । एवं कृते महाज्वरो नश्यति । पूर्व-  
भनेन राजयक्ष्मणो निर्हरणशुक्तम् । घोरत्वाद्ब्राह्मणो विद्वानेव गुरुर्भवेद-  
न्वया कलहक्रिया भवति । तस्मादलोपः कार्यः । तत्रो ध्यानम्—

भस्पोद्भासितसर्वाङ्गजटामण्डलमण्डितम् ।

ध्यायेत्त्र्यस्रं वृषारुढं गणेश्वरयुतं हरम् ॥

इति श्रीमद्रुद्रभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीरुद्रप्रश्ने चतुर्थोऽनुवाकः ।

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

सा० मा० चतुर्थेऽनुवाक उभयतो नमस्काराणि यजुंषि समापितानि । अथ  
पञ्चममारभ्य नवमान्तेष्वनुवाकेषु नमस्कारोपक्रमोऽप्येव यजुंष्वाम्नायन्ते ।

तत्र पञ्चमानुवाके प्रथमं यजुरारभ्य पञ्चदश यजुंष्याह—

नमो भवाय च रुद्राय च ॥ १ ॥

नमः शवाय च रुद्राय च ॥ १ ॥

सा० मा० भवन्ति प्राणिनोऽस्मादिति भवः । रुत् रोदनहेतुभूतं दुःखं  
द्रावयतीति रुद्रः ॥ १ ॥

म० मा० मा० नमो भवाय च नमो ज्येष्ठाय चेत्यनुवाकवोर्भूतिदेवता च  
भगवाञ्छंभुरेव । छन्दो महाविराट् । एवं त्रिभिरनुवाकैर्देवस्य विश्वाधिपत्यं  
प्रतिपादितम् । अतः परमष्टमूर्त्यधिष्ठानभेदेन च देवः स्तूयते । गता उभयतो-  
नमस्काराः । अतः परमन्वतरो नमस्काराः । तत्रापि पुरस्तात्प्रमस्काराः—नमो  
भवाय च रुद्राय च । भवत्यसौ सर्वत्र सर्वदेवि भवः । पचाद्यच् । भवत्येव न  
कदाचिदपि न भवतीति । भावयति सर्वं भाव्यते सर्वं निधि वा । 'बहुलं संज्ञा-  
छन्दसोः' इति णिलुक् । भवत्यस्मिन्सर्वमिति वा । व्यत्ययेन 'भद्रोस्' ।  
उञ्छादिर्द्रष्टव्यः । अयं चाष्टमूर्तिष्वपामपिष्ठाता । रुद्राय व्याख्यातम् । अयं  
सूर्यस्याधिष्ठाता । अत एवाधिष्ठातृभकरणे पुनराम्नायते ॥ १ ॥

नमः शर्वाय च पशुपतये च ॥ २ ॥

नमः शर्वाय च पशुपतये इति पशु-पतये च ॥ २ ॥



सा० मा० शृणाति दिनस्ति पापमिति शर्वाः । पशुसमानानशानिनः पुत्र्या-  
न्पालयतीति पशुपतिः ॥ २ ॥

म० मा० मा० नमः शर्वाय च । शृणाति दिनस्ति सर्वपन्तकाल इति शर्वाः ।  
'शृ हिंसायाम्' । 'कृमृदृभ्यो वाः' । अयमशेरधिष्ठाता । पशुपतये च पशुर्ना  
पालयित्रे । पुनराग्नात् पूर्ववत् । अयं हि भूमेराधिष्ठाता । पातेर्दतिः । परादि-  
इउन्दसि बहुलम् ॥ २ ॥

नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च ॥ ३ ॥

नमः नीलग्रीवायेति नील-ग्रीवाय च शितिकण्ठायेति

शिति-कण्ठाय च ॥ ३ ॥

सा० मा० कालकूटधारणेन नीलवर्णो ग्रीविकदेशो यस्यासौ नीलग्रीवः  
शितिः श्वेतवर्णोऽवशिष्टः कण्ठदेशो यस्यासौ शितिकण्ठः ॥ ३ ॥

म० मा० मा० नमो नीलग्रीवाय च । व्याख्यातम् । शितिकण्ठाय च ।  
“ शिती धवलमेवकौ ” इति निघण्टुदशनात् । सहस्रनमो हि भागो भगवतः  
कण्ठस्य कालकूटविधानलेन नीलिमानवमात् । यद्वाऽऽदरार्थं पुनर्वचनम् ।  
यथाऽश्विं रूपतय उयापतये पशुपतये नमो नम इति । 'शितेर्नित्याजह्वजिति' उत्त-  
रपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'स्वाङ्गशितामदन्तानाम्' इति कण्ठशब्द आद्युदात्तभाः ॥ ३ ॥

नमः कपर्दिने च व्युत्केशाय च ॥ ४ ॥

नमः कपर्दिने च व्युत्केशायेति व्युत्-केशाय च ॥ ४ ॥

सा० मा० कपर्दी जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी । मुण्डितकेशो व्युत्केशः ।  
पाशुपतादिवेषेण कपर्दित्वम् । यस्यादिवेषेण मुण्डितकेशत्वम् ॥ ४ ॥

म० मा० मा० नम कपर्दिने च । स्पष्टम् । व्युत्केशाय च । मुण्डितकेशाय  
च यजमानमूर्तये । अर्धमुण्डितकेशो व्युत्केश इत्यन्ये । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।  
उत्रापि 'शितिरन्तरः' इति गनेः प्रकृतिस्वरत्वम् । 'उदात्तस्वरितयोर्पिणः'  
इत्युकारः स्वर्यते ॥ ४ ॥

नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च ॥ ५ ॥

नमः सहस्राक्षायिति सहस्र-अक्षाय च शतधन्वन इति शत-  
धन्वने च ॥ ५ ॥

सा० भा० इन्द्रवेपेण सहस्राक्षत्वम् । सहस्रभुजावतारित्वेन शतसंख्याकैर्य-  
नुभिर्भूतेत्वम् ॥ ५ ॥

म० भा० भा० नमः सरस्वाहाय च । बहुचक्षुष इन्द्ररूपिणे वा । शतप-  
न्वने च । बहुधन्वने बह्वायुधाय वा ॥ ५ ॥

नमो गिरिशाय च शिपिविष्टाय च ॥ ६ ॥

नमः गिरिशाय च शिपिविष्टायैति शिपि-विष्टाय च ॥ ६ ॥

सा० भा० गिरि कैलासे श्वेते विष्टवीदि गिरिशः । विष्णुमूर्तिधारी शिपि-  
विष्टः । “ विष्णुः शिपिविष्टः ” इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

म० भा० भा० नमो गिरिहाय च । व्याख्यातमेव । शिपिविष्टाय च ।  
निर्घण्टुशेषाय सर्वदा देवदारुचनप्रदेशादौ वा । यद्वाऽऽदिवात्मने । पथा  
स्कन्दपुराणे—

॥ शैत्याच्छपनयोमादा शीति चारि प्रचक्षते ।

तत्वानाद्रक्षणोद्गाऽपि शिपयो रश्मयो मताः ॥

तेषु प्रविष्टः सविता शिपिविष्टस्तदोच्यते ।

यद्वा पशवः शिपवः । “ यत्रो वै विष्णुः पशवः शिपिः ” इति श्रुतेः ।  
सर्वप्राणिष्वन्तर्गामिरूपेण प्रविष्टायेत्यर्थः ॥ ६ ॥

नमो भीदुष्टमाय चेपुमते च ॥ ७ ॥

नमः भीदुष्टमायेति भीदुः-तमाय च इपुमत इतीपु-मते

च ॥ ७ ॥

सा० भा० मेघरूपेणात्यन्तं बर्धयिता भीदुष्टमः । बाणधारक इपुमान् ॥७॥  
म० भा० भा० नमो भीदुष्टमाय च । सेक्तृतमाय । अयस्मयादित्वेन भसं-  
ज्ञत्वाद्भसोः संभसारणम् । इपुमते च बद्धिष्व इपुहस्ताय वा । महाशूरायेति  
यावत् ॥ ७ ॥

नमो ह्रस्वार्थ च वामनाय च ॥ ८ ॥

नमः ह्रस्वार्थ च वामनाय च ॥ ८ ॥

सा० भा० शरीरेऽल्पपमात्त्वं ह्रस्वत्वम् । अदगुरुपायनयवतंकोनाद्दाम-  
त्वम् ॥ ८ ॥

म० भा० मा० नमो ह्रस्वाय च । अल्पप्रमाणाय । वापनाय च । संकुचि-  
वाङ्गाय ॥ ८ ॥

नमो बृहते च वर्षीयसे च ॥ ९ ॥

नमः बृहते च वर्षीयसे च ॥ ९ ॥

सा० भा० आकारेण मीढो बृहन् । गुणैः समृद्धो वर्षीयान् ॥ ९ ॥

म० भा० भा० नमो बृहते च । आकारेण महते । ' वृहन्महवोरुपसंरूपा-  
नम् ' इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । वर्षीयसे च वृद्धतयायाऽऽकारेण ज्ञानादिना  
वा । श्रियस्त्रिरादिना वृद्धस्य वष्यदिशः ॥ ९ ॥

नमो वृद्धाय च संवृध्वने च ॥ १० ॥

नमः वृद्धाय च संवृध्वन इति सं-वृध्वने च ॥ १० ॥

सा० पा० वयसाऽधिको वृद्धः । सम्यक्श्रुतिभिर्बर्धितः संवृध्वा ॥ १० ॥

म० भा० भा० नमो वृद्धाय च वयसा महते । संवृध्वने च सम्यक्वृद्धाय ।  
स्तुतिभिर्नित्यं बर्धमानायेत्यर्थः । यथा " बर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः " इति । यद्वा  
सम्यक्बर्धयिषे भक्तानाम् । पूर्ववर्णिगलुक् । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति  
कानिप् ॥ १० ॥

नमो अग्रियाय च प्रथमाय च ॥ ११ ॥

नमः अग्रियाय च प्रथमाय च ॥ ११ ॥

सा० भा० जगदुत्पत्तेः पूर्वमवस्थितोऽग्रियः । सभायां मुख्यः प्रथमः ॥ ११ ॥

म० भा० मा० नमो अग्रियाय चाग्रे भवाय । ' अग्राद्यत् ' इति षत् ।  
' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । छान्दस इकारोपजनः । यद्वा ' पच्छौ च'  
इति घः । छान्दसमाद्युदात्तत्वम् । प्रथमाय च प्रथानाय च ॥ ११ ॥

नम आशवे चाजिराय च ॥ १२ ॥

नमः आशवे च अजिराय च ॥ १२ ॥

सा० भा० आशुर्व्याधी । अजिरो गगनकुशलः ॥ १२ ॥

म० भा० मा० नम आशवे च शीघ्रन्वापिने । अश्रोत्रेः ' कृवापाजिभि ' ।  
इत्युष्मत्ययः । अजिराय च । गगनकुशलाय । ' अज गतिसेपणयोः ' ।  
अजिराश्रिरादौ किरन्त्ययो वीभावाभावश्च निपात्यते ॥ १२ ॥

नमः शीघ्रिणाय च शीघ्र्याय च ॥ १३ ॥

नमः शीघ्रिणाय च शीघ्र्याय च ॥ १३ ॥

सा०भा० शीघ्रिणः शीघ्रिणामी । शीघ्रशब्द उदकप्रवाहवाची तत्रावस्थितः शीघ्र्यः ॥ १३ ॥

म०भा०भा० नमः शीघ्रिणाय च । शीघ्रं वहन्तीष्वप्सु भवाय । पूर्ववदिकारोपजनः । शीघ्र्याय च शीघ्रं वहन्तीष्वप्सु भवाय । शीघ्रस्यैवावान्तरभेदः शीघ्र्यायः । उभयत्र 'मवे छन्दसि' इति यत् । 'यतोऽनावा' इत्युदात्तत्वम् । उच्चरन्नापि दूष्यचामनेनाद्युदात्तत्वं वेदितव्यम् ॥ १३ ॥

नम ऊर्म्याय चावस्वर्णाय च ॥ १४ ॥

नमः ऊर्म्याय च अवस्वर्णायैत्यव-स्वर्णाय च ॥ १४ ॥

सा० भा० ऊर्मस्वरङ्गैरन्वित ऊर्म्यः । अवस्वने ध्वनिरहिते स्थिरजलेऽवस्थितोऽवस्वर्ण्यः ॥ १४ ॥

म०भा०भा० नम ऊर्म्याय च । ऊर्मिषु तरङ्गेषु भवाय । ऊर्मस आद्युदात्तत्वाभावः । मस्थेतिलोपात्तामेव स्वरः कर्तव्यः । तत्र दूष्यचामावास्वरितत्वमेव प्रवर्तते । अवस्वर्ण्याय च । स्थिरमुदकमवस्वनम् । अवाचीनः स्वनोऽप्रेति । अपगतः स्वनोऽस्मादिनि वा । अपार्योऽवशब्दस्तेन स्थितिमुच्यते । तत्र भवाय ॥ १४ ॥

नमः स्रोतस्याय च द्वीप्याय च ॥ १५ ॥

नमः स्रोतस्याय च द्वीप्याय च ॥ १५ ॥

इति रुद्राध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ।

सा०भा० स्रोतसि प्रवाहे स्थितः स्रोतस्यः । द्वीपे जलमध्यवर्तिभूपौ स्थितौ द्वीप्यः । अत्रैकस्मिन्पञ्चपि चतुर्थ्यन्ताभ्यां पदाभ्यां नमःशब्दं पृथगन्वेतुं समुच्चयार्थं चकारौ पठितौ ॥ १५ ॥

इति सावणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके श्रीरुद्राध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

भ० मा० भा० नमः स्रोतस्याय च । स्रोतसि भवाय । द्वीप्याय च । जलत  
 लज्जता भूमिर्द्वीपो द्वयोः पार्श्वयोरापो यस्मिन्देधे सन्तीति द्वीपः । 'ऋक्पू-  
 र्वधू.' इति समासान्तः । 'द्वयन्तरूपसर्गोभ्योऽप ईत्' इतीत्वम् । पूर्वत्परत्ययः ।  
 एतेषामधिष्ठातृत्विभेदा ॥ १५ ॥

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीरुद्राक्षे पञ्चमोऽनुवाकः ॥५॥

इति पञ्चमोऽनुवाक ।

सा० भा० पञ्चमोऽनुवाके कानिचिदन्यतरतो नमस्काराणि यजुष्युक्तानि ।  
 अथ षष्ठे तथाधिष्ठान्धेवान्मानि कानिचिद्यजुष्युच्यन्ते ।

तत्र विद्यमानानि पञ्चदश यजुष्याह—

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च ॥ १ ॥

नमः ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च ॥ १ ॥

सा० मा० विद्यैश्वर्यादिभिरधिको ज्येष्ठः । तद्रहितोऽल्पः कनिष्ठः ॥ १ ॥  
 य० मा० भा० नमो ज्येष्ठाय च । वृद्धतमाय मशस्यतमाय । 'वृद्धस्य च'  
 इति व्यादेशः । कनिष्ठाय च । युवतमाय बालतमाय स्वल्पतमाय वा ।  
 'युवाल्पयोः कन्यतरस्याम्' इति कनादेशः । 'ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि' इत्य-  
 न्तोदात्तत्वम् । मशस्यतमो वा ज्येष्ठः । ज्य चेति ज्वादेशः । व्यत्ययेनान्तो-  
 दात्तत्वम् ॥ १ ॥

नमः पूर्वजाय चापरजाय च ॥ २ ॥

नमः पूर्वजायेति पूर्व-जाय च अपरजायेत्यपर-जाय च ॥ २ ॥

सा० भा० पूर्व जगदादौ द्विरण्यगर्भरूपेणोत्पन्नः पूर्वजः । अपरस्मिन्नगद-  
 धसानकाले काळान्पादिरूपेणोत्पन्नोऽपरजः ॥ २ ॥

म० मा० भा० नमः पूर्वजाय च । पूर्वस्मिन्काले जाताय । अजातायेति  
 थावत् । 'सप्तम्या जनेर्दः' । या सर्वप्राणिभ्यः पूर्वमाविनी सत्ता सेह मन-  
 नेन लक्ष्यते । मुख्यस्य जन्मनोऽभावात् । श्रूयते हि "अजात इत्येवं कश्चि-  
 द्भीकः मपद्यते" इति । अपरजाय च । अपरस्मिन्काले जाताय सर्वप्राणिभ्य  
 ऊर्ध्वमपि विद्यमानाय ॥ २ ॥

नमो मध्यमाय चापमृताय च ॥ ३ ॥

नमः मध्यमार्यं च अपगल्भायेत्यप-गल्भार्यं च ॥ ३ ॥

सा० भा० मध्यकाले देवतिथ्यादिरूपेणोत्पन्नो मध्यमः । अपगल्भोऽपक-  
दोन्द्रियो यालः ॥ ३ ॥

म० भा० मा० नमो मध्यमाय च । मध्यमकाले भवाद्य विद्यमानाय ।  
अपगल्भाय च । अत्यन्तशिशवे । 'गल्भ धाष्टर्थे' पचाद्यच् ॥ ३ ॥

नमो जघन्याय च बुध्नियाय च ॥ ४ ॥

नमः जघन्याय च बुध्नियाय च ॥ ४ ॥

सा० भा० जघने यथादीनां पथाद्भागे वत्सादिरूपेण भवो जघन्यः । बुध्ने  
वृक्षादीनां मूले शाखादिरूपेणोत्पन्नो बुध्नियः ॥ ४ ॥

म० भा० मा० नमो जघन्याय च । जघनं फटिपश्चाद्भागस्तत्र भवाय । पूर्व-  
पत् 'भवे छन्दसि' इति यत् । बुध्नियाय च । बुध्नं मूलं तत्र भवाय । पूर्व-  
बदिकारोपजनः ॥ ४ ॥

नमः सोभ्याय च प्रतिसर्याय च ॥ ५ ॥

नमः सोभ्याय च प्रतिसर्यापेति प्रति-सर्याय च ॥ ५ ॥

सा० भा० त्र्यम्भां पुण्यपापाभ्यां सह वर्तत इति सोमो मनुष्यलोकः ।  
अत एवाऽऽथर्वणिका आमनन्ति—'पुण्येन पुण्यलोकं जयति पापेन पापयु-  
माभ्यामेव मनुष्यलोकम्' इति । तत्र भवः सोभ्यः । प्रतिसरो विवाहादौ  
हस्ते धार्यमाणो रक्षावन्धस्त्वर्हतीति प्रतिसर्यः ॥ ५ ॥

म० भा० मा० नमः सोभ्याय च । सोभं नाम गन्धर्वनगरम् । "शालवः  
सोभमधिष्ठाय" इति महाभारते दर्शनात् । इदं च सर्वनगरोपलक्षणम् । तत्र  
भवाय । पूर्ववदाद्युदात्तत्वाभावः । केचिदाहुः—'त्र्यम्भां शीतोष्णाभ्यां हृद्वरू-  
पाभ्यां सहिदं सोभं तत्र भवाय । अकृतसंघेरव स्वरः भवर्हते । प्रतिसर्याय  
च । प्रतिकूलं सरभं प्रतिसरो रक्षावन्धो वा तत्र भवाय । पूर्ववदत् ॥ ५ ॥

नमो याम्भ्याय च क्षेम्भ्याय च ॥ ६ ॥

नमः याम्भ्याय च क्षेम्भ्याय च ॥ ६ ॥

सा० मा० यमलोके पापिशिक्षकरूपेणोत्पन्नो याम्यः । शेषो मोक्षस्वप्न-  
शीति स्तेम्यः ॥ ६ ॥

य० मा० मा० नमो याम्याय च । यम उपरपोऽन्तर्कालः प्राणसंयमनं  
तत्र भवाय । यद्वा यमस्य पुरं याम्यम् । 'यमाच्चैषि वक्तव्यम्' इति ण्यः ।  
तत्र भवाय । स्तेम्याय च । शेषो रक्षा मोक्षो वा गुह्यस्थानं वा तत्र भवाय ।  
पूर्ववद्यत् ॥ ६ ॥

नम उर्वर्याय च खल्याय च ॥ ७ ॥

नमः उर्वर्याय च खल्याय च ॥ ७ ॥

सा० मा० उर्वरा सर्वसस्यादृथा भूमिस्तामर्हति धान्यविशेषरूपेणेत्युर्वर्याः ।  
खलो धान्यविवेचनदेशस्वर्हति मेढ्यादिरूपेणोति खल्यः ॥ ७ ॥

य० मा० मा० नम उर्वर्याय च । उर्वरा सर्वसस्यादृथा भूमिस्तत्र भवाय ।  
खल्याय च । सस्यानां शोधनस्थानं खलं तत्र भवाय ॥ ७ ॥

नमः श्लोक्याय चावसान्याय च ॥ ८ ॥

नमः श्लोक्याय च अवसान्यायेत्यव-सान्याय च ॥ ८ ॥

सा० मा० श्लोका वैदिकमन्त्रास्तत्प्रतिपाद्यत्वेन तत्र भवः श्लोक्यः । अव-  
सानं वेदान्तस्तत्प्रतिपाद्यत्वेन तत्र भवोऽवसान्यः ॥ ८ ॥

य० मा० मा० नमः श्लोक्याय च । 'श्लोक संघाते' । पादवद्धोऽङ्गरसं-  
घातः श्लोकस्वत्र भवाय । अवसान्याय च । अवसानं सर्वाद्योपसंहारो  
जीवितावसानं वा तत्र भवाय । अपर आह—श्लोक्याय वेदेषु भवाय ।  
अवसान्याय च वेदानामवसान उपनिषादि भवाय ॥ ८ ॥

नमो वन्याय च कक्ष्याय च ॥ ९ ॥

नमः वन्याय च कक्ष्याय च ॥ ९ ॥

सा० मा० वने वृक्षादिरूपेण भवो वन्यः । कक्षे-लतादिरूपेण भवः  
कक्ष्यः ॥ ९ ॥

य० मा० मा० नमो वन्याय च । वृक्षादिरूपेण वने भवस्तस्मै । कक्ष्याय  
च । वनकक्षावुक्तो । तत्र भवाय । कक्ष्यो लतादिरूपः । एते भूभेराधिष्ठातृ-  
भेदाः ॥ ९ ॥

नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च ॥ १० ॥

नमः श्रवाय च प्रतिश्रवायेति प्रतिश्रवाय च ॥ १० ॥

सा० मा० श्रूयत इति श्रवः शब्दः । प्रतिश्रवः प्रतिध्वनिः ॥ १० ॥

म० मा० मा० नमः श्रवाय च । शब्दात्मने । श्रूयत इति श्रवः शब्दः ।  
यद्वा सर्वत्र श्रूयमाणा च सुमासिद्धाय । पुंसि संज्ञार्था घः । प्रतिश्रवाय च ।  
प्रतिशब्दरूपाय प्रतिवचनरूपाय वा ॥ १० ॥

नम आशुषेणाय चाऽऽशुरंथाय च ॥ ११ ॥

नमः आशुषेणायेत्याशुसेनाय च आशुरंथायेत्याशुरंथाय च ॥ ११ ॥

सा० मा० आशुः शीघ्रगामिनी सेना यस्यासावाशुषेणः । आशुः शीघ्र-  
गामी रथो यस्यासावाशुरथः ॥ ११ ॥

म० मा० मा० नम आशुषेणाय च । शीघ्रगामिसेनाय । 'सुपामादिपु  
च' इति पत्वम् । आशुरथाय च । शीघ्रगामिरथाय ॥ ११ ॥

नमः शूराय चावभिन्दते च ॥ १२ ॥

नमः शूराय च अवभिन्दत इत्यव-भिन्दते च ॥ १२ ॥

सा० मा० शूरो युद्धे धैर्यवान् । अवभिन्दन्वैरिणां प्रहर्षा ॥ १२ ॥

म० मा० मा० नमः शूराय च । महावीरायार्थरवे । अवभिन्दते च ।  
स्वमक्तविद्विषामपत्नेन भेद्ये । धर्मद्वेषो मूर्धनो भिनत्तीति । 'शुभ्रतुमः'  
इति विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

नमो वर्मिणे च वरूथिने च ॥ १३ ॥

नमः वर्मिणे च वरूथिने च ॥ १३ ॥

सा० मा० वर्मी कञ्चुफोपेतः । वरूथी गृहोपेतः ॥ १३ ॥

म० मा० मा० नमो वर्मिणे च । कञ्चुकघारिणे । ग्रीक्षादित्वादिति ।  
वरूथिने च । वरूथं सारथेशुस्तिग्घानं तद्गते । विशिष्टगृहाय वा ॥ १३ ॥

नमो विल्मिने च कवचिने च ॥ १४ ॥

नमः विल्मिने च कवचिने च ॥ १४ ॥



सायणाचार्यभट्टभास्करभाष्यसहिता— [त०प०अ०]

सा०भा० विलम्बं विकीर्षेत् युद्धे शिरोरक्षकं तदस्यास्तीति विलम्बी । कवचं  
शिररक्षकः सोऽस्यास्तीति कवची ॥ १४ ॥

म०भा०भा० नमो विलिप्ने च । विलम्बं धिलं विल्वत्सच्छिद्रं शिरस्त्राणादि ।  
भस्मभाजनमित्यन्वये । “ विलम्बं भाजनम् ” इति नैरुक्ताः । तद्वदे । कवचिने ।  
अङ्गरक्षावत्ते । यद्वा कवचमागुल्फावच्छिन्नं कञ्चुकम् ॥ १४ ॥

नमः श्रुतार्यं च श्रुतसेनार्यं च ॥ १५ ॥

नमः श्रुतार्यं च श्रुतसेनायेति श्रुत-सेनार्यं च ॥ १५ ॥

इति रुद्राध्याये पष्ठोऽनुवाकः ।

सा०भा० श्रुतो वेदेषु प्रसिद्धः । श्रुता वन्दिषु प्रसिद्धा सेना यस्यासौ  
श्रुतसेनः ॥ १५ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माघवीये वेदार्थप्रकारे यजुःसंहितायां चतुर्थ-  
काण्डे पञ्चमपपाठके श्रीरुद्राध्याये पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

म०भा०भा० नमः श्रुतार्यं च । विरुगाताय श्रुतिप्रसिद्धाय वा । यदुक्तम्—  
“ विश्वस्याधिपतिर्विश्वस्याधिष्ठाता विश्वाकारस्तवम् ” इति । तत्र श्रुतिरेव  
प्रमाणमिति भावः । श्रुतसेनाय च । विरुगातसेनाय श्रुतिप्रसिद्धसेनाय वा ।  
यानि तथोक्तान्यायुधानि शरादीनि तान्यपि श्रुतिप्रसिद्धान्येवेति । व्यत्य-  
येन समासान्तोदात्तत्वम् ॥

एतपोरनुवाकयोः पुरश्चरणम्—विरात्रं चरुभोजी स्याज्जपेदय निरन्तरम् ।  
एकदश दिनानि कृतपुरश्चरणो भवति । एत. कर्मोच्यते—एताभ्यां श्वेतक-  
मलैः प्रतिनमस्कारं मासं छिद्ध्यस्योपरि शिपेदेकादशकृत्वः । राज्यश्रीर्विर्धते ।  
ब्राह्मणानेकादश भोजयेद्वैवस्य दक्षिणामूर्धेः सकाशे । रात्रौ जन्मदिने राजाश्र-  
मपिलेऽग्नौ वाऽव्यत्यसमिधो घृताक्तानामेकविंशतिमन्त्रं जुहुयात् । दुर्वाण-  
मेवादशसहस्रम् । एषं कृते रात्रौ जवापुपी वा मासि मा-

मेव परसेनास्तम्भ उच्यते-अकंसामिन्द्रिरादिव्यं प्रतिनमस्कारं शतसहस्रं जुहु-  
यात् । परसेनास्तम्भं करोमि स्वाहा । एवं कृते शुशुकेना स्तम्भिता भवति ।  
एताभ्यामेव राज्ञः सर्वाणि भोज्यवस्तुन्यभिमन्त्रयेत्तान्यमृतानि भवन्ति ।  
एताभ्यामेव परसेनाशोषणमिच्छन्वक्ष्यमाणं कुर्यात् । हरिणवराहशकपिञ्जल-  
कलविद्धमृगाणां शंसैर्नद्यन्तराले शुद्रानीताम्री प्रतिद्रव्यं शतसहस्रं जुहुयात् ।  
अपूपैरप्याहुविमात्रं लक्षं जुहुयात् । प्रतिनमस्कारं परराष्ट्रमजाशोषण करोमि  
स्वाहेति । एवं कृते परराष्ट्रमजाः शुष्यन्ति । तेषां दक्षिणाः सुवर्णरजतगो-  
शूमिवस्त्रादय इति राज्ञाभेवमुक्तम् । अन्येषामुच्यते—वन्ध्यानामनपत्याना-  
मेताभ्यां स्वाम्री प्रतिनमस्कारमुदुम्बरसमिधा दधिधृष्टाक्तानामेकविंशति-  
सहस्रं जुहुयात् । नमस्कारगणितकृत्त्रैस्तन्तुभिर्निष्ठितैर्नवपटावृतैर्जलपूर्णैः, प्रति-  
नमस्कारमभिषेकः । जपेदष्टसहस्रमेताभ्यामेव महादेवमभिषिञ्चेत्सप्तनाडिकापा-  
त्रमेतौ जपेत्सदक्षिणपट्टसहस्रं कुर्यात् । एताभ्यां पिष्टपिण्डव्यभिमन्त्र्य प्राशयेत् ।  
एताभ्यां शमीपत्रैर्नद्याः स्रोतसि प्रतिनमस्कारमेकादशकृत्वो जपेत् । एतैः  
प्रयोगैः शुद्रानां रुद्रसमानः पुत्रो भवति । स्त्रीपुंसोरष्टाग्निशदष्टचत्वारिंशद्वर्षा-  
दूर्ध्वमपि मयुज्जानयोः पुत्रो जायते । यस्तु स्ववंशकरो भवति शिवभक्तो  
जायते तस्य हस्तयोः शूलाड्डो भवति । एताभ्यां घृतपाषाणं श्रपयित्वाऽष्ट-  
सहस्रं जुहुयात् । तदाऽन्यजन्मनि ब्राह्मणो जायते । एताभ्यां सूत्रमभिमन्त्र्य  
गर्भिणीहस्ते बन्धीयात्तदा गर्भनाशो न स्यात् । एताभ्यां कुमारग्रहादिग्र-  
स्तानां भस्मधूपरक्षां कारयेद्ब्राह्मो च शिखां बन्धीयात् । कुमारग्रहभयं न  
भवति । ध्यानम्—

गौरीकराम्युजन्यस्तस्वर्णशैलशरासनम् ।

इषुहस्तं तथाखड्गं नरनारीतनुं स्मरेत् ॥

इति श्रीमट्टमस्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीरुद्रप्रश्ने षष्ठोऽनुवाकः ॥६॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ।

सा० मा० षष्ठेऽनुवाके यान्वन्वत्तस्तोनमस्काराणि यजुष्यक्तानि तेभ्योऽ-  
न्यानि कानिचिद्यज्ञं पि सप्तमेऽभिधीयन्ते ।

भ० मा० मा० विश्वाधियत्वं देवस्य प्रविषाय तस्य घोषणमेव कुर्यात् ॥

तत्र विद्यमानानि पौष्टा यन्प्राह—

नमो ह्युभ्याय चाऽऽहन्याय च ॥ १ ॥

नमः ह्युभ्याय च आहन्याय च ॥ १ ॥

सा० मा० दुन्दुभ्यां भेर्यां भवः शब्दो दुन्दुभ्यः । आहन्यते ताडयतेऽनेने-  
त्याहननो दुन्दुभ्याघातार्थे दण्डस्तत्र ताडनरूपेणोत्पन्न आहनन्यः ॥ १ ॥

भ० मा० मा० नमो दुन्दुभ्याय चेत्यनुवाकस्य हेमकोश ऋषिः । श्रीरुद्रो  
देवता । महापङ्क्तिश्छन्दः । नमो दुन्दुभ्याय च । दुन्दुमौ भवाय दुन्दुभि-  
श्चन्दात्मने । प्रसिद्धविभवायेति यावत् । यद्वा दुन्दुभ्यादिवादित्ररूपाय । यथा  
“सैषा वाग्मनस्पतिषु वदति या दुन्दुमौ वा तूणवे या वीणायाम्” इति ।  
पूर्ववद्भवे छन्दसीति यत् । आहनन्याय च । दुन्दुभिराहन्यतेऽनेनेत्याहननो  
वंशदण्डस्तत्र भवाय ॥ १ ॥

नमो धृष्णवे च प्रमृशाय च ॥ २ ॥

नमः धृष्णवे च प्रमृशयेति प्र-मृशाय च ॥ २ ॥

सा० मा० धृष्णयुद्धे पलायनरहितः । प्रमृशः परसेन्यवृत्तान्तपरामर्शकः ॥ २ ॥  
भ० मा० मा० नमो धृष्णवे च धर्मणशीलाय । समस्तजगद्रक्षणकुशलाय  
वा । ‘असिगृषि’ इत्यादिना वज्रः । शक्तोऽप्यविशेषश्रेष्ठैकमनेनेत्याह—  
प्रमृशाय च । सर्वपरामर्शकुशलाय पण्डिताय । इगुपचलसणः कः । अपर  
आह—मरुष्टशीलः प्रमृश इति । सर्वे शात्मनः कामाय देवं भजन्ते । श्रेयसे  
निःश्रेयसाय वा । तं स्वार्थमिव स्वयं मन्यमानो देवस्तान्त्वसतीति ॥ २ ॥

नमो दूताय च प्रहिताय च ॥ ३ ॥

नमः दूताय च प्रहितायेति प्र-हिताय च ॥ ३ ॥

सा० मा० दूतस्तु वृत्तान्तज्ञापनकुशलः । प्रहितः स्वामिना भेषितः पुरुषः  
॥ ३ ॥

भ० मा० मा० भिं वज्रना दौत्यादिकमपि कृत्वा भक्तान्त्वसतीत्याह—नमो  
दूताय च । दूतः संदेशदरस्वदात्मनाऽपि कदाचिद्वर्धमानायेति । भक्तवत्सल-  
त्वाऽग्निरूपेण वा देवानां दूर्यं कुर्वते वा । यथा “अग्निं दूतं वृणीमहे”  
“अग्निं देवानां दूत आसीत्” “त्वं दूतः कभिरसि प्रचेताः” इति । प्रहि-  
ताय च । मेषवराय भक्तवत्सलत्वेन हि कदाचिच्चदपि करोति । अग्न्य-  
भिप्रायं वा । स हि देवान्माति यजमानः प्रहितो भवति । गतिरन्तर इति  
पूर्वपदमकृतिस्वरसम् । यद्वा मरुष्टेण हितः प्रहितः । अव्ययपूर्वपदमकृतिस्व-  
रसम् ॥ ३ ॥

नमो निपङ्क्तिर्णे चेषुधिमते च ॥ ४ ॥

नमः निपङ्गिण इति नि-सङ्गिने च इषुधिमते इतीषुधि-  
मते च ॥ ४ ॥

सा० मा० निपङ्गिने खड्गयुक्तः । इषुधिमान्वाणावारयुक्तः ॥ ४ ॥

म०भा०मा० नमो निपङ्गिणे चेषुधिमते च । व्याख्यातौ । पूर्वं स्तेयकरण-  
विषयतया विशेषणद्वयमाश्रातम् । इदानीं तु रक्षणविषयमिति विवेकः । भूत-  
रक्षणार्थमायुधग्रहणमपि देवः करोतीति ॥ ४ ॥

नमस्तीक्ष्णेषवे चाऽऽयुधिने च ॥ ५ ॥

नमः तीक्ष्णेषवे इति तीक्ष्ण-इषवे च आयुधिने च ॥ ५ ॥

सा० मा० तीक्ष्णा इषवो यस्यासौ तीक्ष्णेषुः । बहून्यायुधान्यस्य सन्ती-  
त्यायुधी ॥ ५ ॥

म०भा०मा० नमस्तीक्ष्णेषवे च । निशितशराय । आयुधिने च । बहुभिः  
प्रशस्तेर्वाऽऽयुधैर्युक्ताय । भूम्नि प्रशंसायां वा मत्वर्थाय इतिः ॥ ५ ॥

नमः स्वायुधार्य च सुधन्वने च ॥ ६ ॥

नमः स्वायुधार्येति सु-आयुधार्यं च सुधन्वन इति सु-धन्व-  
ने च ॥ ६ ॥

सा० मा० शोभनमायुधं त्रिशूलरूपं यस्यासौ स्वायुधः । शोभनं धनुः  
विनाकरूपं यस्यासौ सुधन्वा ॥ ६ ॥

म० मा० मा० नमः स्वायुधाय च । शोभनायुधाय । अपोघायुधाय च ।  
' नञ्मुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा शोभनाकारायुधः स्वायुध-  
इत्यस्यै । आयुधानि गृह्णातीति । किंच त्वमेव तदर्हत्वात्तच्छोभन इति । यथा  
" अर्हन्विमर्षं सायकानि पन्व " इति च । सुधन्वने । शोभनकोदण्डाय ।  
प्राधान्यादस्य पृथगुपादानमतिशयमदर्शनार्थं वा । शोभनवरधन्वने सौवर्ण-  
स्वात् । ' आयुदासं द्यच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

नमः क्षुत्पाय च पथपाय च ॥ ७ ॥

नमः क्षुत्पाय च पथपाय च ॥ ७ ॥

सा० भा० स्रुतिः पादसंचारमात्रयोग्यः क्षुद्रमार्गस्तमर्हतीति स्रुत्यः । पन्था  
रथाश्वादिसंचारसमः प्रौढो मार्गस्तमर्हतीति पथ्यः ॥ ७ ॥

म०भा०भा० अधुना भृत्यरक्षणविषयतया सर्वत्रापि सन्नियन्तेति प्रतिपाद-  
यति । नमः स्रुत्यस्य च । स्रुतयः क्षुद्रमार्गस्तत्र भवाय । पूर्ववत्- 'भवे  
छन्दसि' इति यत् । 'पतोऽनावाः' इत्याद्युदात्तत्वम् । पथ्याय च । पन्थानो  
महामार्गस्तत्र भवाय ॥ ७ ॥

नमः काट्याय च नीप्याय च ॥ ८ ॥

नमः काट्याय च नीप्याय च ॥ ८ ॥

सा० भा० कृत्सितमटति जलमत्रेति काटोऽल्पमवाहयोग्यः कुल्यामदेशस्तत्र  
जलरूपेण भवः काटयः । यस्मिन्मदेशे पर्वताग्राज्जलं न्यगभावेन पतति स  
मदेशो नीपस्तमर्हतीति । तत्र जलरूपेणावस्थितो नीप्यः ॥ ८ ॥

म०भा०भा० नमः काट्याय च । काटः कूपः । " इन्द्रं कृतसोः वृत्रहणं  
शचीर्षिं काटे निचाह्ल " इति दर्शनात् । यद्वा काट्यां भवं काटं लिङ्गम् ।  
" नता अर्वा रेणुककाटो अश्रुते " इति च दृश्यते । तत्र भवः काटयो  
लिङ्गे नित्यं संनिहितोयेति यावत् । नीप्याय च । निर्गवा नीता आपो यस्मिन्स  
नीपः मदेशः । 'द्व्यन्तरूपसर्गोऽप ईत्' तत्र भूवाय । काट्य नीप्ययोरा-  
द्युदात्तत्वाभावाद्छन्दसः । यस्येति लोपात् प्रागेव स्वरमट्त्वेर्धृत्त्वाभावः ॥ ८ ॥

नमः सूर्याय च सरस्याय च ॥ ९ ॥

नमः सूर्याय च सरस्याय च ॥ ९ ॥

शा० भा० सूदः कर्दमदेशस्तत्रत्यजलरूपः सूर्याः । सरः मासिद्धं तत्रत्य-  
जलरूपः सरस्यः ॥ ९ ॥

म० भा० भा० नमः सूर्याय च । यत्र कदाचिदपि जलामावो न दृश्यते स  
सूदः कर्दमस्तत्र भवाय । सरस्याय च । सरः कृत्रिमजलाद्ययस्तत्रत्यजल-  
रूपः सरस्यस्तत्र भवाय ॥ ९ ॥

नमो नायार्थं च वैशन्तार्थं च ॥ १० ॥

नमः नायार्थं च वैशन्तार्थं च ॥ १० ॥

सा० मा० नदीगतजलरूपो नाद्यः । अल्पसरो वैशन्तस्तत्रत्यजलरूपो वैशन्तः ॥ १० ॥

म० मा० मा० नमो नाथाय च । नदीगतजलरूपो नाद्यस्तत्र भवाय । 'पाथोनदीभ्यां ङ्यञ्' । यद्वा नादे भवो नाद्यस्तस्मै । पूर्ववदाशुदात्तत्वाभावः । वैशन्ताय च । अल्पसरो वैशन्तस्तत्रत्यजलरूपो वैशन्तः । देवतर्पणार्थं यत्राऽऽपो वेद्यन्ते ते वैशन्ता देवखाताः । 'जृविशिभ्यां झञ्' तत्र भवाय । 'वैशन्तहिमवद्भ्यामण्' ॥ १० ॥

नमः कूप्याय चावट्याय च ॥ ११ ॥

नमः कूप्याय च अवट्याय च ॥ ११ ॥

सा० मा० कूपस्थजलरूपः कूप्यः । अवटस्थजलरूपोऽवट्यः ॥ ११ ॥

म० मा० मा० नमः कूपाय च । कूपे भवाय । कूपस्थजलरूपा कूप्यस्तस्मै । अवट्याय चावटो मतीऽवटस्थजलरूपोऽवट्यः । तत्र भवाय ॥ ११ ॥

नमो वर्ष्याय चावर्ष्याय च ॥ १२ ॥

नमः वर्ष्याय च अवर्ष्याय च ॥ १२ ॥

सा० मा० वर्षजलरूपो वर्ष्यः । वर्षनिरपेक्षः समुद्रादिजलरूपोऽवर्ष्यः ॥ १२ ॥

म० मा० मा० नमो वर्ष्याय च । वर्षजले भवाय । अवर्ष्याय च । न वर्ष्योऽवर्ष्यः समुद्रजले भवाय । 'ययतोऽक्षतदर्धे' इति गुणमविपेधवृत्तेर्नञः परस्यान्तोदात्तत्वम् । केचिदाहुः—अवर्षजले समुद्रादौ भवायेति । तदा व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च ॥ १३ ॥

नमः मेघ्याय च विद्युत्यायेति विद्युत्याय च ॥ १३ ॥

सा० मा० मेघेषु स्थितो मेघ्यः । विद्युताः सह चरतीति विद्युत्यः ॥ १३ ॥

म० मा० मा० नमो मेघ्याय च । मेघे भवाय । पूर्ववदाशुदात्तत्वाभावः । विद्युत्याय च । विद्युता सह चरतीति विद्युत्यस्तत्र भवाय ॥ १३ ॥

नम ईध्रियाय चाऽऽतर्प्याय च ॥ १४ ॥

नमः ईध्रियाय च आतर्प्यायेत्या-तर्प्याय च ॥ १४ ॥

सा० भा० ईध्रं निर्भलत्वेन दीप्यमानं शरदभ्रं तत्र भव ईध्रियः । आतपेन सह वृष्ट आतप्यः ॥ १४ ॥

म० भा० मा० नम ईध्रियाय च । ईध्रं दीप्तं शरदभ्रम् । नैर्जल्यात् । 'वाग्भिधेः' इति विधीयमानो बहुलवचनात्केवलादपि कल्पत्यथः । तत्र भवाय । इकारोपजनश्लान्दसः । यद्वा—अभ्यादिसंपयोगात्सप्तजले भवाय । आतप्याय च । आतपे भवाय ॥ १४ ॥

नमो वात्याय च रेष्मियाय च ॥ १५ ॥

नर्मः वात्याय च रेष्मियाय च ॥ १५ ॥

सा०भा० वातेन सह वृष्टो वात्यः । रिष्यन्ति विनश्यन्ति भूतान्यत्रेति रेष्मः मल्लकालस्त्रभवः शर्करापापाणादिसहितो वृष्टिजलविशेषो रेष्मियः ॥ १५ ॥

म०भा०भा० नमो वात्याय च । वातेन कृता वृष्टयो वात्यास्तत्र भवाय । रेष्मियाय च । रिष्यन्ति विनश्यति भृशं भूतानि यत्रेति रेष्मा युवान्बकाले पापाणशर्करावर्षो संवर्षो नाम वातो वाति स रेष्मा । ग्रीष्मर्तुरिति केचित् । वातोऽज्ञताः पांसवो रेष्माण इत्यपरे । तत्र भवाय । इकारोपजनात्मागेवाऽऽद्युदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च ॥ १६ ॥

नर्मः वास्तव्याय च वास्तुपायेति वास्तु-पाय च ॥ १६ ॥

इति रद्राप्याये सप्तमोऽनुवाकः ।

सा०भा० वस्तु धनं गवाभ्यादिपदार्थरूपं तत्र तत्तत्कार्यरूपेणावस्थितो वास्तव्या । गृहनिर्माणार्था भूमिर्वास्तु तत्पालको वास्तुपः ॥ १६ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवार्थे वेदार्थमकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमपाठके श्रीरुद्रभाष्ये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

म०भा०भा०नमो वास्तव्याय च । वस्तु धनगवाभ्यादिरूपं तत्र तत्कार्यरूप-तया स्थिताय । यद्वा वास्तुनि मनाय । वास्तुपाय च । वास्तु पातीति पातेः कः । वास्तुस्वामिने वा । यथा "नमो रुद्राय वास्तोस्पतये" इति ॥ १६ ॥

अथानुवाकस्य पुरश्चरणम्—एकीपवासं कृत्वाऽष्टमं जपेत्कृत्पुश्चरणो भवति । अनेन चतुर्थर्षवदपकामोऽश्वत्योदुभ्यरवत्प्रसप्तमिपो दक्षिणधुपु-ताका जुहुयादयुतं तदा वन्याः स्युः । मेधाकामा कपिलाज्यं पञ्चसदृशं जुहु-यान्वेपाथी ज्ञाप्ये । पुष्टिकामोऽपूनेवसहस्रं जुहुयात् । आरोग्यकामः

खादिरीणां समिधा दधिमधु घृताक्तानां पञ्चसहस्रं जुहुयात् । रूपकामोऽयुत्वं  
 चूतपल्लवान्दधिमधुघृताक्ताञ्जुहुयात् । श्रीकामः कान्तारे स्वाकारप्रमाण-  
 मग्निकुण्डं खनित्वा तत्र मथिताशौ श्वेतकमलानां दध्याद्यक्तानां पञ्चसहस्रं  
 जुहुयात्साक्षाच्छ्रीरुपातिष्ठते । तस्याः प्रसादेन तदन्वयो यावद्भूस्तावद्दर्शने ।  
 कार्पासपटकामस्तु कार्पासवीजैर्भध्वक्त्तैरयुत्वं जुहुयात् । अनेन कार्पासपटा  
 उपलभ्यन्ते । धेनुकामो गवां ब्रजे ह्येतमनुवार्यं जपन्प्रदाक्षिणमयुत्वं कुर्यादे-  
 नुमानोति । पुत्रकामः पलाशसमिधा दधिमधुघृताक्तानामयुत्वं जुहुयात् । वंश-  
 करं पुत्रं लभते । आयुष्कामो दूर्वाणां घृताक्तानामयुत्वं मतिवर्षं जुहुयात् ।  
 शतायुर्भवेति । विद्याकामोऽश्वत्थसमिधाप्राज्याक्तानां शतसहस्रं जुहुयात्सर्व-  
 विद्यापारगो भवति । राज्यकामः सौगन्धिकानां मध्वक्तानां पञ्चलसं जुहु-  
 यात्सम्राट्भविष्यति । अथ मुक्त्वापाय उच्यते । तत्राऽऽदौ चान्द्रायणं चरि-  
 त्वैतमनुवाकमेकविंशतिसहस्रं जपित्वा ततः परं पञ्चसहस्रान्तपदाक्षिणं प्राणा-  
 यामं कृत्वा ततः पश्चात्स्वाशौ शंभुसंनिधौ पालाशाश्वत्थसमिधां मधुघृताक्तानां  
 लक्षत्रयं जुहुयात् । ततः शंभुप्रसादान्मुक्तो भवति । अन्ये च तःकुलजाता  
 रौरवेऽपि पच्यमानाः शिवपुरे रमन्ते । यावदिन्द्रपञ्चकमतीवं भवति । तत्कुल-  
 जाता यावदिषं पृषिषी तावद्दर्शन्ते । ध्यानम्—

जटाभिर्लम्बमानाभिर्नृत्त्यन्तममयमदम् ।

देवं शुचिस्मितं ध्यायेद्दद्यान्नचर्मपरिष्कृतम् ॥

इति श्रीमद्भस्करविरचिते यजुर्वेदमाप्ये श्रीकद्रपत्रे सप्तमोऽनुवाकः ।

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

सा० भा० सप्तमेश्नुवाके यान्गन्यतरतोनमस्काराणि यजुष्युक्तानि वैभ्योऽ-  
 न्यानि क्रानिचिदन्यतरतोनमस्काराण्यष्टमेश्नुवाके कथ्यन्ते ।

तत्र विद्यमानानि सप्तदश यजुष्याह—

नमः सोमाय च रुद्राय च ॥ १ ॥

नमः सोमाय च रुद्राय च ॥ १ ॥

सा० भा० चमया सह बर्षे इति सोमः । क्व रोदनहेतुर्दुःखं सद्द्रावयति  
 विनाशयतीति रुद्रः ॥ १ ॥

१ सोमावेत्यत्र परपाठेऽत्रप्रहादोऽन्यथासाधर्मकोऽपि मदाजुपपातिः । अतः कृतेऽप्ये सोम  
 इति विमहो युञ्ज इति गतिः ।



प० पा० मा० नमः सोमायेत्यारभ्य यावन्नमो वाः किरिकेभ्य इत्येको  
 मन्त्रः । अस्य ऋषिर्मगवानिव । छन्दो मद्रुमुष्टु । देवताऽपि मगवानिव ।  
 अथ देवस्यानुग्रहरूपाणि मद्रुमन्त्रे । रुद्रगणुपन्याद्विष्मन्तानां पुनरभिधानं  
 देवस्यानुग्रहरूपाणापि प्रत्यापयितुम् । नमः सोमाय च । उभया सहितः  
 सोमस्तस्यै । मद्रुमद्रुमन्त्रे हि देवः सोमः भोजयन्ने । चन्द्रात्मने वा । तदात्वा  
 हि देवः पितृवेद(देव)मनुष्यांस्तर्पयति । सोमवागात्मने वा । तेन हि रूपेण पुरु-  
 षानभ्युदये योजयति । पृथमनवधारणात्सोमपक्षेऽप्यनवग्रहोऽज्ञोपः । यथाऽऽ-  
 ह्नुः—“व्युत्पत्त्यनवारणाभाक्गृह्ये ” इति । रुद्राय च प्राणिनामन्त्रकाले  
 गेदयिष्ये । कृपया हि देवो मद्रुसंहारं करोति संसारस्येदन्नव्यपगतमर्थम् ।  
 रुद्रसंहारं य द्रावयतीति रुद्र इत्यादयोऽप्यर्थविशेषाः प्रागेवोक्ताः ॥ १ ॥

नर्मस्ताम्रार्थं चारुणार्थं च ॥ २ ॥

नर्मः ताम्रार्थं च अरुणार्थं च ॥ २ ॥

ता० मा० आदित्यरूपेणोदयकालेऽत्यन्तरक्तस्ताम्रः । उदयादूर्ध्वशीघ्र-  
 क्तोरुणः ॥ २ ॥

प० मा० मा० नमस्ताम्राय चारुणाय च । आदित्यविषयौ व्याख्यातौ ।  
 आदित्यवात्मना हि देवः भयोभदानादिना जगदनुग्रहाति । कर्माणि च  
 जन्तूनां साक्षारकरोति ॥ २ ॥

नर्मः शंगार्थं च पशुपतये च ॥ ३ ॥

नर्मः शंगार्थं च पशुपतये इति पशु-पतये च ॥ ३ ॥

ता० मा० शं मुखं गमयति पापयतीति शंगः । पशूनां पाठयिताः पशु-  
 पतिः ॥ ३ ॥

प० मा० मा० नमः शंगाय च । शं मुखं गमयतीति शंगः । मुखायमा-  
 नानां मुखयिता मुखस्यैवोपादयिता तस्यै नमः । ‘अप्येवमपि हृदयते’ इति  
 गणेशः । पशुपतये च । पशूनां स्वामिने । भयहेतुभ्यः पापयोगचोरादिभ्यो  
 रतिष्ये । परादिऽछन्दमि वरुणमिश्युत्तरपदाद्युदात्तवम् ॥ ३ ॥

नर्म उग्रार्थं च शीमार्थं च ॥ ४ ॥

नर्मः उग्रार्थं च शीमार्थं च ॥ ४ ॥

ता० मा० शिरोधिनो नास्ति शं प्रोक्त उग्रः । दर्शनमात्रेण शिरोधिनो  
 भयहेतुर्भयः ॥ ४ ॥

म० मा० मा० नम उग्राय च । पापरोगादिभिर्नरकाद्यैश्च स्वयमनाभिभवन्ती-  
याय येभ्यः पशून्धात्रे प्रसह्य वा तेषामभिधात्रे । यजमानमूर्धेरधिष्ठाता  
चायम् । भीमाय च । तेषां पापरोगादीनामेव भयहेतवे । विषेत्यस्पादिति  
भीमः । भियः पुग्नेति मत्वत्ययः । 'भीमादयोऽपादाने' । येभ्यो जगद्धिभेति  
तेऽपि पापरोगादयस्त्वचो विभ्यतीति भावः । अयं चाऽऽकाशमूर्धेरधिष्ठाता ॥४॥

नमो अग्नेवधाय च दूरेवधाय च ॥ ५ ॥

नमः अग्नेवधायेत्यग्ने-वधाय च दूरेवधायेति दूरे-वधाय च ॥ ५ ॥

सा० मा० अग्ने पुरतो वधोऽभ्येत्यग्नेवधः । एवं दूरेवधः ॥ ५ ॥

म० मा० मा० नमो अग्नेवधाय च । अग्नेऽभिमुखे स्थित्वा हन्तीति । पचा-  
द्यच् । छान्दसो वधभावः । 'त्तपुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । कृदुत्तर-  
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—अग्ने पूर्वं जिघासायाभेव जिघासूनां यातकाय ।  
दूरेवधाय च । दूरेऽपि स्थितानां हन्त्रे दूरेऽपि काले दुरात्मना हन्त्रे ॥ ५ ॥

नमो हन्त्रे च हनीयसे च ॥ ६ ॥

नमः हन्त्रे च हनीयसे च ॥ ६ ॥

सा० मा० पुरतो दूरे वा वर्तमानं विरोधिनमनापासेनैव हन्तीत्यर्थः ।  
लोकैऽपि यो यत्र विरोधिनं हन्ति तत्र तद्रूपेणापमेव हन्ता । अत एवश्वरे-  
णार्जुनं मत्पुक्तम्—

“ मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमिचमात्रं भव सव्यसाचिन् ” इति । संहा-  
रकालेऽतिशयेन सर्वेषां हन्ता हनीयान् ॥ ६ ॥

म० मा० मा० नमो हन्त्रे च । यो नाम कश्चिद्दग्निं तदात्मने । किं बहुना  
सर्वोऽपि हन्ता त्वया बलेन हन्तीति भावः । हनीयसे च । अतिशयेन हन्त्रे ।  
यो नाम कश्चिद्दग्निं सोऽतिशयते । 'दुश्छन्दासि' इति हन्तुं छन्दादीयसुन् ।  
'तुरिष्ठमेयासु' इति तूलोपः । एवं विश्वातिशयितवली येन मयानेव पशूनां  
पतिर्भवितुमर्हति ॥ ६ ॥

नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः ॥ ७ ॥

नमः वृक्षेभ्यः हरिकेशेभ्य इति हरि-केशेभ्यः ॥ ७ ॥

सा० भा० हरितवर्णानि केशसदृशानि वर्णानि येषां ते हरिकेशास्तथाविधा  
ये वृक्षाः कल्पतरुमभूतयः । तद्रूपोऽयं रुद्र इत्यर्थः ॥ ७ ॥

म० भा० भा० नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः । उभयतीनमस्कारेषु व्याख्यातौ ।  
देवो हि स्वाभिपद्येन येन केनचिदाकारेण वृक्षादिरूपेणास्याविर्भूय जगदनु-  
ग्रहातीति ॥ ७ ॥

नमस्ताराय ॥ ८ ॥

नमः ताराय ॥ ८ ॥

सा० भा० तारः प्रणवविषयः ॥ ८ ॥

म० भा० भा० नमस्ताराय । तारयति संसारसागराञ्जन्तूनि तारः ।  
पचायच् । यथा ज्वालापोपनिषदि “ अत्र हि जन्तोः प्राणैरुत्क्रममाणश्च  
रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे ” इति । तस्मै नमः । प्रणवरूपाय वा ॥ ८ ॥

नमः शंभवे च मयोभवे च ॥ ९ ॥

नमः शंभवे इति शम्-भवे च मयोभवे इति मयः-

भवे च ॥ ९ ॥

सा० भा० शं सुखं भावयत्युत्पादयतीति वा शंभुः । मयः सुखं भावय-  
तीति मयोभूः ॥ ९ ॥

म० भा० भा० नमः शंभवे च । शं सुखमस्माद्भवतीति शंभुः सुखहेतुः ।  
सुख एव वा सर्वदा भवतीति शंभुः । सुखैकरूपं सुखं भावयतीति वा शंभुः ।  
सुखप्रकाराणां द्रष्टा । हुमकारेण मितद्ग्रादिभ्य उपसंख्यानमिति हुमत्प्रत्ययः ।  
मयोभवे च । मयोऽपि सुखमेव । ऐहिकामुष्णिकरूपेण वाऽभ्युदयनिःश्रेय-  
सरूपेण वा भेदः । यद्वा दुःखशमनरूपं सुखं शमित्युच्यते । इतरच्च मय इति ॥ ९ ॥

नमः शंकराय च मयस्कराय च ॥ १० ॥

नमः शंकराय इति शम्-कराय च मयस्कराय इति मयः-क-

राय च ॥ १० ॥

सा० भा० परं विषयसुखमपरं भोग्यमुत्तमिति तयोर्विवेकः । विनादिरूपेण  
शं लौकिकसुखं करोतीति शंकरः । आचार्यशास्त्रादिरूपेण भोग्यसुखं करोतीति

मयस्कुरः । साक्षात्सुखकारित्वमेवाभ्यां पदाभ्यामुक्तमैहन्मुखेन काराग्रितृत्वं  
पूर्वाभ्यां पदाभ्यामिति त्रिवेकः ॥ १० ॥

म०भा०भा० नमः शंकराय च । सर्वमाणिभ्यः शं मुखं ताच्छील्येन करो-  
तीति शंकरः । 'कुञ्जो हेतुताच्छीलानुलौम्पेषु' इति टः । यद्वा 'शमिधातोः  
संज्ञायाम्' इत्यच् । शंकरदेवो वि-सच्छीलस्तसंज्ञश्च । यथोक्तम्—यमिधातोः  
संज्ञायामिति धातुग्रहणं कुञ्जो हेत्वादिषु उपविषेवार्थमिति । शमिव करोतीति  
षा शंकरः । मयस्कुराय च । मय इत्तम् । ताच्छील्येन तत्करोतीति मय-  
स्कुरः । कुञ्जो हेत्विति टः । अतः कृकभीत्यादिना सत्वम् ॥ १० ॥

नमः शिवाय च शिवतराय च ॥ ११ ॥

नमः शिवाय च शिवतरायैति शिव-तराय च ॥ ११ ॥

सा०भा० शिवः कल्याणरूपः । स्वयं निष्कल्प इत्यर्थः । अतिशयेन शिवः  
शिवतरः ॥ ११ ॥

म०भा०भा० नमः शिवाय च । शिवोऽकल्पो निह्यैगुण्यः । सर्वात्मना  
कल्याणः शिवः सुप्रसिद्धस्तस्मै नमः । शिवतराय च । अभ्युदयनिःश्रेष्ठसा-  
ख्यकल्याणकारिणपि शिवशब्दो गुणवृत्त्या वर्तते । यथा " शिवः पन्याः  
शिवोऽभ्युपायः " इति । तथा देवः शिवंकरत्वाच्च शिव इति । यथाऽथर्व-  
शिखायां " शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्वस्पारित्यय " इति ।

महामारते च—समेधयति यन्नित्यं सर्वार्थान्सर्वकर्मसु ।

शिवमिच्छन्मनुष्याणां तस्मादेवः शिवः स्मृतः ॥ इति ।

अतिशयेन शिवः शिवंकरः शिवतरः । भविपर्ययेण वा शिवं करोति स  
शिवंकरः । शिवतरस्तस्मै नमः ॥ ११ ॥

नमस्तीर्थार्थं च कूलार्थं च ॥ १२ ॥

नमः तीर्थार्थं च कूलार्थं च १२ ॥

सा०भा० स्वमक्तानपि निष्कल्पमानकरोतीत्यर्थः । तीर्थे मयागादौ संनि-  
हितस्तीर्थार्थः । फूले नदीतीरे प्रतिष्ठापितद्विङ्गरूपेणावापिष्ठत इति कूल्यः  
॥ १२ ॥

म० भा० भा० इदानीमापारविशेषवयेन देवो जगदनुग्रहावीर्याह—नमः

स्तीर्थेऽथ च । तीर्थे प्रयागादि तत्र भवाय । पूर्ववदःप्रत्ययः स्वरश्च ।  
कूल्याय च । कूलं कावेर्यादीनां तीरं तत्र भवाय ॥ १२ ॥

नमः पार्याय चावार्याय च ॥ १३ ॥

नमः पार्याय च अवार्याय च ॥ १३ ॥

सा०भा० पारे संसारसमुद्रस्य परतीरे सुमुल्लुभिर्धेयस्वेनावतिष्ठत इति पार्या॥  
अवारेऽर्वाक्तीरे संसारमध्ये काम्यफलप्रदत्वेनावतिष्ठत इत्यवार्थः ॥ १३ ॥

म०भा०मा० नमः पार्याय च । नद्यादीनां पारं परतीरं तत्र भवाय । पूर्व-  
वदाद्युदाचरवाभावः । अवार्याय च । अवारमर्वाक्तीरं तत्र भवाय । कथि-  
दाह—“संसारविषयं तीर्थेदिकम् ” तीर्थस्थानीयाः समवायाः श्वेदादवस्ती-  
र्यानि तत्र भवाय । तत्र स्थित्वा जगदनुगृह्णातीति । कूलं कालादि तत्र  
भवाय । परतीरं विशुद्धं पारं तीरमविशुद्धमवारतीरमिति ॥ १३ ॥

नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च ॥ १४ ॥

नमः प्रतरणाय च प्र-तरणाय च उत्तरणाय चोत्तर-  
णाय च ॥ १४ ॥

सा० भा० प्रकृष्टेन म-ञ्जपादिरूपेण पापतरणहेतुः प्रसस्य । तत्त्वज्ञानरू-  
पेण क्लृप्तसंसारोत्तरणहेतुरुत्तरणः ॥ १४ ॥

म०भा०मा०नमः प्रतरणाय च । तरणं छुवनम् । उच्यमानु योनिषु जन्म  
प्रकर्षः । कर्षणे ल्युट् । कृदुत्तरणमकृत्वस्वरत्वम् । ‘लिति’ इति प्रत्ययात्पूर्व-  
रूपोदात्तत्वम् । संसारप्रतरणे छुवरूपत्वम् । अस्मिन्संसारे प्रकर्षेण तरणहेतवे ।  
उत्तरणाय च । अस्मात्संसाराद्दुत्तरणहेतवे निर्गमनहेतवे । प्रत्ययप्रदि पूर्व-  
वद् ॥ १४ ॥

नमः आतार्याय चाऽऽलार्याय च ॥ १५ ॥

नमः आतार्यायेत्या-तार्याय च आलार्यायेत्या-

लार्याय च ॥ १५ ॥

सा०भा०संप्रथमपि संसारोत्तरणहेतौ तत्त्वज्ञाने तदुपेक्ष्य काम्यभक्त्यामुत्ताने

संसारे पुनरागमनमातारस्तमर्हतीत्याचार्यः । अलं संपूर्णं यथा भवति तथा कर्मफलमर्चीत्यलादो जीवः । “ तयोरन्धः पिप्लवं स्वाद्वत्ति ” इति श्रुतेः । तस्य भेकरत्वेन तत्संवन्धित्वादांलाद्यः ॥ १५ ॥

म० मा० मा० नम आचार्याय च । संसारतीरं प्राप्यापि कर्मशेषेण पुनरावर्तनमातारः । ‘अवे तूत्सोर्ध्वं’ सर्वत्र बहुलवचनादाद्यपि भवति । तत्र भवायानुग्राहकतया तत्र स्थिताय । आलाद्याय च । आलादः सर्गः । भूयो भूयः संसारसागर आवर्तरूपेण परिभ्रमणमालादः । ‘ छज लजि मर्सेने ’ । वर्षव्यत्ययेन जकारस्य दकारः । छदिरेव वा प्रकृत्यन्तरं तत्र भवाय । केचिदाहुः—आलादः स्वर्ग इति । स हि सुखान्तरं भर्सेयतीति ॥ १५ ॥

नमः शष्प्याय च फेन्याय च ॥ १६ ॥

नमः शष्प्याय च फेन्याय च ॥ १६ ॥

सा० मा० शष्प्यं वाळतृणं गङ्गातीरादावुत्पन्नं कुशाङ्कुरादि तदर्हतीति शष्प्यः । नदीमध्यगतं फेनमर्हतीति फेन्यः ॥ १६ ॥

म० मा० मा० नमः शष्प्याय च । शष्प्यं कुशादृर्भादि पवित्रभूतं तत्र भवाय । फेन्याय च । फेने भवाय ॥ १६ ॥

नमः सिकत्याय च प्रवाहाय च ॥ १७ ॥

नमः सिकत्याय च प्रवाहायेति प्र-वाहाय च ॥ १७ ॥

इति रुद्राध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ।

सा० मा० सिकतामर्हतीति सिकत्यः । प्रवाहमर्हतीति । प्रवाहाः यः पुरुषः श्रद्धालुः सन्त्वानादितत्परो निरन्तरं गङ्गादितीरे वर्तते नद्रूप इति शष्प्यादि-शब्दानां चतुर्णां वाच्यार्थः ॥ १७ ॥

इति धीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमपाठके श्रीरुद्रभाष्येऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

म० मा० मा० नमः सिकत्याय च । सिकतासु भवाय । प्रवाहाय च । प्रवाहे नदीस्रोतसि भवाय ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्रूपारकरविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीरुद्रभाष्येऽष्टमोऽनुवाकः ॥८॥

सा०भा० अष्टमेऽनुवाके यान्यन्यतरतो नस्काराणि यजूंभ्युक्तानि तेष्वोऽ-  
प्यन्वानि कानिचिन्नवमेऽनुवाके उच्यन्ते ।

तत्र विद्यमानान्येकोनविंशतिसंख्याकानि यजूंभ्याह—

नमः इरिण्याय च प्रपथ्याय च ॥ ३ ॥

नमः इरिण्याय च प्रपथ्यायैति प्रपथ्याय च ॥ ५ ॥

सा० भा० इरिणमूर्त्वरं तत्र भव इरिण्यः । प्रपथो बहुभिः सेवितौ  
मार्गस्तत्र भवः प्रपथ्यः ॥ १ ॥

य० भा० मा० नम इरिण्याय च । इरिणमूर्त्वरं तत्र भवाय । प्रपथ्याय  
च । प्रपथः पथ्याः प्रपथो बहुभिः सेवितौ मार्गस्तत्र भवाय ॥ १ ॥

नमः किंशिलाय च क्षर्याय च ॥ २ ॥

नमः किंशिलाय च क्षर्याय च ॥ २ ॥

सा०भा०श्रुतिसतीः क्षुद्राः शिला यत्र प्रदेशे तादृशः शार्करिळः प्रदेशः  
किंशिलाः । सपथो निवासयोग्यो देशः ॥ २ ॥

य० भा० भा०नमः किंशिलाय च । श्रुतिसतीः क्षुद्राः शिला यत्र किंशिलाः  
शार्करिळः प्रदेशस्तस्याय । तास्तस्याचाच्छब्दम् । यदा किं शिला उत  
स्फटिकादिकमिति यत्र संदेहः स प्रदेशविशेषः किंशिलस्तस्याय । सपथाय  
च । 'सि निवासयोग्योः' । अधिकरणे ल्युट् । सपथो निवासयोग्यो देश-  
स्तस्याय । पूर्वबहुपचारः । अन्य आह—संसारिविशेषः । सर्व एते शण्यादय  
इति । श्रुत्याः श्रुत्यकारणाः स्वल्पमाणाः । फेनाः फेनकल्पाः स्वल्पानुपः ।  
सिकताः सिकताकल्पा अतिक्षुद्राः । प्रवाहाः प्रवृत्तानि महाविभूतयः ।  
इरिणाः । इरिणकल्पाः शुन्यशक्तयः । प्रपथोः प्रवृत्तमार्गवर्तिनः । किंशिलाः ।  
गुरिसदशीलाः । छान्दसं हत्वत्वम् । सपथाः क्षयशीलाः । सेपु सर्वेष्व-  
विशेषेणानुग्राहकतया वर्धते । सर्वानुग्राहकत्वादिति भावः ॥ २ ॥

नमः कपर्दिने च पुलस्तये च ॥ ३ ॥

नमः कपर्दिने च पुलस्तये च ॥ ३ ॥

सा० मा० कपर्दी जैटावन्धवान् । भक्तानां पुरस्तिष्ठतीति पुलस्तिः ॥३॥

म० मा० मा० नमः कपर्दिने च । गतम् । पुलस्तये च । पुलस्तयः कुन्तला-  
स्तद्वत् । मत्वर्यायो लुपते । प्रसादकाले कदाचित्कपर्दी कदाचित्कुन्तलावा-  
न्देव आगच्छतीति । केचिदाहुः—सर्वदा सर्वेषां पुरस्तिष्ठतीति पुलस्तिः ।  
पुलस्तिरिति पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । एवं महानुभावोऽपि सर्वदा सुकम  
एवेति दक्षितम् ॥ ३ ॥

नमो गोष्ठ्याय च गृह्याय च ॥ ४ ॥

नमः गोष्ठ्यायेति गो-स्थ्याय च गृह्याय च ॥ ४ ॥

सा० भा० गवां स्थानं गोष्ठं तत्र भवो गोष्ठयः । गृहे भवो गृह्यः ॥ ४ ॥

म० भा० मा० भगवति तामेव सुलभतां प्रपञ्चयितुमाह—नमो गोष्ठ्याय च ।  
गवां स्थानं गोष्ठम् । गावस्तिष्ठन्त्यास्मिन्निति । ' सुपि स्थः ' इति कः ।  
'अम्बाभ्रवगो' इति मूर्धन्यः । तत्र भवाय । गृह्याय च । गृहे भवाय ॥४ ॥

नमस्तल्प्याय च गेह्याय च ॥ ५ ॥

नमः तल्प्याय च गेह्याय च ॥ ५ ॥

सा० भा० तल्पे खट्वाया शयानस्तल्पो गेहे प्रासादे भवो गेह्यः ॥ ५ ॥

म० ना० मा० नमस्तल्पाय च । तल्पं खट्वादि तत्र भवाय । गेह्याय च ।  
गेहं प्रासादादि तत्र भवाय ॥ ५ ॥

नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च ॥ ६ ॥

नमः काट्याय च गह्वरेष्ठायैति गह्वरे-स्थाय च ॥ ६ ॥

सा० भा० कुत्तिसभैतीति कटं कण्टकितल्लादि तत्पूर्णे तथा दुष्पवेशत्वं  
प्राप्नोतीति वा दुर्गमरणविशेषः काटस्तत्र भवः काट्यः । गह्वरे विषये गिरि-  
गुहादौ गिष्टीति गह्वरेष्ठः ॥ ६ ॥

म० मा० मा० नमः काट्याय च । व्याख्यातमेतद् कूपस्थजलरूपेण वा जग-  
दनुपृच्छति । गह्वरेष्ठाय च । गिरिगह्वरादिषु स्थिताय । पूर्ववत्कः । तत्पुरुषे  
कृति षडुलम् ' इत्यल्लुक् । सुपायादित्वात्परवम् ॥ ६ ॥

१ ख. ग. अट्टपुराण. । २ ख. ग. य. अट्टि कण्टकितल्लादिपूर्णे तथा दुष्पवेशत्वं  
प्राप्नोतीति दुर्गमम् ।



नमो हृदय्याय च निवेप्याय च ॥ ७ ॥

नमः हृदय्याय च निवेप्यायेति निवेप्याय च ॥ ७ ॥

सा० मा० हृदये अगाधजलेषु भवो हृदयः । निवेप्यं नीहारजलं तत्र भवो निवेप्यः ॥ ७ ॥

म० मा० भा० नमो हृदय्याय च । हृदे भवाय । पूर्ववद्यत् । हृदया जप-  
संख्यानमिति वचनादयादेशः । निवेप्याय च । निवेप्यमवशपायोदकम् ।  
'विप्लु व्याप्तौ' औणादिकः षमस्यः । तत्र भवाय ॥ ७ ॥

नमः पाश्र्व्याय च रजस्याय च ॥ ८ ॥

नमः पाश्र्व्याय च रजस्याय च ॥ ८ ॥

सा० मा० पांसुषु परमाणुष्ववस्थितः पाश्र्व्यः । रजसि विस्पष्टायां पूश्व-  
भवस्थितो रजस्यः ॥ ८ ॥

म० मा० भा० नमः पाश्र्व्याय च । पांसुषु सूक्ष्मरेणुषु भवाय । रज-  
स्याय च । विपरीतेषु शूलरेणुषु भवाय । गुणवचनो वा रजःशब्दो लोक-  
वचनो वा । "यदस्य पारे रजसा" इति ॥ ८ ॥

नमः शुष्क्याय च हरित्याय च ॥ ९ ॥

नमः शुष्क्याय च हरित्याय च ॥ ९ ॥

सा० मा० शुष्केषु काष्ठेषु भवः शुष्क्यः । हरितमाद्भि तत्र भवो हरित्यः ॥ ९ ॥

म० मा० भा० नमः शुष्क्याय च । शुष्कं नीरसं तत्र भवाय । हरित्याय  
च । हरितमाद्भि तत्र भवाय ॥ ९ ॥

नमो लोप्याय च उलप्याय च ॥ १० ॥

नमः लोप्याय च उलप्याय च ॥ १० ॥

सा० मा० लुप्यते तृणादिकं यस्मिन्निति लोपः कठिनमदेशस्तत्र भवो  
लोप्यः । उलपा वल्बजास्तृणादयस्तत्र भव उलप्यः ॥ १० ॥

म० मा० भा० नमो लोप्याय च । लुप्यते तृणादिकमस्मिन्निति लोपः  
कठिनमदेशः । तत्र भवाय । उलप्याय च । उलपा वल्बजास्तृणादयः । तत्र  
भवाय । तद्वति वा देशे भवाय ॥ १० ॥

नम ऊर्वाय च सूर्म्याय च ॥ ११ ॥

नमः ऊर्वाय च सूर्म्याय च ॥ ११ ॥

सा० मा० उर्वा पृथिव्या भव ऊर्वाः । शोभना ऊर्वा यस्यां नद्यां सेयं  
सूर्यस्तत्र भवः सूर्म्यः ॥ ११ ॥

म० मा० मा० नम ऊर्वाय च । उर्वा पृथिव्या भवाय । छान्दसं दीर्घ-  
त्वम् । भूतलमात्रं शृण्वते । सूर्म्याय च । सूर्मिरन्तःसुपिरा प्रविक्रुतिः । सूर्म्यं  
सुपिरामिषेति दर्शनात् । तत्र भवाय । 'सूर्मिं व्वलन्ती वा श्लिष्येत्' इति  
वचनात् ॥ ११ ॥

नमः पर्ण्याय च पर्णशयाय च ॥ १२ ॥

नमः पर्ण्याय च पर्णशयायेति पर्ण-शयाय च ॥ १२ ॥

सा० मा० पर्णेषु पत्रेषु भवः पर्णः । शुष्काणां पर्णानां संघातः पर्णशद-  
स्तत्र भवः पर्णशयः ॥ १२ ॥

म० मा० मा० नमः पर्ण्याय च । पर्णेषु पत्रेषु भवाय । एतेपूर्व्यादिषु  
त्रिष्वपि पूर्ववदाद्युदात्तत्वाभावः । पर्णशयाय च । शुष्काणां पर्णानां संघातः  
पर्णशदस्तत्र भवाय । एवं नाम सुलभोऽसीति । एवमनुग्रहप्रकारा देव-  
स्योक्ताः ॥ १२ ॥

नमोऽपगुरमाणाय चाभिघ्नते च ॥ १३ ॥

नमः अपगुरमाणायेत्यप-गुरमाणाय च अभिघ्नत इत्य-  
भि-घ्नते च ॥ १३ ॥

सा० मा० अपगुरमाण उद्यतायुधः । अभिघ्नन्महरन् ॥ १३ ॥

म० मा० मा० अथ निग्राहेषु दुरात्मसु कथं देव आचरतीत्याह-नमोऽप-  
गुरमाणाय च । आशुपशुष्यच्छमानाय निग्राहान्दन्तुम् । 'गुरी उद्यमने'  
कृद्दुत्तरप्रकृतिस्वरत्वम् । लसार्धधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्योदात्तत्वम् ।  
अभिघ्नते चापगूर्यं हन्तव्यानाभिमुख्येन हिंसते । 'शतानुमः' इति विभ्  
क्तेरुदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

नम आक्खिदते च प्रक्खिदते च ॥ १४ ॥

नमः आक्खिदत्त इत्या—खिदते च प्रक्खिदत्त इति प्र—

खिदते च ॥ १४ ॥

सा० मा० आक्खिदत्तीणत्त्वेदम् । प्रक्खिदत्तत्तन्त्वेदम् ॥ १४ ॥

म० मा० मा० नम आक्खिदत्ते च । अमिपीडनेन काथिरीपःस्वेदमत्रे । प्रक्खिदत्ते च । काथित्मकर्षेण स्वेदयते यथापराधम् । 'खिद परिधाते' उदा-  
चेचौदादिकः । परिधात्रः परितोदः । उममत्रापि च्छान्दसो वर्षोपजना ।  
प्रादिशाल्ये चोक्तम् " उपसर्गापाय एपः " इत्यादि । 'श्वतरुमः' इति  
विभक्तेरुदात्तत्वम् । एवं निग्राह्याभिगृह्णातीति ॥ १४ ॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणादिकं धूमः—कृच्छ्रदयं चरित्वाऽऽश्वी पञ्चमत्तं  
जपेत्कृत्तपुरश्चरणो भवति । पूर्वं राज्ञामुच्यते—राजा यदा साम्राज्यमिच्छति  
सदा वृक्षमाणं कुर्यात् । फालो वसन्तो देशो धिरिः शर्वाक्षयः कान्तारं वा  
तत्रालये वा देवस्य सेनिषी ब्राह्मणैः कार्यसिद्धिं वाचायित्वा तान्संपूज्य  
प्रारम्भः । आर्द्रायाममावास्यायां वा तयोस्त्वत्तरस्यां प्रारम्भः । ब्राह्मणा-  
न्मन्त्रसिद्धान्गृहीयात् । यद्वा—आचार्यः सद्यः कर्मसिद्धिं कुर्यात् । मन्त्रार्थ-  
इति कर्मविशिसिद्ध उच्यते । स यथा वदेत्तथा सिद्धिर्भवति । तत्र सद्यः-  
सिद्धिरुच्यते—ब्राह्मणास्वस्मादाचार्यात्संशुद्धान्मन्त्रमादाय पञ्चदश दिनानि  
निरन्तरं जपेयुः । ततः कर्मयोग्या भवन्ति । एवं सिद्धेर्होमः कार्यः । भक्ति-  
नमस्कारमाहुतिप्रक्षेपः । होमद्रव्याणि तिलव्रीहियवादयः साज्याः । होम-  
काळा उच्यन्ते—उदयात्प्रभृत्वास्तमेषमनवरतमेकादशार्द्रौर्द्वितीयादिनानि कार-  
येदेवम् । होमकर्तृभ्य उत्तरीयादयः पात्रेण दातव्याः । आचार्यस्यापि कृष्ण-  
कादयः । होमाग्रेरपरि सर्पिष्यात्रं सदा स्रोतो भग्नेदशुचारमेवं कर्म वावत्स-  
माप्यते वावदेवस्यापि प्रतिदिनमष्टसहस्रं भोजनं कार्यम् । ब्राह्मणानपि तावत्तः  
प्रतिदिनं भोजयेदन्त्यदिने निर्याद्विगुणम् । आचार्यो भगवानेवेति मन्त्रव्यम् ।  
आचार्यस्य सारभूता भूमिर्दातव्या । ऋत्विजां श्वं श्वं निष्कारश्चर्षार्थं वा  
दक्षिणा दातव्या । तद्विगुणमाचार्यायेति । तत्र शिवपूजार्थां गन्धः कर्पूर-  
मिश्रितः । कमलानि पुष्पाणि । घृतः कर्पूरमिश्रितो गुग्गुलुः । दीपो गव्याज्य  
इति । नैवेद्यं तूक्ष्णम् । एवं रुद्राराधनं प्रतिसंवत्सरं कार्यम् । एवमारवा-  
नाक्षजा सम्राट्भवेत् । राजानो ये सागरमध्यस्यास्ते रुद्ररूपैर्हन्वमाना  
भवन्ति । इह सर्वां श्वं भुक्त्वाऽन्ते रुद्ररूपैरनुष्ठमाणाः शिवपुरं व्रजेद् ।  
तत्र रुद्ररूपी भूत्वा कल्पामुत्तं शिवपुरे भोगान्भुक्त्वा सहस्रीपाधिपती  
राजा शिवमको जायते । तस्य करयोः पिनाकाङ्को भवति ।

तेनाङ्केन रुद्राराधनकारीत्यवगन्तव्यम् । अन्यस्यापि यस्य राज्ञो हस्तयो-  
रङ्का भवति सोऽपि रुद्राराधनकारीति मन्तव्यः । एवमेकादशब्राह्मणैः मति-  
संवत्सरं रुद्राराधनं कर्तव्यम् । अभैवापरमुच्यते—राजा शत्रुनाशकामोऽतिश-  
क्तेन ब्राह्मणेन फारयेत् । शत्रुं राजानं महास्वदिररूपिणं कृत्वा करिंमधि-  
द्विविके देशे जलपूर्णकुम्भे देवतापावाद्य तत्संनिपावमिमाधायां शशीसमिद्धिः  
सकण्ठकापी रुधिराक्ताभिः श्वसदस्रं जुहुवात् । रुधिरं च वैदालं मशस्रं  
भवति । तत्रतद्रूपं मत्सङ्गं लोहशङ्कुभिः मतिनमस्कारं खानयित्वा तदुपरि  
राजा स्वपादं विन्यसेत् । विन्यासकाले गुरुर्जयेत् । ततो राजा ब्राह्मणानां  
श्वतं भोजयेत् । ततो देवं विसर्जयेत् । एवं कृते परराजा संवत्सरत्रयाद्यष्टौ  
भवति । अन्येषु च तदेव रूपं सगृह्यं कृत्वा पूर्ववद्दोमः । ततो राजा अचिरा-  
त्कृष्णस्त्री राजसदयत्वं प्रयेत् । अन्यदपि वक्ष्यते—शत्रुराजतमरे कृष्णप्रेष-  
धारिणो राजपुरुषाः सद्यःप्राणाः सिद्धाः प्रविश्य त्रुत्पथेषु प्रैद्येषु देवत-  
येषु राजसभासु राजद्वारे च लोहशङ्कूनापि तत्र श्वसदस्रं मितिं विना कृत्वा  
गुप्ताः न्यसेयुः । ततो भस्माभिमन्त्रितं सर्वतो विकीरेयुः । जलमपि विकीरेयुः ।  
पूर्वं कृते तदुपरि संवत्सरत्रयाद्यष्टौ भवति । तत्र स्वदिरवर्द्धादवो वनस्पतयो  
रोहन्ति । ततो विकृतवेषाः परराजपुरुजलाशयेषु कण्ठप्रमाणे जले तपः  
कुर्वन्तः सूर्याभिमुखं अष्टशतदिनानि प्रतिदिनमष्टशतगुणं जपेयुः । प्रप्रकाले  
भगवतो हाहाहलपेवै करारभ्यामभिमन्त्रयेयुः । पूर्वं कृते बज्जलपायिनो वाह-  
नादयोः विप्रदष्टा इव नश्यन्ति । एवं कुर्वन्तो विद्वांसो गुह्यमेव कुर्युः । मर्य-  
क्षेण राजप्रयं सद्यो जायते । अत एव गुह्यमेव कार्थमिति । पूर्वा कर्तव्या  
राज्यार्थसमा दक्षिणा स्यादिति । ततो ध्यानम्—

विनाकपाणिं भूतेशुद्यत्सूर्यायुतद्युतिम् ।

शुभितं शुक्लोर्ध्वं येः कण्ठे कालं कर्तुं दिनम् ॥

नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यः ॥ १५ ॥

नमः वः किरिकेभ्यः देवानां हृदयेभ्यः ॥ १५ ॥

सा० भा० किरन्ति मृक्तेभ्यो घनातीति किरिका उद्गारा रुद्रावताराः । ते

च देवानां हृदयभूताः । सर्वदेवभियत्वात् । ताह्येभ्यो वो युष्मभ्यं नमः ॥ १५ ॥

म० भा० भा० अथ नमो वः किरिकेभ्य इत्यारभ्यानुवाकान्तमेको मन्त्रः ।

अस्य मन्त्रस्य कृष्णदेवता च मगवाऽग्रभूतेव । अगती पदपदा लन्दः । अथं

च मन्त्रः मर्यक्षकृतेः । युष्मच्छब्दप्रयोगात् । एवं देवस्य लोकाविग्रहमूर्त्तार्थाः

रगुणक्रियाजात्याकृतिभेदभिन्नाः प्रत्येकं प्रतिनमस्कृताः । इदानीं तु सम्पूर्ण-  
रूपेण नमस्क्रियन्ते । देव नमस्कृत्येदानीं तदनुचरा नमस्क्रियन्त इति केचित् ।  
प्रसिद्धवेषाकारा देवस्य नमस्कृताः । अज्ञातस्वभावा अन्ये जगतां शासितारो  
गुप्ता वर्तन्ते । त इदानीं नमस्क्रियन्त इत्यपरे । इयंस्तु पक्षः साधिष्टः । अज्ञा-  
तविषयः प्रभोवैरु उपपन्नतरो भवति । उक्तम्—देवानां हृदयेभ्य इति  
देवानामेव हृदयवर्तनं वय जानीम इति नमस्कारयोगादि सर्वेषामेतद्विशेष-  
णम् । अन्य उक्तव्यतिरिक्ता जगतां शासितारः किरिकादिस्वभावा यान्  
हेवादय एव जानन्ति न मनुष्यादयः । तेभ्यो युष्मभ्यमपि नमोऽस्तु । यूयं  
च प्रसीदत । आयुधानि चोपसहरतेत्यर्थः ।

नमो वः किरिकेभ्य । किरिकाईसाकर्मा किरिन्ति स्वेच्छया लोकानिति  
किरियः । 'कृगृशृषृकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च' इति इत्ययः । किदिति हितत्रा-  
नुवर्तते । अज्ञातार्थं 'मागिवात्सः' करोतेर्वा 'अच इः' इति इत्ययो गुणे  
कृते छान्दसमुपधाया इत्वम् । कुर्वन्त्पुत्पादयन्ति स्वेच्छया लोकानिति  
किरियः । त एव किरिकाः । देवानां हृदयेभ्य । देवानामेव हृदये परिवर्त-  
मानेभ्यः । तात्पर्यात्ताच्छब्दम् । देवा एव युष्माज्जानन्ति । यद्वा देवानां  
हृदयेऽनुग्रहायाऽऽविर्भवद्भयः । स्वाभिमतिस्त्वये तेः सदा स्वर्षमाणेभ्य इति  
व्यावृत् । यद्वा देवानां हृदयभूतेभ्यस्तेषां विशेषेणाऽऽप्तमेभ्यः । देवाश्च पृथि-  
व्यन्तारिक्षयोस्था आग्निवायुसूर्याः सविभूतय एकादश । एकादश यथा-  
'ये देवातो दिव्येकादशस्य' इत्यादि । तत्रस्त्रिषु लोकेषु त्रयस्त्रिंशद्भवन्ति ।  
तेषामेकस्य विभूतिभूताः शतं देवास्तेषां च त्रयस्त्रिंशत्संख्यया त्रयो गणा  
आग्निवायुसूर्यप्रधानास्ते सभूयैकोनशतं भवन्ति । एतदशततमो गणस्य प्रधान-  
भूतः । एव पृथिव्यामेकादश प्रधानभूतास्ते च त्रयस्त्रयः क्रियमाणस्त्रयस्त्रिंश-  
द्भवन्ति । ते च त्रयस्त्रिंशत्संख्यया त्रयो गणा गणाधिपश्चैकादशः ।  
उक्तं च 'त्रयो देवा एकादश त्रयस्त्रिंशताः सुराधक्ष' इत्यादि । एता एव ता देवता  
अग्नेर्भूतयो वायुसूर्यविशेषौ चान्यन्यविधायिनौ द्वौ । एवं सर्वे सभूयैको-  
नचत्वारिंशत्साहितं शताधिकं सहस्रम् । तावन्तोऽन्तरिक्षस्था वायुविभूतयो  
देवास्तत्र त्रयोसूर्यविशेषौ द्वौ सूर्यानुविधायिनौ द्वौ । एव सर्वे सभूयैको-  
नचत्वारिंशत्साहितं शतत्रयधिकं सहस्रत्रय देवा भवन्ति । श्रूयते च—'त्रीणि  
शता त्रीसहस्रान्यपि त्रिंशच्च देवानव चासवर्षन्' इति । सर्वेऽपि चैत्रे नानावे-  
षाधिकारा इष्टापूर्तमाद्येषा महतो भूतस्य विस्फुलिङ्गाः । इषमेकास्मिन्व-  
ष्ठाण्डे मक्रिया । अनन्तैर्ब्रह्मविषा ब्रह्माण्डपिण्डिका इत्यलम्तिपसङ्केना १५॥

नमो विक्षीणकेभ्यः ॥ १६ ॥

नमः विक्षीणकेभ्य इति वि-क्षीणकेभ्यः ॥ १६ ॥

सा० भा० क्षीणेभ्यो विपरीता विक्षीणकाः । कदाचिदपि सपरहिता इत्यर्थः ॥ १६ ॥

म० भा० मा० नमो विक्षीणकेभ्यः । अमक्तानां व्याधिचोरनरकादिभिर्-  
भिचित्रां हिंसां प्राणिनां कुर्वन्त्यः । क्षिणु हिंसायाम्, उदात्तस्वरितेचानादिकाः ।  
विविधं क्षिण्वन्तीति विक्षीणकाः 'इगुपयज्ञाभीकर. कः' । तदन्तात्पूर्ववत्पा-  
गिबीयाः फः । पाठोरिकारस्य च्छादसं दीर्घत्वम् । अपर आह—'क्षीप्  
हिंसायाम्' वन्पादिकस्वतः शप्रन्तात्पूर्ववत्पागिबीयाः फः । विविधं क्षीणन्त्य-  
ज्ञाता इति ते विक्षीणकाः । च्छादसी रूपसिद्धिः । विक्षीणकेभ्य इति यावत् ।  
तथैव वाजसनेयिनः पठन्ति ॥ १६ ॥

नमो विचिन्वत्केभ्यः ॥ १७ ॥

नमः विचिन्वत्केभ्य इति वि-चिन्वत्केभ्यः ॥ १७ ॥

सा० भा० विचिन्वन्ति अपेक्षितमर्थं संपादयन्तीति विचिन्वत्काः ॥ १७ ॥

म० भा० नमो विचिन्वत्केभ्यः । इमे सुकृतिन इमे दुष्कृतिन इति निग्रही-  
तुमनुग्रहीतुं च ये जन्तून्विचिन्वन्ति ते विचिन्वत्कास्तेभ्यः । पूर्ववत्कः ॥ १७ ॥

नम आनिर्हतेभ्यः ॥ १८ ॥

नमः आनिर्हतेभ्य इत्यानिः-हतेभ्यः ॥ १८ ॥

सा० भा० आ सप्रन्ताभिःशेषेण हतं पार्श्वं येस्त आनिर्हताः ॥ १८ ॥

म० भा० नम आनिर्हतेभ्यः । हननं हतं हिंसा । आकारो मर्यादायाम् ।  
निरिति निश्चये । यन्मर्यादया क्रियते यच्च निश्चितमेव क्रियते तदानीर्हतं  
तद्दृश्यः । अर्थआदित्वादच् । न वाऽन्याथेन कुर्वन्ति न चापराधिपूदासत इति ।  
यद्वा व्यस्ययेन कर्त्तरि निष्ठा । मर्यादया निश्चयेन हन्तुम्य इत्यर्थः । ऋदुत्तर-  
पदमकृत्स्विस्वरत्वम् । अपरे तु द्रुष्यते-हन्तेर्गतिवृत्तेरिय कर्मणि निष्ठा । मर्या-  
दया निर्गमिता आनिर्हता इति । सङ्घजनसंकीर्तनाद्यनौचित्यमथाश्वतान्व-  
रेभ्यः पृषवकृता इत्यर्थः । मन्वान्तरं च भवति । "मा त्वा रुद्रं सुकृपा मा  
नमोभिर्मा दृष्टुती वृषम मा सहृती" इति । ब्राह्मणं च भवति—'स्वायामेव दिशि  
रुद्रं निरवदयते' इति । यद्येवं 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदमकृत्स्विस्वरत्वं

मानोति । मट्टदादीनां घेत्युत्तरपदान्तीदासत्त्वं-मर्विभ्यदीत्यदेशः ॥ १८ ॥

नम आमीवत्केभ्यः ॥ १९ ॥

नमः आमीवत्केभ्य इत्यामीवत्केभ्यः ॥ १९ ॥

इति रुद्राद्याये नवमोऽनुवाकः ।

सा०मा० आ समन्तामीवन्ति स्थुलीपात्रं प्राप्नुवन्तीत्यामीवत्काः । अत्र  
बिस्तीणकाविचिन्वत्कानिर्हतामीवत्केषु देवानां हृदयेभ्य इत्यनुपज्यधि ॥ १९ ॥  
पञ्चमानुवाकमारभ्य नवमान्त्रेष्वनुवाकेष्वन्यत्रतो नवस्काराणि चहूनि  
यज्ञेषुभिहितानि । तैः सर्वैः परमेश्वरस्य सार्वार्त्म्यं प्रतिपादयितुमेकैकेन  
यजुषा स्यात्परं जङ्गमं चैकैकं रूपमभिहितम् । अनुवाकमेदस्तु ऋतोर्विद्विष-  
योमे मन्त्रभेदाभिप्रायेण द्रष्टव्यः । एकैकोऽनुवाक एकैको मन्त्रः । तत्र  
तस्य पुरश्चरणादिप्रकारस्तु रुद्रकल्पेऽभिधारयते ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते मायर्वीथे वेदार्थमकोशे यजुःसंहितायां चतु-

र्थकाण्डे पञ्चमपाठके श्रीरुद्रभाष्ये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

म० मा० मा० नम आमीवत्केभ्यः । समन्ताद्विजृम्भमाणेभ्यः । 'मीव  
स्थौल्ये' उदात्तेऽदौादिकः । ततः शप्प्रन्तात्पूर्ववत्कः । अन्धे ब्रुवते—मम-  
न्त्रादिसदृश्य इति । इतरेतररूपाहृतौ न कश्चिद्वक्त्रिणो यतो दूरात्मानोऽ-  
पसर्पेद्युरिति भावः । 'मीञ् इत्सापोञ्' उदात्तेऽदौादिकः । ततः शप्प्रन्ता-  
त्पूर्ववत्कः । वर्षीव्यत्वधेन नकारस्य वकारः 'मीनातेनिर्गमे' इति ह्रस्वत्वं  
व्यत्यनेन न क्रियते । एवंविधेभ्यो गुर्णभ्यं नमोऽस्तु ॥ इति ॥ १९ ॥

अघास्यं मन्त्रस्य पुरश्चरणम्—परांके चरित्वा चरित्वा रित्संहसं जपेत्कृत-  
पुरश्चरणो भवति । मन्त्रस्योपनार्थं गुरुसंनिधावष्टसहस्रं जपेत् । ततः कर्म-  
योग्यो भवति । अनेन मन्त्रेण दुःसाध्यं किंचिन्न विद्यते । मन्त्रमवावात्सर्वं  
संपद्यते । अनेन काम्यं कर्मोच्यते—देवस्य दक्षिणामूर्तेः संनिधावात्माग्री  
मथिताग्री वा लाजतिष्ठानां लक्षं जुहुयात्सुवर्णमुत्पद्यते । अयामाग्निवेषुवीज-  
यवानां दक्षिणध्रुवात्कानामयुत्वं जुहुयात् । स्वर्णसहस्रमुत्पद्यते । कन्वाकापो  
शुभ्रुलेन श्वेष्टकन्वासमाकृति कृत्वा तामुपलभ्य पञ्चसहस्रं जप्त्वा तत्रस्त्री  
छित्वा षट्सहस्रं जुहुयात् । सर्वाभरणभूषणमिष्टां कर्वा लभते । पञ्चोत्पल-  
कुमुदानां लक्षं जुहुयात् । तस्य राजकक्ष्मीः प्रत्यक्षा भवति । पाळाञ्जाक्-  
कुराणां पयोक्तानां लक्षं जुहुयात् । यक्षराक्षसभूतप्रेतपिशाचादयो दृश्यानुब-  
ध्याश्च भवन्ति । महाकान्तारभूतकेऽग्निकुण्डं विषाय मथिताग्री विल्वफला-

मान्तीति । प्रष्टदादीनां चेत्युत्तरपदान्तौदासत्वं भविष्यतीत्यदेवः ॥ १८ ॥

नम आमीवत्केभ्यः ॥ १९ ॥

नमः आमीवत्केभ्य इत्यामीवत्केभ्यः ॥ १९ ॥

इति रुद्राध्याये नवमोऽनुवाकः ।

सा०भा० आ समन्तानीवन्ति रघुच्छीमावं प्राप्नुवन्तीत्यामीवत्काः । अत्र  
विशीलकविचिन्वत्कानिर्हतामीवत्केषु देवानां हृदयेभ्य इत्यनुषङ्ग्यधिः ॥ १९ ॥  
पञ्चमानुवाकमारभ्य नवमान्तेष्वनुवाकेष्वन्यत्रोत्तमस्काराणि बहूनि  
यजूंष्यभिहितानि । तैः सर्वैः परमेश्वरस्य सार्वारभ्यं प्रतिपादयितुमकैकेन  
यजुषा रथावरं जङ्घमं कैकेकं रूपमभिहितम् । अनुवाकभेदस्तु क्रतोर्विद्वि-  
योमं मन्त्रभेदाभिमाणेण द्रष्टव्यः । एकैकोऽनुवाक एकैको मन्त्रः । तत्र  
तस्य पुरश्चरणादिप्रकारस्तु रुद्रकल्पेऽभिधास्यते ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपेकाशे यजुःसंहितायां चतु-  
र्थकाण्डे पञ्चमपाठके श्रीरुद्राध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

म० भा० मा० नम आमीवत्केभ्यः । समन्ताद्विजृम्भमाणेभ्यो । 'मीव  
रघोरपे' उदात्तेऽदौवादिः । ततः शबन्तात्पूर्ववत्कः । अन्ये जुवते—मम-  
न्ताद्विसदभ्य इति । इतरेतरव्याप्तौ न कश्चिद्वक्तो यतो दुःसात्मानोऽ-  
पसर्पेयुःसिन्धुः भावः । 'मीञ् ईसायाम्' उदात्तेत्कपादिः । ततः शबन्ता-  
त्पूर्ववत्कः । वर्णव्यत्ययेन नकारस्य वकारः 'मीनातेर्निर्गमे' इति ह्रस्वत्वं  
व्यत्ययेन न कियते । एवंविधेभ्यो युष्मभ्यं नमोऽस्तु ॥ इति ॥ १९ ॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणम्—पंराकं चरित्वा चत्वारिंशत्सहस्रं जपेत्कृत-  
पुरश्चरणो भवति । मन्त्रशोधनार्थं गुरुसंनिधावष्टसहस्रं जपेत् । ततः कर्म-  
सौम्यो भवति । अनेन मन्त्रेण दुःसाध्यं किञ्चिन्न विद्यते । मन्त्रमवावात्सर्वं  
संपद्यते । अनेन काम्यं कर्मोच्यते—देवस्य दक्षिणामूर्ध्वः संनिधावान्माशौ  
मथिताशौ वा लाजतिष्ठानां लक्षं जुहुयात्सुवर्णमुत्पद्यते । अयामार्गवेणुवीज-  
पवानां दक्षिणपुष्पात्कानामयुतं जुहुयात् । स्वर्णसहस्रमुत्पद्यते । कन्वाकापो  
गुग्गुलेन स्वेष्टकन्यासमाकृतिं कृत्वा तामुपलभ्य पञ्चसहस्रं जप्त्वा ततस्त्वां  
छित्त्वा पञ्चसहस्रं जुहुयात् । सर्वाभरणभूषितामिष्टां कन्यां लभते । पशोपल-  
कुमुदानां लक्षं जुहुयात् । तस्य राजकर्मिणः प्रपत्ता भवति । पाळाश्राब्-  
कुराणां पयोक्तानां लक्षं जुहुयात् । पक्षराससम्भवेवपिशाचादयो दृश्यानुव-  
श्याश्च भवन्ति । महाकान्तारमूलकेऽपि कुण्डं विवाय मथिताशौ विलम्बकान-



सिग्रहेति यावत् । 'दरिद्रा दुर्गतौ' श्वरि जक्षित्वादित्येनाभ्यस्तत्वान्नाभ्य-  
स्तादिति नुपभावः । स्वयमन्धसस्वतिरपि दुर्गावस्वभाव इति । पूर्वयोराम-  
न्त्रितयोरविद्यमानत्वात्पादादित्वाच्चेदं न निहन्यते । पाष्टिकमाद्युदात्तत्वमेव ।  
हे नीललोहित । देवस्य हृदयादाविर्भूतो रुद्रो नीललोहितो यो हि भिस्राटना-  
दिकं चकार तस्यार्थं नीलमर्थं लोहितं नरनार्थात्मकत्वात् । नामरूपात्मकत्वा-  
द्वा । अन्य आह—कण्ठे नीलमन्यत्र लोहितमिदं रूपमिति । यद्वा—नीलीनं  
नितरां त्रिस्त्वं कालुष्यमस्येति नीललोहितः । पूर्ववन्निघातस्वाभाव आशुदा-  
त्त्वम् । एवं भगवन्तं संवेध्याभयं याचते—एषा पुरुषाणामिति । एषामस्मदी-  
यानां पुरुषाणां पुत्रादीनाभेया चास्मदीयानां पशूनां च गवादीनां वा भेर्मा  
भीषयथाः । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संप्रदानत्वाद्यनुर्थं बहुलं छन्दसीति  
पृष्ठी । यथा समुद्रस्य न पिवन्तीति भाव इत्यर्थः । अन्वर्भावितण्यर्थद्विभेदे-  
र्लुङ् 'बहुलं छन्दसि' इषीडभावाः । सिचि वृद्धिं चाधित्वा छान्दसत्वाद्यत्य-  
येन गुणः क्रियते । भिनत्तेर्लुङि 'दश्र' इति दकारस्य क्त्वम् । पूर्ववदीडभावे  
पूर्ववद्गुणश्च । इमान्मा भेर्मा हिंसीरित्यर्थः । पुरुषव्यत्ययो वा । माऽरः ।  
ऋच्छतिरयमाङ्पूर्वो व्यसनरुर्मा । यथा 'आर्तिमाच्छेद्यमानः' इति ।  
अत्राऽऽपना केवल एव समर्थमाचष्टे । योवका नुपसर्गाः । अर्देर-वर्भावि-  
त्तण्यर्थाल्लुङि 'सर्तिशास्पर्तिभ्यश्च' इत्यङ् । 'ऋदृशोऽदि गुणः' इति  
गुणः । इमान्माऽरो माऽऽर्तिमर्षयः । आर्तिर्मा जनीत्यर्थः । पूर्ववत्पुरुषव्यत्य-  
येन वा । एषां मध्ये कश्चिदपि माऽरत् । माऽऽर्तिमरत् । आर्तिं मा गमदि-  
त्यर्थः । अत्र च मा भेर्मा चार इति चार्थस्य गम्यमानत्वात् । 'चादिलोपे  
विभाषा' इति प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्न निहन्यते । द्वितीया तु निहन्यते । एवं  
मा उ मो उच्चार्ये । मा चेत्यर्थः । किञ्चिदपि ज्वरादिकभेयां पश्वादीनामाम-  
मत् । इमान्पश्वादीस्त्वत्प्रसादेन मा हिंसीदित्यर्थः । 'रुजार्थानां भाववच-  
नानामङ्करेः' इति कर्मणि पृष्ठी । 'अयं रोगे' ष्यन्ताल्लुङि च्लेश्चददेशः ।  
सन्वद्भावाभावइडान्दसः । 'अस्मृदृत्वरप्रथमद्' इति विधोयमानमर्त्वं  
ध्वत्ययेनास्यापि भवति । यद्वा कश्चिदाह—आभो मङ्गः । आभं करोति  
आमयति । आमयवेर्लुङ् । किमपि ज्वरादिकभेयां पुरुषादीनामाममदाभं मा  
कार्पादिभिः । अल्लोपित्वादेव सन्वद्भावाभावः । पुरुषव्यत्ययो वा । एषां  
पश्वादीनां संवन्ति किञ्चिद्व्यत्ययादिकं वस्तु त्वं मा हिंसीरिति । अभाव-  
चचनकर्मत्वाद्गुणार्थानामिति षष्ठ्यभावः । अत्रैषामिति निरभिधीयते । एष  
तूरीयः 'इदमोऽन्वादेशे' इत्यन्वादेशे सर्वानुदात्त इत्यस्योत्सृष्टिदमपि विभुः

तत्र प्रथमाष्टकवाह—

द्रापे अन्धसस्पते दरिद्रनीललोहित । एषां पुरुषाणामेषां ।

पशूनां मा भेर्माऽरो मा एषां किञ्चनाऽऽर्ममत् ॥ १ ॥

द्वापे अन्धसः पते दरिद्रत् नीललोहितेति नील-लोहित ॥

एषाम् पुरुषाणाम् एषाम् पशूनाम् मा भेः मा अरः

मा इति एषाम् किम् चन आममत् ॥ १ ॥

सा० भा० द्रापयति कुरिसतां गतिं प्रापयतीति द्रापिः । पापिनो नरकमदा-  
नेन क्लेशयतीत्यर्थः । अन्धोऽन्धं तस्य पतिः पालकः । भक्तानामन्नं पालयती-  
त्यर्थः । दरिद्रदकिञ्चनः स्वयं विरक्तः केवल इत्यर्थः । “ एकमेवाद्वितीयं  
ब्रह्म । नेह नानाऽस्ति किञ्चन ” इति श्रुतेः । कण्ठे नीलोऽन्यत्र लोहित इति  
नीललोहितः । एतैः शब्दैः संबोध्यमान हे रुद्र । एषामस्पदीयानां पुरुषाणां  
पुत्रपौत्रादीनाम् । एषामस्पदीयानां पशूनां गोमहिष्वादीनां च समृद्धं वा  
भेर्मा भोपय । एषामुक्तानां सर्वेषां मध्ये किञ्चनैकमपि वस्तु माऽरो मा  
गच्छतु मा विमिश्रयत्वित्यर्थः । मा आममन्मैव कर्णं भूतु ॥ १ ॥

भा० भा० भा० द्रापे अन्धसस्पत इत्यस्य ऋषिः पुलहः । छन्द आस्वार-  
षड्भक्तिः, ‘ परो चेद्वादशाक्षरावास्तारषड्भक्तिः ’ । श्रीरुद्रो देवता ।  
एवं विश्वरूपेण देवं स्तुत्वाऽतः परममर्थं याचते—द्राप इति । नि-  
कृष्टाया यातनानुभववाग्भिकाया दारिद्र्यात्मिकाया वा गतेर्विकर्षणां ग-  
मयितः । यद्वा सर्वस्य लोकस्योपसंहारलक्षणायाः शोच्याया गतेः कार-  
यितः । ‘ द्रा कुरुसायां गतौ ’ । प्यन्वात् ‘ अच इः ’ इनीत्ययः । ‘ अर्तिही ’  
इत्यादिना पुक् । यद्वाऽऽप्तोत्तेर्ण्यन्वादिपत्ययः । आपयित्वाऽऽपिर्ग्राणं द्रा सैव  
कुरिसता गतिस्तस्या आपयिता द्रापिः । यद्वा—द्रापिरिति क्वचनानाम् । उर-  
चारेण तद्वति वतेते । मत्वर्थीयो येकारो द्रापिः । सर्वत्र पाण्डिकमामन्त्रिवा-  
द्युदात्तत्वम् । हेऽन्धसस्पते । अन्धोऽन्धम् । अद्यत इत्यन्धः । ‘ अर्देर्नुम् घश् ’  
इत्यसुन्त्ययः । तस्य पते स्वापिन् ‘ पष्ठथाः पतिपुत्र ’ इति सत्वम् । ‘ सुवाप-  
न्विते पराङ्गन्वःस्वरे ’ इति पष्ठघन्त्वस्य पराङ्गवज्जावः । ‘ आमन्त्रित पूर्वमविद्यमा-  
नवत् ’ इति पूर्वस्याऽऽमन्त्रितस्याविद्यमानत्वाच्चतः परस्य पष्ठयामन्त्रितसमुदा-  
यस्य पाण्डिकमामन्त्रितत्वादाद्युदात्तत्वम् । हे दरिद्रक्षिण्यसिह । अनादितपः

रिग्रहेति यावत् । 'दरिद्रा दुर्गतौ' अतरि ज्ञप्तित्यादित्वेनाभ्यस्तत्वान्नाभ्य-  
स्तादिति नुपभावात् । स्वयमन्धसस्पतिरपि दुर्गतस्वभाव इति । पूर्वगौराम-  
न्ध्रितयोरविद्यमानत्वात्पादादित्वाच्चेदं न निहन्यते । पाठिकमाशुदात्तत्वमेव ।  
हे नीललोहित । देवस्य हृदयादाविर्भूतो रुद्रो नीललोहितो यो हि भिस्राटना-  
दिकं चकार तस्यार्थं नीलमर्थं लोहितं नरनार्थात्मकत्वात् । नामरूपात्मकत्वा-  
द्वा । अन्य आह—कण्ठे नीलमन्यत्र लोहितामिदं रूपमिति । यद्वा—नीलीनं  
नितरां निरस्त्वं कालुष्यमस्येति नीललोहितः । पूर्ववन्निघातस्याप्यव आशुदा-  
त्तत्वम् । एवं भगवन्तं संवोक्ष्यामयं याचते—एषां पुरुषाणापिति । एषामस्मदी-  
यानां पुरुषाणां पुत्रादीनाभेषां चास्मदीयानां पशूनां च गवादीनां मा भर्मा  
भीषयथाः । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संमदानत्वाच्चतुर्थर्थे बहुलं छन्दसीति  
पश्या । यथा समुद्रस्य न पितृन्वीति भाव इत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थाद्विभेते-  
ल्लुङ् 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावः । सिचि वृद्धिं वाधित्वा छान्दस्त्वाद्यत्य-  
येन गुणः क्रियते । भिनचेल्लुङि 'दक्ष' इति दकारस्य कत्वम् । पूर्ववदीडभावे  
पूर्ववद्गुणश्च । इमान्मा भर्मा हिंसीरित्यर्थः । पुरुषन्पत्ययो वा । माऽरः ।  
ऋच्छतिरयमाङ्पूर्वो व्यसनरुर्मा । यथा 'आर्तिमालेंद्रजमानः' इति ।  
अत्राऽऽत्मना केवल एव तयर्थमाचष्टे । धोवका ह्यपसर्गाः । अर्तेरन्तर्भावि-  
तण्यर्थाल्लुङि 'सतिश्चास्त्यतिभ्यश्च' इत्यङ् । 'ऋदृशोऽपि गुणः' इति  
गुणः । इमान्माऽरो माऽऽर्तिमर्षया । आर्तिर्मा जनीत्यर्थः । पूर्ववत्पुरुषन्पत्य-  
येन वा । एषां मध्ये कश्चिदपि माऽरत् । माऽऽर्तिमरत् । आर्तिं मा गमदि-  
त्यर्थः । अत्र च मा भर्मा चार इति चार्थस्य गम्यमानत्वात् । 'चादिलोपे  
विभाषा' इति मथया तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । द्वितीया तु निहन्यते । एवं  
मा ल मो लथार्थे । मा चेत्यर्थः । किञ्चिदपि ज्वरादिकभेषां पश्वादीनामाप-  
मत् । इमान्पश्वादीस्त्वत्प्रसादेन मा हिंसीदित्यर्थः । 'रुजादीनां भाववच-  
नानामज्वरो' इति कर्मणि पश्या । 'अम रोगे' ष्यन्त्वाल्लुङि च्लेधक्यदेशः ।  
सन्वद्भावाभावश्छान्दसः । 'भस्मृदृत्वरपयम्रद्' इति विधीयमानमत्स-  
क्यत्ययेनास्यापि भवति । यद्वा कश्चिदाह—आमो मङ्गः । आभं करोति  
आमयति । आमयतेर्लुङ् । किमपि ज्वरादिकभेषां पुरुषादीनामापमदाभं या  
कापीदिति । अल्लोपित्वादेव सन्वद्भावाभावः । पुरुषन्पत्ययो वा । एषां  
पश्वादीनां संचन्ति किञ्चिदप्यपत्यादिकं वस्तु त्वं मा हिंसीरिति । अभाव-  
वचनकर्मत्वाद्गुणार्थानामिति पष्ठत्वभावः । अत्रैषामिति निरभिधीयते । एषु  
तूतीषः 'इदमोऽन्वादेशे' इत्यशादेशे सर्वाणुदाच स्वापोस्त्विदपिवि विभुः

केकदाचान्त्वम् । प्रगूनाभिरपत्र 'नामन्वतरस्याम्' इति नाप उदात्तत्वम् ॥१॥  
 अथास्थ मन्वस्य पुरश्चरणम्— एकाहमपत्रासं कृत्वाऽपुत्रं जपेत् । कृत्पु-  
 रश्चरणो भवति । कपिलाज्येनाऽऽर्द्रायापयुतमाहुर्वीजुहुपात् । कृत्पनो भवति ।  
 ववरेऽनिपातेऽस्य गिरस्तो दूर्वाग्राणां पञ्चसहस्रं जुहुयात् । तस्माज्ज्वरा-  
 न्मुक्तो दीर्घायुर्भवति । अपिचारसोसकाभो वैकङ्कतानामयुतं जुहुयात् ।  
 तस्यापिचारभ्यो भयं न विद्यते । प्रहाननद्रोहे-विलाज्यसिक्तमयुतं जुहु-  
 यात् । ततो भयं न विद्यते । उदुम्बरविजानामयुतं जुहुयात् सर्वभूतेभ्यो भयं  
 न विद्यते । ग्रामनगरमध्येऽग्निमुपसमाधाय तत्र धृताक्तविलोपेष्टानामयुतानि  
 जुहुयात् । अश्वत्थदलेषु बलिमुपहरेत् । आदावपषष्टसहस्रं जुहुयात् । तस्य  
 रुद्रो भैरवरूपी भूतैः सह स्वयं हृद्यो भवति । दृष्ट्यादि चलेदुर्मादी भवति ।  
 अत्ररुद्रस्य तस्य प्रहासिद्धिर्भवति । आयादि तद्रूपं स्मरेदापन्नघ्नस्य मुक्तिर्भवति ।  
 सतोभ्यान्म्—

आगुल्फासितकञ्जुको इमदक्रास्त्रिष्टो अस्मकुरवकी  
 गूळीः कुण्डलितध्रुवाः सविलको मन्दं कण्ठपुरः ।  
 श्रीमक्षिर्मद-तपङ्किफिरणः श्वेतापमानाननो  
 देतो भैरवेषभूमितपपुदपेसो मृडानीपविः ॥  
 अथ द्वितीयाष्टमाह—

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहभेपजी ।

शिवा रुद्रस्य भेपजी तया नो मृड जीवसे ॥ २ ॥

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहभेपजीति विश्वा-

ह-भेपजी । शिवा रुद्रस्य भेपजी तया नः मृड जीवसे ॥ २ ॥

जत्वादात्पन्तिरदुःखनिवृत्तिभेपगत्वाच्च । तत्र मथममानवारिग्रहे धनुषुस्वर्गो-  
 दिसांसारिकसुखमायप्रदानेन देवो गृहयेत् । द्वितीयमात्रपरिग्रहे तु निश्रेयस-  
 लक्षणमेव देवः शिवं कुर्यात् । तस्मादुभयविधसुखप्राप्तिमाशासान् आह—  
 शिवा विश्वाहभेपजीति । विश्वान्पदानि विश्वाहाः । राजाहःसस्त्रिभ्यष्टच् ।  
 तेषु भेपजी विश्वेष्वपहस्तु भेपजभावं न जहातीति भेपजान्तरं देशकालसं-  
 कलशरीरावस्यादिभेदेन हि कदाचिदेव भेपजं स्यात् । 'केवलमायक' इति  
 ङीप्सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वपदे च 'परादिश्छन्दसि' इत्युत्तरपदा-  
 ष्टुदात्तत्वम् । ईदृशी या शिवेदृशस्वभावा तथा शिवव्यपदेशं भजत इत्यर्थः ।  
 किंच शिवा रुद्रस्य भेपजीति । अयं रुद्रशब्दः क्रियानिमित्तकाः । 'कञ्जे  
 संसाराख्यं रोग द्रावयतो विनाशयतस्त्व भेपजी तनूः । तथा तन्वा संसार-  
 रोगाञ्छ्रुतास्त्वं भिषज्वसि । तादृशी च तथा या शिवा तादृशस्वभावा तथा च  
 शिवव्यपदेशमितया शिवव्यपदेशं भजत इत्यर्थः । तदुभयविधशिवत्वस्वभाव-  
 शालिन्या तन्वा नोऽस्मान्मूढ सुखय । 'छन्दस्युभयथा' इति श्रप आर्षघातु-  
 क्तत्वाणिलोपः । जीवते जीवितुम् । यथा वर्षं स्वस्या जीवेम तृप्तियोगेन  
 जीवात्मलाभेन च । यद्वाऽस्माञ्जीवयितु स्वया हि सर्वे जीवयितव्याः ।  
 अभिमतप्रदानेन धारयितव्याः । 'तुमर्थे सेते' इत्यसेत्त्वयः ॥ २ ॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणम्—अष्टशतभागापामान्कुर्यात् पञ्चसहस्रं जपेत् ।  
 क्लृप्तपुरश्चरणो भवति । अनेन केवलं गर्भरक्षा विधातव्या । नान्यत् । व्यक्तं  
 गर्भं तृतीये मासि रक्षा कुर्यात् । रुद्रमन्त्रसिद्धेव ब्राह्मणेन तदभिष्टुदौ स्ववि-  
 भवानुगुणमलकृत्य शंभुमिव त नमस्कुर्यात् । साधुगर्भेऽर्षाधवो न प्रेक्षि-  
 तव्याः । यदाऽपि शचिर्भवति तदैव कर्तव्यम् । राज्ञो गृहान्तराले विविक्तेऽ-  
 र्चागर्वाग्गाभिद्वयं रवीकृत्य ध्वजायलं हरिरलंकृत्य मन्त्रद्वयेन मस्यशुद्धतण्डु-  
 लैर्विकीर्य तस्मिन्नाभिक्कुण्डं वेदिका च कृत्वा वेदिकाया सावारणघटस्थोपरि  
 महासेनमन्त्रेण स्वर्णपुष्पेण शंभुमावाह्य तस्मिन्गर्वाग्गाभिद्वयेन कलशाविन्दु-  
 युतास्तन्तुवेष्टितान्स्वर्णगर्भौऽश्रावयित्वा नस्युद्रगाभिनेदीजलपूर्णांश्वपटच्छ-  
 ष्णाभिप्राप तस्मिन्मध्ये जलपूर्णं घटमेकमाद्र्वादिदिवसगणने सुवर्णेनाश्वत्थ नव-  
 रत्नपूर्णं कृत्वा त्रीणि नीरघटे श्लिष्य महादर्थपत्तनैः मच्छाद्य सुस्थिरान्क-  
 त्वा देवस्याऽऽराधनं गन्धलेप श्रीकण्ठं तामरसपुष्पं शीतारिधूं दीपं याव-  
 दन्त सर्पिषा सर्वैव कर्पूरमिश्रमेवमाराध्य तत्र संतिथायुषस्थानमन्त्रं जपित्वा  
 स्रतः पटलंस्कारमन्त्रेण होमं कुर्यात् । होमद्रव्यं च विलदूर्वाप्रकाजतुल्यस्युधीः

दधिमध्वाढ्यसंपुक्तं जुहुयात् । ततो हविष्पूजा । अर्वायमस्यतण्डुलपकं हवि-  
स्तेनाग्नौ होमं कुर्यात् । तेन मन्त्रेण होतव्यं ततो गन्धवासं कर्पूरशुक्तं दद्या-  
दुद्देशितो वाऽग्नौ भुङ्क्ते तदेव गुर्वोः संभवन् । एवं सायं तद्युगं च स्पृष्ट्वा  
जपेदाचार्यः । तत्र नित्यवद्वस्त्रपरिष्ठात्तिर्वसनोत्तरीये च भवतः । एवमर्वाग्न्यं  
पूजा । ब्राह्मणानपि तावतो भोजयेद्विद्यम् । एवं विधानस्य राज्ञ पत्रशक्तिः ।  
एवं ऋते सदपत्यमायुष्मन्नवेत् । गर्भपातो न विद्यते । सर्वं गन्धादन्यदुपदेशतः  
प्रधानम् । होमदेशं स्त्रीशुद्धा न भविष्येयुः । न पात्रण्डादयो वैदिकरथान्मन्त्रस्य ।  
अन्यदिने स्नानम् । तदण्डदानरूपेण दद्याद्गुरवे । ततः कुपारग्रहार्थं गणपूजां  
कुर्यात् । तदपत्यमायुष्मन्नवति । यथेदं प्रसङ्गादन्यदुच्यते—

कन्यार्यां कथये कन्यां हुत्वा कान्ध्यात्प्लुतान् ।  
अपामार्गसाग्निदोमैरळ्क्ष्मीं नाशयेद्बुधः ॥  
सर्वकल्पपनाशाय जुहुयाच्च तिलाहुतीः ।  
ब्राह्मणादीन्वशे कुर्याद्भुत्वा खदिरसंभवान् ॥  
सितरक्तेर्नाळपीतैः सूत्रैः संबेष्टितान्कृमात् ।  
ळसं हुत्वा घृतं सर्वान्कामानामोति साधकः ॥  
जुहुयाद्ब्रह्मकामास्तु कुसुमैः कुमुदादिभिः ।  
यद्गर्णं जुहुयात्पुष्पं तद्गर्णं वस्त्रमाप्तुयात् ॥  
वृष्टिकामः शुचीं देशे गोमयेनोपलोपिते ।  
रक्तद्रव्येण तत्रैव मण्डलं परिकल्पयेत् ॥  
मण्डलस्य पुरस्तात् नवं कुम्भं निधापयेत् ।  
सूत्रेण वेष्टितं सम्यक्पुरितं गन्धवारिणा ॥  
आवाहयेत्ततः कुम्भे सूर्यभैकाग्रमानसा ।  
सत्रस्थमर्चयेद्देवं पूर्ववत्सायकोत्तमः ॥  
पयसा जुहुयात्तत्र शतमष्टौत्तरं बुधः ।  
ध्यायन्नेकाग्रधीः सूर्यं जपेन्मन्त्रसहस्रकम् ॥  
एवं कुर्वीत सप्ताहं द्वादशाहमथापि वा ।  
ततः प्रसन्नो भगवान्महावर्षं प्रयुञ्जति ॥  
अहोरात्रमूपोष्पैव पुत्रकामः शुचिन्नतः ।  
पापसं जुहुयाद्दानप्रोत्तरशतानुतीः ॥  
ऋतुस्नाता ततो भार्यो शुचिबस्त्रापलंकृताम् ।  
भोजयेद्बुधश्रेयं तु जपन्नष्टशतं बुधः ॥

ब्राह्मणभोजवैद्ये कारयेत्स्वस्तिवाचनम् ।  
 ततः पुत्रमवाप्नोति तेजस्विनपनापयम् ॥  
 अनिष्टदर्शने चैव तथा दुःस्वप्नदर्शने ।  
 अभिचारकृतैर्दोषैरलक्ष्ण्या च समाट्टये ॥  
 विग्रहाद्युपसर्गे च भये च समुपास्यते ।  
 तथा च ग्रहपीडायां भूतवेशकृतेषु च ॥  
 एवमादिषु चान्येषु दोषेषूपाहितेषु च ।  
 पूर्वोक्तं मण्डलं कृत्वा नवं कुम्भं तथैव च ॥  
 गन्धोदकेन संपूर्णं सर्वमङ्गलमयुतम् ।  
 पलालवङ्गरूपैरनिम्बजातिफलैर्युतम् ॥  
 देवमानाद्य कलशे त्वर्चयेत्तत्र होमयेत् ।  
 मन्त्रेणानेन तद्देवमष्टोत्तरसहस्रकम् ॥  
 अभिमन्त्र्य तवस्तेन ह्यात्मनो वा परस्य वा ।  
 अभिपेकं प्रकुर्वीत सर्वदोषैर्विमुच्यते ॥  
 यस्तु मन्त्रं जपेन्नित्यं प्रातः ज्ञात्वा सहस्रकम् ।  
 श्रृंगारोग्यं च तेजश्च वर्धते तस्य सर्वदा ॥  
 संवत्सरं जपेद्यस्तु क्षीराहारो जिवेन्द्रियः ।  
 अर्चनं च यथाशक्ति कुर्वन्नयुवमन्वहम् ॥  
 संसिद्धिमतुलां गच्छेदाणिमात्रिगुणैर्युवाभ ।  
 किं तस्य मानुषेभ्योऽपि मन्त्रे वै जगत्पतौ ॥  
 बहुना किमिहोक्तेन तच्चिचस्तत्परायणः ।  
 तद्भावभावितो मन्त्रं जपेन्मुक्तो भवेन्मुनिः ॥ इति ।

ध्यानम्—दुवचापीकरमख्यं शक्तिपाणिं पदाननम् ।

मश्रवाहनाख्ण्डं स्कन्दरूपं शिवं मरेत् ॥

तृतीयाध्यायः—

इमाश्च रुद्रार्थं तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्रभरामहे मतिम् ।  
 यथा नः शमसद्विपदे चतुष्पदे विश्वं पृष्टं ग्रामे अस्मिन्नना-  
 तुरम् ॥ ३ ॥





एकादेशस्योदात्तत्वम् । यद्वा विकरणव्यत्ययेन च । अथ, मभरणं त्रिभे-  
द्यत्रे—यथा, यादृगिन्धे मभरणे सति नोऽस्माकं स्वभूताय द्विपदे, पुत्रादये  
चतुष्पदे पश्चादये च शं, सुखमसत्स्यात्पञ्चमो लकारः । 'लेटोऽटाटौ' इत्य-  
डागमः । 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादस्य लोपे 'पाद. पत्' इति पद्भक्तः ।  
क्रियाग्रहणं, कर्तव्यमिति संप्रदानस्वाचतुर्यां । तत्र मथमे द्वित्रिभ्यां, पाञ्चि-  
त्पुत्रपदान्धोदात्तत्वम् । द्वितीये तु चतुर्वीहिलक्षणं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्त्वम् ।  
पुनश्च, विशेष्यते—यथा च मभरणेणैवस्मासु विश्वमपि प्राणिजातं यदस्म-  
दीयं, न भवति, तदपि पुष्टमनातुरं च स्यात् । कस्मिन्ग्रामे यत्र वयं वसापः ।  
कीदृशोदर्शी मतिं मभरामेति । आहुश्च पौराणिकाः—

रुद्राध्यायी वसेद्यत्र ग्रामे वा नगरेऽपि वा ।

न तत्र क्षुत्पिपासाद्या दुर्भिक्षव्याधयोऽपि च ॥ इति ।

अथवा यथा नोऽस्माकं ग्रामेऽस्मिन्द्विपदे चतुष्पदे च शं स्यात् । विश्वमपि  
वस्तु धनधान्यादिकं समृद्धमनामयं च स्यादित्यस्मिन्नित्यत्र—ऊर्ध्वमिति  
विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्धाशृचमाह—

मृडा नो रुद्रो तनो मयस्कृधि क्षयद्वीराय नमस्ता विधेम,  
ते । यच्छं च योश्च मनुरायजे पिता तदश्याम तर्ष रुद्र-  
प्रणीतौ ॥ ४ ॥

मृड नः रुद्र उत नः मयः कृधि क्षयद्वीरायेति क्षयत्—वी-  
राय नमस्ता विधेम ते । यत् शम् च योः च मनुः आपज-  
इत्यां—यजे पिता तत् अश्याम तर्ष रुद्र, प्रणीताविति प्र-  
नीतौ ॥ ४ ॥

सा० भा० हे रुद्र नोऽस्मान्मृडयेह लोके सुख्य । उतापि, च नोऽस्माकं  
परलोकेऽपि मयः सुखं कृधि कुरु । क्षयद्वीराय क्षपितास्मदीयप्राय ते तुभ्यं  
नमस्ता नमस्कारेण विधेम परिचरेम । पिता शालको मनुः प्रजापतिः शं, च  
सुखं, च योश्च दुःखपृथग्भावं च यदायजे यदिकचित्संपादितवास्वत्सर्वा वयं

हे रुद्र सव प्रणीतौ प्रणये स्नेहातिशयं सत्यइयाम माप्नुयाम ॥ ४ ॥

म० भा० भा० अथ द्वितीया—मृडा नो रुद्रेति । हे रुद्र त्वांऽस्मान्मृडय । पुत्रधनादिसमृद्ध्या सुखिता-कुरु । पूर्ववर्णिलोपः । 'व्यचोऽतस्तिडः' इति दीर्घत्वम् । उतापि च नोऽस्माकं मयः सुखं निरतिशयानन्दान्मकं कृषि कुरु । 'घहुलं छन्दसि' इति शेषो लुक् धिमावश्च । 'कः करस्करति' इत्यादिना सत्वम् । स्यदीराय । व्याख्यातम् । पूर्ववत्कर्मणः संपदान्तत्वाच्चतुर्थी । स्य-दीरं त्वां नमसा नमस्कारेणाग्नेन वा चक्रपुरोडाशादिलक्षणैः विधेम परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा । यथा स्वामिव सर्वदा परिचरेम तथाऽस्मान्मृडय मयश्च कुरु । यद्वा हे रुद्रास्मान्मृडय मयश्च कुरु । तदर्थं त्वां स्यदीरं परिचरेमिति विभक्तिव्यत्ययः । इत्थं सुखभासिः प्रार्थिता । अधुना दुःखनिवृत्तिमात्रास्ने-शं श्रमतागतानां दुःखहेतूनाम् । योः पृथग्भावोऽनागतानां दुःखहेतूनामनुपेयः पृथग्भावः । पृथग्भावकर्मणो यौतिरन्वेष्योऽपि दृश्यन्त इति विच्युत्पत्येन प्रथमा णिद्वद्भावभावश्च । यद्वा—असुनवादेशाभावः । यथादृशं शं च बोध्य मनुर्मन्वानः सर्वज्ञः पिता प्रजानां पिता प्रजापतिस्त्वया सृष्ट्वे मुनियुक्तः । आयजे । आद् पर्यादायाम् । पर्यादया दत्तवान् । वर्णाश्रमादिभेदेन व्यवस्थितं कृतवान् । इत्यमसौ दुःखमहापं कुर्यात् । अत्रै-त्वाभ्यासलोपयोः कृत्तयोर्वर्णव्यत्ययेनैकारस्याकारः । चङ्चुवास्तु "आयेजे" इत्येवाधीयते । केचिदाहुः 'आयजे' आचवान्पक्षत्वेन स्वीकृतवानिति । सचयेवाइषाम्, अश्रुवीमहि त्वत्प्रसादेन ममत्ता मा भूम । सत्यपि प्रमादे त्वत्प्रसादेनातिक्रमदोषभाजो वा भूयेति । अश्रोतेर्लिङ् । व्यत्ययेन परस्मै-पदम् । घहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । यद्वा—आशिपि छिद् । 'छन्द-स्युमयथा' इति सार्वधातुकरत्वात्सलोपः । हेतुमाह—तव रुद्र प्रणीतौ । रुद्रेति पुनर्वचनमाभिमुख्यातिशयपतिपर्यम् । हे रुद्र प्रणीतौ शासने यस्यादूर्तामहे । यद्वा तवास्मासु प्रणीतौ प्रणये भूत्यस्वापिभावनिमित्तेऽनुग्रहे साति तदशवा-येति । 'तादौ च निविते' इति मतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । केचिदाहुः—प्रसिद्ध एव मनुः स्पर्तृत्वे त्वया नियुक्तः प्रजानां पिता हितकारित्वेन पितृस्थानीयः शं दुःखमहापणमकारं यादृशं व्यवस्थितवांस्तथैवाश्रुवीमहि, यस्मात्त्वां परिच-राम इति । अपरे तु युवते-परवदीघ शं योशोभयविधदुःखमहापणमकारं मनुः सर्वज्ञोऽपि जगतां पिता प्रजापतिरायज आभिमुख्येनाऽऽयजति मशं-सति स्वयमप्यादृशे वा तद्रूपमइषाम तादृशताभाजनं भूयास्म इति । यजे-रात्मनेपदं मममपुरुषैश्चचने 'दोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तकारलोपे 'अतो

गुणे' इति पररूपत्वं विकरणव्यत्ययेन च । तेन सत्यपि छसार्धधातुकाजु-  
दत्तत्वं एकादेशस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

अपानयोः पुरश्चरणम्—कृच्छ्रं चरित्वा नवसहस्रं जपेत् । कृतपुरश्चरणो  
भवाति । अमावास्यायां चतुष्पथेऽग्निमुपसमाधाय दधिसारमधुनाहुविमात्रं  
जुहुयात् । गवादीनां शान्तिर्भवति । एताभ्यामेव राजवाहनानां शान्तये जलं  
स्पृष्ट्वा मत्याद्रिमयुतं जपं कृत्वा जपजलेन वाहनशालां प्रोक्षयेत् । वाहनानां  
शान्तिर्भवति । वाहनानां किञ्चिदुपयोज्यं तेन जलेन मिश्रितं कृत्वोपयोज-  
येत् । तिरथां शान्तये तिलमाज्यमिश्रं जुहुवाद्दधुनम् । अन्येषां शान्तये दूर्वा-  
णामयुतं जुहुयात् । तेषां शान्तिर्भवति । ध्यानम्—

दिव्यसिंहासनासीनं स्तूयमानं महर्षिभिः ।

मसन्नवदनं ध्यायेत्सोमं सोमार्थधारिणम् ॥

पञ्चमीशुचमाह—

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा  
न उक्षितम् । मा नो वधीः पितरं मात रं प्रिया  
मा नस्तनुवो रुद्र रीरिपः ॥ ५ ॥

मा नः महान्तम् उत मा नः अर्भकम् मा नः उक्षन्तम्  
उत मा नः उक्षितम् । मा नः वधीः पितरम् मा उत मात-  
रम् प्रियाः मा नः तनुवः रुद्र रीरिपः ॥ ५ ॥

सा० भा० हे रुद्र नोऽस्मदीयं महान्तं पुरुषं स्थविरं मा रीरिपो मा हिंसीः ।  
उतापि च नोऽस्मदीयमर्भकं बालं मा रीरिपः । किञ्च नोऽस्मदीयमुक्षन्तं  
सेचनसमर्थं पुरुषं मा रीरिपः । उतापि च नोऽस्मदीयमुक्षितं गर्भस्थं पुरुषं  
मा रीरिपः । नोऽस्मदीयं पितरं मा वधीः । उतापि च मातरं मा वधीः ।  
नोऽस्मदीयाः प्रियाश्च तनुवः शरीराणि मा रीरिपः ॥ ५ ॥

भा० भा० मा नो महान्तमित्यस्य ऋषिदेवराजः । छन्दो जगती ।  
नन्दीश्वररूपो रुद्रो देवता । मा नो महान्तमिति । हे रुद्र नोऽस्माकं संवन्धि-  
नं महान्तं पितामहादिकमनुशासं विद्यावयोभिर्ज्यैष्ठं पुत्रं वा श्रद्धेयमुणकं मा  
वधीं रोगादिभिर्मा हिंसीः । उतापि चास्माकमर्भकमत्यन्तशिशुं पुत्रमग्रार्थं मा

वधीर्मा न वक्षन्ते सेचनसमर्थं तद्वर्णं संतानकरं मा वधीः। उतापि च मा न  
 लक्षितम् । सिकं गर्भस्यमनुकम्पतरं मा वधीः । पितरम् । स्पष्टम् । उतापि  
 च मातरमापि मा वधीः। श्रद्धेयतरावेती । तथा नोऽस्माकं प्रियास्तनुवः  
 शरीराणि प्रियत्वादेव मा रीरिषो मा हिंसीः। रोगादीभिः पीडिता मा  
 कृष्याः । भार्यापुत्राद्यपेक्षं च बहुवचनम् । अस्माकमसदीयानां च प्रियास्त-  
 नूर्मा रीरिप इति ॥ ५ ॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणम्— उपमासत्रयं कृत्वा पञ्चसहस्रं जपेत् । कृत्-  
 पुरश्चरणो भवति । अनेन स्वजनरक्षा कर्तव्या । ययतिष्ठानामाज्याक्तानाम-  
 युतं जुहुयात् । अश्वत्थसमिधांमयुतं जुहुयात् । आज्येनायुतं जुहुयात् ।  
 भतिसंवत्सरमाद्र्यामयुतं जुहुयात् । एवं कृत्वा आत्मीयस्त्रीयाळष्टद्वजनस्य  
 शान्तिर्भवति । अन्वस्मिन्नपि शान्तिकरणे जपमयुतं कुर्यात् । विशेषेण राजा  
 मतिमासं मन्त्रेणानेन फ्रान्त्यर्थमाद्र्यां होमं कारयेत् । तेन राज्ञोऽन्वापुराद-  
 बोऽपि वर्धन्ते । ध्यानम्—

वालेन्दुमुकुटं देवं वरुणादित्यविग्रहम् ।

ध्यायेन्नन्दौश्वराकारं गणेश्वरसमाटलम् ॥

पथीमुच्यते—

म०मा०भा० मा नस्योक्त इत्यस्य मन्त्रस्य ऋषिर्भगवान् । उन्सो जगती ।  
 देवोऽपि भगवानिव । मा नस्योक्त इति । हे रुद्र नोऽस्वाकं तोक्रे पुत्रं तनये  
 तत्पुत्रे च मा रीरिवः । मा हिंसां कृथाः । तद्विषये रोगादिभिर्हितको मां भूः ।  
 द्वितीयार्थे वा व्यत्ययेन सप्तमी । तोकं वनयं च मा हिंसांरिति । “आयुः षोडशं-  
 र्षंशतं म ह षोडशं वर्षंशतमजीवत् । म ह षोडशं वर्षंशतं जीवति” इति च्छान्दोग्ये  
 श्रवणात् । “विंशतिवर्षंशतं” इति सांवत्सरिकाः । “सप्तविंशत्यधिकानि शतं  
 वर्षाणि” इत्येके । “शतमेव” इत्यन्ये । तस्मिन्नायुषि मा रीरिवः । मा नी  
 गोषु । गोमहिष्यादिषु मा रीरिवः । तथाऽश्वेषु अश्वजनादिषु मा रीरिवः ।  
 वीराश्चास्मदीयान्मा वरीः । भामितः । अचारेण क्रोधितोऽपि सन् । चेतः  
 मजननरूपेणः । वीराः मजास्वस्य पुनर्ग्रहणं सत्पुत्रपरिग्रहणार्थम् । यिकान्ता  
 वा वीराः । “माम क्रौधे” ग्यन्तान्निष्ठा । यद्वा संजातक्रोधो भामितः । कृतार्प-  
 चारेष्वप्यस्मान्मा भामितो भूत्वा मा वरीः । तदर्थं वयमपि हविष्मन्तश्चतुर्षो-  
 षाशादिलक्षणेन हविषा तद्भूतो नपसा नमस्कारेण ते तव विधेम परिचरेम” ।  
 पूर्ववत्पुत्री द्वितीयार्थे वा । त्वां परिचरेमेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अयास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणम्—कृच्छ्रं चरित्तोद्गम्वरवायेन कापिष्ठं सपिः  
 सहस्राभिमन्त्रितं कृत्वा तेन स्वाशौ मयिते वाऽऽसहस्रं कृत्वा महाव्याहृतिभि-  
 र्कृत्वा शतं शेषमशित्वा त्रिरात्रमुपवसेत्ततश्चतस्रोऽमी पश्चात्सहस्रं जपेत् ।  
 गुरवे पञ्चनिष्ठं दद्यात् । ततः कृतपुरश्चरणो भवति । अनेन राज्ञामायुष्का-  
 यानामुच्यते—नित्यवद्राजा स्वाशौ मयितेऽपि वा केवलमाज्यसिक्तैस्त्रि-  
 युतं जुहुयात् । अष्टभिर्ब्राह्मणैरष्टासु दिक्षु राजानमभितो भस्माष्टशताभिव-  
 न्निवमादाव राजरक्षा कुर्यात् । एतदपि नित्यवदकार्यम् । अनेनैवापरमुच्यतेश्वे-  
 तकमलैर्दधिमुधुष्टाकैरयुतं जुहुयात् । एकादशरुद्ररूपैर्ब्राह्मणैर्भन्त्रासिद्धैः सद्यः  
 सिद्धैर्बा[ह्मणैः] कार्यम् । अथ सद्यःसिद्धिरुच्यते । आचार्यान्मन्त्रं लब्ध्वा त्रिरा-  
 त्रमुपोष्य त्रिरात्रं निरन्तरं जपेत्सद्यः सिद्धो भवति । तत्तत्कर्मयोग्यतेतावता ।  
 एवं कृते राजा श्रीवर्षते । अनेन दूर्वाणां घृताच्छानामयुतं नित्यवदेव जुहु-  
 यात् । राजा चिरजीवी भवति । अनेन कलशानष्टसहस्रपष्टशतं वा जलपूर्णा-  
 न्स्वर्णरजतताम्रमयान्वाऽभिमन्त्र्य गन्धादिभिराराध्य नववस्त्रवेष्टितान्कृत्वाऽ-  
 ग्न्याग्न्यपि मङ्गलानि कृत्वाऽऽचार्यो राजगन्तदिने राजानं स्नापयेदावगतो हि  
 कलशाः स्युः । एवं कृते राजा दीपैः कायिकैः पातकादिभिरप्यलितो भवति ।  
 राज्ञो वा वृद्ध्यर्थमनेन नित्यवदेकेन स[द]वाहणेनाष्टहस्रं शतं कारयेत् ।

बाहनायुधशालासु रत्नाकरादिषु च मासि मासि सौम्ये नक्षत्रे शान्तिं कुर्यात् । अश्वत्यापामार्गसामिधां दधिषधुघृतानामयुतं जुहुयात् । मतायुषोऽध्यायुर्वधते । द्यूते व्यवहारो च मन्त्रधेते जपेन पराजितो भवति । त्रिशा-  
त्रमुपोष्य निरन्तरं जपेत् । ततश्चरुभोजी विस्वफलानां पध्वाक्कानामयुतं जुहुयात् । स्वर्णसहस्रं लभते । कुमुदानां दधिषधुघृतानामयुतं जुहुयात् ।  
वन्धां लभते । अनेनैव संवत्सरं चरुभोजी कपिलाघृतेन स्वाद्यौ नित्यवदष्ट-  
साहस्रपट्टशतं वाऽऽहुतीर्जुहुयात् । सर्वस्मान्महापातकान्मुच्यते । अनेन मठ-  
यजस्रोदपधिमन्त्र्य ललाटे धारयेत्सर्वे वश्याः स्युः । अपामार्गसामिद्धिरष्टस-  
हस्रं प्रतिजन्मदिने जुहुयादपमृत्युं जयति । दृष्टिकामः सूर्यं जपापुष्पैरनुत्तरारा-  
मयेद्रक्तोष्णोपवसनानुलेपनो भूत्वाऽऽदित्यवारे । भगवानादित्यो महादृष्टिं  
मुञ्चति । दूरभर्गिगामी दश शर्करा गृहीत्वाऽष्टसहस्राभिपन्त्रिता दिक्षु दशसु  
प्रक्षिप्य गच्छेत् । स तु यावद्भ्रमनं क्षेपी भवति । कर्मणामविघ्नकामो मन्त्रमयुतं  
जपित्वा कर्माऽऽरभेत् । अनायासेन कर्मणामन्त्रं गच्छेत् । पुत्रकामोऽनेन लक्ष-  
माश्रयेन जुहुवाद्दशकरं पुत्रं लभते । यं यं जेतुमिच्छेत् तं सिकताकारं  
विधाय तस्य शिरसि स्थित्वाऽयुतं जपेत्सर्वत्र विजयी जायते । अन्यदपि  
सर्वधनेन संभवति । मन्त्रमयावधेवस्य साक्षात्सिद्धानामेव फलति । अन्येषा  
ह्या प्रयासा इति मन्तव्यम् । ध्यानम्—

दधानभेकादशधा विभक्त-

देहं विशुद्धस्फटिकमकाशम् ।

त्रेनोनिधिं शूलिनमिन्दुगोकिं

विचिन्त्येत्तत्र सदैव रुद्रम् ॥

सप्तमीशुचमाह—

आराते गोत्र उत पूरुषज्ञे क्षयदीराय सुम्नस्मे  
ते अस्तु । रक्षा च नो अपि च देव ब्रूयथा च  
नः शर्म यच्छ द्विवर्हीः ॥ ७ ॥

आरात् ते गोत्र इति गो-त्रे उत पूरुषध्न इति  
पूरुष-धने क्षयदीरायेति क्षयत्-वीराय सुम्न  
अस्मे इति ते अस्तु । रक्ष च नः अपीति च

देव ब्रूहि अथा च नः शर्म यच्छ द्विवर्हा इति  
द्वि-वर्हाः ॥ ७ ॥

सा० भा० गोघ्न गोघ्नस्य पूरुपघ्न पुत्रपौत्रादिपूरुपघ्नस्य क्षयदीराय क्षयि-  
भृत्यस्य ते तवोग्रं रूपमारादस्तु दूरे तिष्ठतु । यत्तु सुभ्रं त्वदीयं सुखकरं  
रूपं तदस्मे अस्मास्वस्तु । “घोराऽभ्या शिवाऽभ्या” इति । यच्छरीरद्वयमुक्तं  
तयोर्द्वयोर्भय्ये यद्द्वारं शरीरं तद्द्वारे गच्छतु । शिवं शरीरमत्राऽऽगच्छतिवत्पर्यः ।  
किंच नोऽस्मान्मरु सर्ववः पालय । किंच हे देवाधिभूयस्मानितरेभ्यो यज-  
मानेभ्योऽधिकान्देवेषु ब्रूहि । अथा च अपि च । द्विवर्हा द्वयोर्लोकयोर्बर्ध-  
यिता स्वं शर्म यच्छ सुखं देहि ॥ ७ ॥

म० भा० मा० आरात्त इति मन्त्रस्य ऋषिरग्निः । त्रिष्टुप्छन्दः । शंभुर्देवता ।  
आरात्त इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी बक्तव्येति सर्वाश्रतुर्थ्यः । उताष्यर्थे । माः पुरु-  
षांश्च प्रवो हिंसतस्तव यत्सुभ्रं सुखं गवां पुरुषाणां च हिंसया या तव तृप्तिः  
साऽऽरात्तदूरे अस्तु । अस्मत्तोऽभ्यघ्न तथा कुर्वन्क्रीडतु देव इत्यर्थः । इन्द्रेः  
'बहुलं छन्दसि' इति क्विपि उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । क्षयदी-  
रस्य तव यत्सुभ्रं तदस्मे अस्मास्वस्त्वित्यर्थः । यत्सुभ्रं सुखं तदस्मास्वस्त्विति  
अहिंसामाभेदेव । एतेन कृतीति देवो न मन्तुपर्वतीत्याह-रक्षा च नोऽस्मान् ।  
'द्वयचोऽतस्तिष्ठः' इति दीर्घत्वम् । इदं चाप्यस्त्वित्याह-रक्षा रूपमित्त्व-  
ध्याहियते । गवादीनां इन्तुस्तव यद्रूपं शूरं तदारादस्तु । सुषां सुल्लगिति श्रे  
आदेशः । क्षयन्ति निवसन्ति वीराः मजा अस्मिन्निति क्षयदीरो व्याख्यातः ।  
अभिगन्धोऽनुग्राहकस्वभावः । सर्वेषामिति यावत् । तादृशस्य तव यत्सुभ्र-  
मनुग्राह्यरक्षणमयथा तृप्तिः साऽस्मास्वस्त्वित्यर्थः । आधि च देव ब्रूहि । आधि-  
वचनं व्याख्यातम् । किमस्मत्प्रार्थनया देव एव “मा भैष्ट रक्षिष्यामि  
च” इत्यस्मानाधिपत्येनासकृद्दत्त्वित्यर्थः । यद्वा पक्षपातेनास्मभ्यं हि न  
सर्वलोकसाधारणमिति । अथा च अपि च । 'निपातस्य च' इति दीर्घ-  
त्वम् । नोऽस्माभ्यं शर्म सुखं यच्छ देहि । द्विवर्हा लोकद्वयमथितमेहिकपा-  
मुष्मिकं चेत्यर्थः । 'बृह वृहि वृद्दी' । द्वयोर्लोकयोरपि वृषते इति द्विवर्हाः ।  
गातिकास्करयोरिति पूर्वपदपठितस्वरत्वं चेत्यमुन् । 'परादिशछन्दसि बहुलम्'  
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं च । बहुत्रीहिर्वा । नपुंसकेकवचने छन्दसं दीर्घत्वम् ।  
यद्वा देवस्येदं विशेषणम् । इह चाभुत्त च सुखस्य वर्धयिता त्वाविति ।  
“द्वोरेव लोकयोर्बर्धयिता” इत्यन्ये । यद्वा वर्ध इति पक्षनाम । द्विवर्हाः  
पक्षद्वयावच्छन्ती । ऐहिकमामुष्मिकं च शर्म यच्छेति ॥ ७ ॥

अथास्य पुरश्चरणम्—त्रिरात्रमुपोष्य त्रिरात्रं निरन्तरं जपेत् । कृतपुरश्चरणो भवति । अनेनाऽऽद्युत्कामानामेव नान्येषामित्याहुः । “शतायुः पुरुष उच्यते” इति श्रुतेः । एवं सति इह जन्मानि जन्मान्तरे वाऽऽद्युपः क्षयकारणैः कर्म-भिर्वालादयो त्रिपन्धे तेषामायुर्वर्धनाय मन्त्रेणानेन प्रयोग उच्यते । नित्यवद-नेन स्वामी सर्पिषाऽष्टसहस्रमष्टशतं वाऽऽहुतीर्जुहुयात् । दूर्वापामष्टसहस्रं दधि-मधुघृताक्तानां जुहुयात् । स्वजन्मनक्षत्रे नित्यमेवाष्टसहस्रं जपेत् । आर्द्रायां विशेषेण प्रत्यार्द्रं दूर्वापामार्गशपीविलानां दधिमधुघृताक्तानां प्रत्येकमष्टमाम-हुतीर्जुहुयात् । रात्री यावत्प्रश्चसहस्रं जपेत्चावत्प्रदक्षिणाः कुर्यात् । राजा जन्मदिने दूर्वापामार्गादि प्रत्येकमष्टतं जुहुयाद्राजा दीर्घायुर्ववाति । अशक्तानां सौत्वमि शोमः । ततोऽव्यन्ताशक्तानां जप एव । शुद्धतण्डुलैर्मध्वाज्याकैर-युतं जुहुयात्तस्यायुर्वर्धते । मन्त्रेणानेन देवस्योपरि अर्कसुमनोभिरपुतमाराध-येत् । तस्य शीर्वर्धते । पश्चिमद्वारालये वा चक्रभोध्यधःशापी ब्रह्मचर्यवान्-साराञ्जवणाशी देवमभितः सहस्रं जपेत् । एवं कृते शतायुः सप्तजन्मसु भवति । अशुक्लस्य भिक्षाहारः प्रशस्त इति । अथ ध्यानम्—

• कुर्वाणं संनिधौ देव्या देवमानन्दताण्डवम् ।

- हुताग्निधरं ध्यायेत्तप्तकाञ्चनसंनिधम् ॥

अष्टमष्टिनमाह—

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीमभुपहन्तुमुग्रम् ।

मृडा जरित्रे रुद्र स्तवानो अन्यं ते अस्मन्निवपन्तु

सेनाः ॥ ८ ॥

स्तुहि श्रुतम् गर्तसदमिति गर्त—सदम् युवानम् मृगम् न

भीमम् उपहन्तुम् उग्रम् । मृडा जरित्रे रुद्र स्तवानः अन्यम्

ते अस्मत् नीतिं वपन्तु सेनाः ॥ ८ ॥

सा०भा० दे मदीयवचः श्रुतं मसिद्धे स्त्रं स्तुहि । पीड्यम् । गर्तसदं गर्त-हृद्ये हृद्यपुण्डरीके सपेदा तिष्ठन्वम् । “ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्येऽर्जुन तिष्ठति” इति स्मृतैः । युवानं नित्यवचणम् । उपहन्तुमग्रं मलयफाले सर्वं जगःसंहर्तु-



मृगशृङ्गिणम् । तत्र दृष्टान्तः । भीमं मृगं न । भयंकरं सिंहमिव । यथा गज-  
विदारणाय उग्रः सिंहो भवति तद्वत् । हे रुद्र स्ववानोऽस्मद्वचसा स्तूयमानो  
जरित्रे जरणशीले दिने दिने क्षीयमाणोऽस्मच्छरीरे मूढ मुखं कुरु । ते  
त्वदीयाः सेना अस्मदन्यं वैरिणं निवपन्तु विनाशयन्तु ॥ ८ ॥

म० भा० भा० इति श्रुतमित्यस्य वैयाघ्र ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । रुद्रो  
देवता । विश्वहस्यात्शुश्रुत्वाग्नीत्या पूर्वाधेन देवं परोक्षीकृत्याऽऽह—स्तुति  
श्रुतापीति । आत्मन एवापमन्तरात्मनः प्रैषो भिद्यते च वाक्यम् ।  
हे मदीयान्तरात्मन्स्तुहीति । यद्वा पुरुषव्यत्यपः । ईदृशं त्वां स्ववानीति ।  
श्रुतं व्याख्यातम् । गर्वसदं गर्वमिति स्थनाम तत्र सीदति विष्टवीति त्रिपुन-  
दहनादाविति गर्तसत् । यद्वा हृदयाभ्यन्तरं गर्तम् । केचिदाहुः—‘गिरति  
कचल्यति विश्वमिति गर्तं विश्वस्याचारकस्त्रेजोविशेषः कथित्’ इति ।  
अन्य आहुः—‘गौर्यन्नेऽग्निना भक्षयन्ते मजा अनेति गर्तं स्पशाने’ इति ।  
‘शब्दधानाकाशो गर्तम्’ इत्यपरे । युवानं नित्यतरुणम् । ‘युवा पिवा  
स्वया रुद्र एषाम्’ इति च मन्त्रान्तरम् । मृगं न भीमम् । मृगः सिंहादिः  
सिंह एव वा मृगराटवमिव भीमं भयंकररूपम् । उपरिष्टादुपचारत्वाद्गुप्यार्थीयो  
नशब्दः । उपहस्तुम् । उपसंहरन्व्यानां शत्रुप्रभृतीनामुपसंहरणापोद्यतम् ।  
‘कुहनिभ्यां वतुः’ इति वतुप्रत्ययः । छान्दसस्तकारोपजनः । उग्रम् ।  
अनभिभवनीयमुद्गूर्णं च । “उपसंहरतु मृत्युम्” इति केचित् । उग्रं मृत्युसदृश-  
मित्यर्थो वेदितव्यः । एवंविधं मगवन्तं स्तुहीति । द्वितीयोऽर्थः—मत्पसकृतो  
देवसंकीर्तनेन किंचिददृश्यतेत्वात्तु भयस्य । अत्र देवसकाशात्सुखमाशास्ते ।  
मूढ मूढय सुखसु । पूर्ववदीर्घत्वम् । जरित्रे स्तोत्रे । पूर्ववत्संपदानत्वाच्चतुर्धी ।  
जरितारं मा मूढयेत्यर्थः । ‘जूप् वयोहानौ’ दिवादिः । ज्वरादिराधृषीयः  
स्तुतिकर्मा छन्दसि । उदात्तवर्ण इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्ववानः स्तोत्रव्य-  
स्त्वम् । सम्यान् च स्तुव इति विधीयमानो बहुलवचनात्केचलादिषु भवति  
न च भवति । किंच त्वं सेना अनुचरसंघाता जगत्स्रोमकारिणो मरीचिनि-  
च्या वाऽस्मदत्रमचोऽन्यमन्यत्र निवपन्तु निघ्नन्तु । निवपतिवैषकर्मा ॥८॥  
अथास्य पुरश्चरणम् । एकारान्मुषोष्य त्रिरात्रं निरन्तरं जपेत् । कृतपुरश्च-  
रणो भवति । वैकङ्कतसभिषा विषवैलाक्तानां स्पशानामौ लक्षं जुहुयात् ।  
शत्रुनो नश्यन्ति । शत्रुनामग्रहणं कृत्वा देवस्य संनिधौ भस्मपाणिरयुतं जपेत् ।  
तस्य शत्रोर्महाश्वरो भवति । श्वेतभिद्यार्थैरयुतं जुहुयात् । शत्रोर्मसुरिका

जायन्ते वापिरेव सिगन्ते । शुभोर्गृहस्रोत्रादिषु मन्त्रेणानेनावटं खानयित्वा तत्र  
फलं रोमांस्यशर्करादिकं स्नातयेत् । तस्य शीघ्रं नाशो भवति । ध्यानम्—

उद्यद्भारकरकोटिप्रकाशमादीप्तदहनमूर्धानम् ।

अम्बरनिळधं भीमं ध्यायेदभयं ध्रियं सुरौघनुतम् ॥

शरभाकृतिर्देवो ध्यातव्य इति केचित् ।

नवर्गामृचमाह—

परि षो रूद्रस्य हेतिर्वृणक्तु परि त्वेषस्य दुर्मतिरघायोः ।

अथ स्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्व भीढस्तोकाय तनयाय

मृडय ॥ ९ ॥

परीतिं नः रूद्रस्य हेतिः वृणक्तु परीतिं त्वेषस्य दुर्मति-

रिति दुःमतिः अघायोरित्यघ-योः अवेति स्थिरा मघ-

वद्भ्य इति मघवत्-भ्यः तनुष्व भीदुः तोकाय तनयाय

मृडय ॥ ९ ॥

सा० भा० इत्येतेऽनयेति हेतिरायुधं रूद्रस्य हेतिर्नोऽस्मान्परिवृणक्तु परितो  
वर्जितान्करोतु । कदाचिदपि मा विष्यत्वित्यर्थः । त्वेषस्य क्रौघोज्ज्वलित-  
स्यायापोरघं पापं प्रहाररूपमिच्छतो रूद्रस्य या दुर्मतिरुग्रबुद्धिः साऽप्यस्मा-  
न्परिवृणक्तु । स्थिरा विरोधिनाशनाय यादृग्दुर्धनिरस्ति तां मघवद्भ्यो  
हविर्लक्षणाभ्युक्तेभ्यो यजमानेभ्यः सकाशादवतनुष्वावतवापपनीतां कुन् ।  
हे भीदुः कामाभिवर्षक तोकायास्मत्पुत्राय तनयाय तदीयपुत्राय च मृडय  
सुखं देहि ॥ ९ ॥

म०भा०भा० परि षो रूद्रस्येत्यस्य षड्छन्दस्त्रिष्टुप् । ऋषिर्देवता च प्रगवाने-  
व । अत्रापि विश्वहस्य पूर्ववद्रूपत्वात्परोक्षप्रत्यक्षकृतत्वमर्धवर्षयोर्वाक्यभेदश्च ।  
परि षो रूद्रस्येति । इत्येतेऽनयेति हेतिरायुधम् । 'ऊतियूति' इत्यादौ किञ्च-  
नोदाद्यो निपातितः । नोऽस्मान् रूद्रस्य हेतिः परिवृणक्तु सर्वतो वर्जयेत्तु । पुन-  
र्यौत्रसंहितानित्यर्थः । 'वृजी वर्जने' रीभादिकः । 'उपसर्गाद्बहुळम्' इति णत्वम् ।

किंच त्वेषस्य क्रोधोज्ज्वलिस्य देवस्य । 'तिवप दीप्तौ' पचाद्यच् । अघा-  
 योरघं व्यसनं पुरुषाणां पापकारिणामिच्छतीत्यघायुः । 'छन्दसि परेच्छाया-  
 मपि' इति क्यच् । 'अश्यापस्याऽऽत्' इत्यात्वम् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप-  
 त्ययः । तादृशस्य देवस्य या दुर्भतिर्निग्रहात्मिका बुद्धिः सा चास्मान्पारिह-  
 णकतु निग्राह्याः पापकर्मिणो वयं मा भूमेति प्रार्थितं भवति । कृदुत्तरपदप्र-  
 कृतिस्वरत्वेन मतिशब्देऽन्वोदात्तत्वम् । 'मन्त्रे वृप' इति किञ्च उदात्तत्वात् ।  
 किंच स्थिरा स्थिरम् । 'सुपा सुलुक्' इति द्वितीयैकवचनस्याऽऽकारः । घनुपि  
 वर्धते स्थिरत्वयोगात् । " इमा रुद्राय स्थिरमन्त्रे " इत्यादौ च दर्शनात् ।  
 अवतानस्य च ज्याविषयत्वात् । अयमर्थः । स्थिरधर्तुरवतनुष्वावतवज्यं कृच ।  
 शिथिलयेत्यर्थः । यद्वा वचनव्यत्ययेनैकस्मिन्वहुवचनम् । 'शेशच्छन्दसि'  
 इति शैलोपः । स्थिराणि धनुष्पवततज्यानि क्वचित्ति । सन्त्येव वा देवस्य  
 कार्यवशेन वहूनि धनूपि तानि सर्वाप्यवतनुष्वेति । क्षेमाय प्रार्थयामः । मघ-  
 यज्जथो मघवदर्धम् । मघमिति धननाम । हविर्लक्षणेन घनेन तदन्तो मघवन्त-  
 स्तदर्थं त्वं घनुरवतनुष्व । तान्मा हिंसीरित्यर्थः । को नाम मघवतो हिन्स्तीति  
 चित् । अयं भावः । यथा हविष्मन्तो वयं निर्भयास्तव यष्टाराः स्वाम तदर्थंमव-  
 तनुष्वेति । अपर आह—'स्थिरग्रहणेन दुर्भतिर्बिशिष्यते । या स्थिरा निधकक-  
 ल्या दुर्भविरस्मै न दातव्या' इति । तां मघवज्जथोऽवतनुष्व मघवतां कृते तां शिथि-  
 लम् । मघवस्तु तादृशमध्यवसायं मा कृषा इति यावत् । स्थिरशब्दात् 'सुपां  
 सुलुक्' इति द्वितीयैकवचनस्य लृक् । सांशितिको वा मकारस्य लोपः । "स  
 ईमन्द्रास्विति" यथाऽनवधारणायथाश्रवमेव पदकारा मन्वन्ते । इदं चापरं  
 याचामहे । हे मीद्वः सेक्तः । व्याख्यातो मीद्वान् । 'मतुवसोः' इति क्त्वम् ।  
 लोकाय पुत्राय तनयाय तपुत्राय च मृदय सुखय । पूर्ववत्कर्मणाः संबदान-  
 त्वम् । 'मृद सुखने' इगुपचलक्षणः कः । मृदं करोतीति णिच् । यद्वा हेतु-  
 मणिणाचि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति लघूपचलक्षणो गुणो न क्रियते ॥९॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणम्—कृच्छ्रं चरित्वा नव दिनानि प्रतिदिनमष्ट-  
 सप्तं जपेत् । कृतपुरश्चरणो भवति । अनेन पुनकापानामेव कर्तव्यम् । एत-  
 दापि गुप्तं कुर्यात् । दावानल्लूढस्य पलाशखदिरादेः समिधा दधिपधुष्टवा-  
 क्ताना पश्चिमद्वारे शिवालये स्वयुतं जुहुयात् । शिवसदृशं पुत्रं लभते । देवा-  
 लयेऽश्वत्थच्छायायामात्मपृहगोष्ठयोर्वाऽऽर्द्रायामवावास्यायां वा कृष्णपत्तेऽ-  
 ष्टम्यां वा प्रारम्भः । पूर्वपुत्रयुक्तमोजिनो दम्पती भवतः । मतिमन्त्राक्षरं कलश-  
 स्तन्तुचेष्टिताञ्जलपूर्णात्प्रतिष्ठाप्य तेषां मध्ये कुम्भमुखैस्तरं निधाय वस्मिन्देवं

सौमनावाहयेत् । ' आयातु भगवान्कैलासात् ' इत्यावाह्यं गन्धादिभिरभ्यर्च्य  
 ततः पूर्ववन्मध्यकलशमारभ्य प्रतिकलशं मन्त्रादिव एकमेकमक्षरं न्यसेत् ।  
 ततो नवसहस्रं जपेत् । तत्र उद्देशकाग्नौ इषामाकलाजानां मधुपुवाक्तानामष्ट-  
 सहस्रं हुत्वा तन्मानमाज्येन च हुत्वा तत्र आदिकलशमादाय तत्तदक्षररूपिण  
 भगवन्तं स्मरन्स्त्रापयेत् । एवासनमेतौ प्रतिष्ठाप्य कुम्भजलेन च स्त्रापयित्वा  
 ब्राह्मणानमष्टसहस्रमष्टशतं वैकशतमन्त्रे भोजयेत् । तत्र कलशवस्त्रादीना-  
 चार्याय दत्त्वा तं भोजयित्वा दक्षिणाकाले पञ्चनिष्कं त्रयं वा दद्यादेव-  
 रूपाया दक्षिणायाः किञ्चिदापि यूनं न भवेदेवं दत्त्वा दम्पती भुञ्जीयात्ता-  
 भेवं तयोः पुत्रः शिवतमो दीर्घायुस्त्वयते । अथ पूर्वोक्तकर्पाशक्वानपरमुच्यते-  
 अशुको मन्त्रमिमं जपेत्पथिमद्वारे । देवालयेऽहोरात्रं प्रदक्षिणं कुर्यात् । उद्या-  
 त्प्रभृत्यास्त्वमयादस्त्वमयात्प्रभृत्योद्यात्तत्र विज्ञो यदि नियतेऽशुका न सन्ति  
 चेच्छक्तः सन्नशक्तमात्मानं मत्सा कुर्वन्न नश्यति । तस्मात्पुरश्चरणयुक्तो  
 गुरुममममः कुर्यादिति । अशक्तानां मजाकामानामगतीनामनुग्रहं वक्ष्यामः ।  
 अष्टशतमेकचत्वारिंशत्तमेकविंशति वा दिनानि दासित्वा चरुमोनी पथिमद्वारा-  
 लये प्रतिदिनमष्टशतं जपेत् । प्रदक्षिणमष्टशतं कुर्यात् । निःस्पन्दश्चतस्रस्य पूर्वो-  
 चरमूलादारभ्याष्टसहस्रं जपेत् । अन्धत्पचतुर्दश प्रतिदिनमष्टसहस्रं जपेत् । एवं  
 समाप्य यावच्छक्तिं तावद्वा ब्राह्मणान्दीक्षायुक्तान्भोजयेदेष कृते वंशकर  
 पुत्रं लभत इति । ध्यानम्—

गजचर्महृत्तनु स्फुरत्प्रहरणोज्ज्वलद् ।

सर्वपापहरं ध्यायेदेवं कुञ्जरभेदिनम् ॥ इति ।

दशमीमूचमाह—

मीढुष्टम् शिवं तम शिवो नः सुमनां तव । परमे वृक्ष आयुधं  
 निधाय कृतिं वसानं आचरं पिनाकं विज्रदामहि ॥ १० ॥  
 मीढुष्टमेति मीढुः—तम् शिवं तमेति शिवं—तम् शिवः नः सुमना  
 इति सु—मनाः तव । परमे वृक्षे आयुधम् निधायेति नि—यार्थं  
 कृतिं वसानः पतिं चरं पिनाकम् विभ्रतं इति गृहि ॥ १० ॥

सा० मा० हे भेदुष्टमातिशयेन सेचक कामाभिवर्षक हे शिवतमानिशयेन शान्तस्वरूपः नोऽस्मान्प्रति शिवः शान्तः सुमनाः सौमनस्येन स्नेहेन युक्तश्च भव । आयुर्धं त्रिशूलादिकं परमेऽत्युन्नते वृक्षे वटाश्वत्थोदिरूपे निधाय यथाऽस्माभिर्न दृश्यते तथाऽवस्थाप्य कृत्वा वसानो व्याघ्रचर्ममात्रं परिदधान आचरास्मदाभिमुख्येनाऽऽगच्छ । आगच्छन्नपि पिनाकं विश्वरूपणार्थं धनुर्मात्रं हस्ते धारयन्वाणादिकं परित्यज्याऽऽगच्छ ॥ १० ॥

म० मा० मा० मीढुष्टप्रेत्यस्य बैराज ऋषिः । पञ्चपदा त्रिष्टुब्धन्दः । यथाहुः—  
‘चतुर्भिरष्टाक्षरैर्द्वादशाक्षरेण चैतन्निष्टुप्’ इति । तत्र तृतीयव्यतिरिक्ताश्व-  
त्वारोऽष्टाक्षराः । देवता शंभुरेव ।

मीढुष्टप्रेति । हे मीढुष्टमातिशयेन सेचकः । उच्चमर्षुस्त्वेति यावत् । व्याख्यातं चेदम् । हे शिवतमातिशयेन शिवंकर । मयमस्याऽऽमन्त्रितस्याविद्यमानत्वात् द्वितीयमपीदं निहन्यते । द्वयोः पाक्षिकमायुदात्तत्वम् । इत्थं देवेन कर्तव्यमि-  
त्याह—नोऽस्माकं सन्नास्माकानो भूत्वा विष्टुञ्जिवः सुमनाः भव । अस्माक-  
मपि शिवं कृत्स्नाकमपि शोभनं मनः कुरु । उपरुरोर्मत्येवं वर्तस्वेति यावत् ।  
‘सोर्धनसी’ इत्युत्तरपदायुदात्तत्वम् । तदर्थमित्थं देवेन कर्तव्यमित्याह—  
परम उच्छ्रिते वटकणिकारादौ त्वदीये वृक्षे आयुर्धं त्रिशूलादिकं भीषणं  
निधाय क्षेमं निक्षिप्य । यत्र निहितं वर्षं न पश्यामः । यद्वा परमे द्रुमदेशे  
वृक्षादावस्मदष्टगोचरे निधाय कृत्वा व्याघ्रं चर्म वसानः परिदधान आचर  
वर्तस्व । यद्वाऽस्मदाभिमुख्येनाऽऽगच्छ । वसेरनुदात्तेत्वाद्यसार्वाधातुका-  
नुदात्तत्वम् । क्रिचाऽऽगच्छंस्त्वं पिनाकं केवलं ज्यावाणरहितं दण्डमात्रं भूष-  
णमात्रं हस्ते विश्वदागादि । आगच्छास्मान्प्रति । यथेः ‘वैहुळं छन्दासि’ इति  
शपो लुक् । विश्वतोः श्वरि ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥१०॥

अथास्य पुरश्चरणम्—एकरात्रं पञ्चदशसहस्रं ज्योत्स्नपुरश्चरणो भवति ।  
अर्थनाचमये प्राणतंशये घोरादिमये वा चोरादिमये केवलाज्येन पञ्चसह-  
स्राहुतीर्जुहुयात् । तेष्वो मुच्यते । ध्यानम्—

मङ्गलायतनं देवं युवानमतिमुन्दम् ।

ध्यायेद्भनचराकारमगच्छन्वं पिनाकिनम् ॥ इति ।

एकादशीष्टमहाह—

विकिरिद् विलोहितं नभस्ते अस्तु भगवः । यास्ते

सहस्रं हेतयोऽन्यमस्मन्निर्वपन्तु ताः ॥ ११ ॥

विकिरिदेति वि-किरिद विलोहितेति वि-लोहित नमः ते  
अस्तु भगव इति भग-वः । याः ते सहस्रम् हेतवः अन्यम्  
अस्मत् नीतिं वपन्तु ताः ॥ ११ ॥

सा०भा० कीर्तयेते भक्तानां संनिधौ बहुधा प्रक्षिप्यन्त इति किरयो धनानि  
तानि ददातीति किरिदः । विशेषेण किरिदो विकिरिदः । विलोहितो लोहि-  
त्यरहित श्वेत इत्यर्थः । अत एव मान्त्रिकाः पञ्चाक्षरध्याने स्मरन्ति—“ध्येयो  
मुक्तापरागामृतरसफलताद्रिममः” इति । यद्वा—विशेषेण लोहितो विलोहितः ।  
अत एवाष्टाक्षरध्याने स्मरन्ति—“काञ्चनापो ध्येयः पद्मासनस्थः” इति ।  
भगवो भगवन्पदगुणसंपन्न । भगवन्नन्दस्य पद्गुणवाचित्वं समर्थते—

पेश्वर्धस्य समग्रस्य धर्मस्य यज्ञस्य त्रियः ।

ज्ञानचैराग्यचोक्षैव पण्णां भग इवीरणा ॥ इति ।

प्रकारान्तरेण भगवच्छब्दनिर्वचनं च—

उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामपार्तिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥

यथोक्तविशेषणप्रथमिच्छेद् हे कद्र ते तुभ्यं नमोऽस्तु । ते तव सहस्रं सह-  
स्रसंख्याका या हेतवो यान्यायुधानि सन्ति ताः सर्वा अस्मदन्तं विरोधिनं  
निवपन्तु विनाशयन्तु ॥ ११ ॥

म०भा०भा० विकिरिदेत्यस्य मन्त्रस्य ऋषिः पुलहः । छन्दोऽनुष्टुप् । अंशु-  
देवता ।

विकिरिदेति । हे विकिरिद विकिरिदशब्दो व्याख्यातः । किरिदिर्हिता-  
कर्मा किरि हिता ददतीति किरिदान्यायुधानि तद्रहितो वा विकिरिदः । पर-  
मार्थतः परपीडनान्यायुधानि तत्र न सन्तीति भावः । यद्वा विविध हिंसन्ति  
प्राणिन इति विकिरिदः पापव्याधयः संसारोदपरिदेधां दाता खण्डयिता विकि-  
रिदः । ‘देो अवल्लण्डने’ । आमन्त्रित्वाद्युदात्तरवम् । विकीर्येपून्हन्त्वपान्त्व-  
ण्डयतीति विकिरिदेति केचित् । हे विलोहित । विगत लोहितवर्ष यस्य  
स विलोहितः । अर्थे नीलोऽर्थान्तरे लोहित इति कृत्वा । उक्तं च—“दरिद्रश्री-  
ल्लोलोहितः” इति । “पुरुषं कृष्णापिङ्गलं” इति च मन्त्रान्तरम् । केचिदाहुः—

विगतं लोहित्यं कालुष्यं स विलोहितः निर्विकार इति । परमार्थतस्तव  
विकारहेतवः कापि न सन्ति । दूरे हि मन्युप्रभृतयो विकाराधिककालुष्यप्र-  
भवाः । यत्राऽऽशुभानि शुभैरस्त्वैश्व माणनो निगूढैरश्रिते भावः । एतदेव  
मकटयन्नाह—भगवन्द्दस्य पद्गुणवाचित्वं स्मर्यते—

सत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां स च वाच्यो भगवानिति ॥

भगवो हे भगवंस्तुभ्यं नमोऽस्तु ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य पशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चापि पण्णां भग इतीरणा ॥

‘मनुवसो रु’ इति कृत्वं पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्रथमचोरामन्त्रितयोः । एवमेक-  
मप्यायुधं परमार्थतस्तव नास्त्यथापि जगदुपसंहारादौ यास्ते सहस्रं हेतयो  
यानि सहस्रसंख्याकान्यायुधानि विद्यन्ते ता अस्मदस्मत्तोऽन्यं निवपन्तु  
निघ्नन्तु त्वन्मसादात् । यद्वा कोऽपि विकारहेतुः परमार्थतस्तव नास्ति अथापि  
यास्ते सहस्रं हेतयो हिंसा निष्कर्मणां निग्रहप्रकारास्ता अस्मत्तोऽन्यं निवपन्तु  
पीडयन्तु । निग्राह्या वयं तव मा भूमेति मार्थयते ॥ ११ ॥

अथास्य पुरश्चरणम्—त्रिरात्रं चरुभोजी दशसहस्रं जपेत् । तदन्ते दशसहस्रं  
मदाक्षिणाः कुर्वन्जपेत् । कृतपुरश्चरणो भवति । अनेन महाजनविरोधे सकलसं-  
यातं दधिमधुघृताक्तानां सामिषामयुतं जुहुयात् । भयं न भवति । सर्वाञ्जैतुका-  
मोऽपामार्थसमिधां कापिलाज्यलिक्तानां शतसहस्रमाहुतीर्जुहुयात् । एतेनैव वरा-  
हादयो वश्य भवन्ति । विरक्षो जेतुकामो विल्वसमिधां दधिमधुघृताक्तानां शत-  
सहस्रमाहुतीर्जुहुयात् । अपो जेतुकामो जलस्य मध्य आत्माग्निमावाय कापिलेन  
पयसा शतसहस्रमाहुतीर्जुहुयात् । अञ्जयो भयं न जायते । एवमन्यदपि यद्य-  
ज्जेतुकामो भवति तत्तन्नामग्रहणं कृत्वा कापिलाज्येन शतसहस्रं जुहुयात् ।  
तत्तत्सर्वं जपति । ततो ध्यानम् ।

प्रसन्नवदनं सौम्यं रश्मितोद्ग्राहमण्डनम् ।

अम्बया सहितं ध्यायेत्सुरसंघैरभिष्टुतम् ॥ इति ॥

द्वादशीमृचमाह—

सहस्राणि सहस्रधा वाहुवोस्तव हेतयः । तासांभीशानो भगवः

पराचीन्ता मुखां कृषि ॥ १२ ॥

सहस्राणि सहस्रधेति सहस्र—धा चाहुवोः तर्ध हेतयः । तासांम्  
ईशानः भगव इति भग—वः पराचीनां मुखां कृधि ॥ १२ ॥  
इति द्वाभ्यां दशमोऽनुवाकः ।

सा०भा० हे द्वा तव वाहुवोर्हस्तयोर्हेतयः सहस्रधा सहस्रप्रकाराः सहस्राणि  
सहस्रसंख्याका विद्यन्ते । धनुः खड्गास्त्रिदालमित्येवं जातिभेदेन सहस्रप्रका-  
रत्वम् एकैकस्या जातौ चहव. सहस्रसंख्याकाः । हे भगवः पद्गुणोपेत  
त्वमीशानः समर्थः संस्तासां देवीनां मुखाति शल्यानि पराचीना कृधि  
अस्मत्तः पराङ्मुखानि कुरु ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतु-  
र्थकाण्डे पञ्चमपाठके श्रीद्वाभ्यां दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

म०भा०भा० सहस्राणि सहस्रधेत्यस्य नारद ऋषिः । कथं वा ऋषिः ।  
अष्टष्ट्वा छन्दः । रुद्रो देवता । राजोपद्रवशात्तौ विनियोगः ।

सहस्राणि सहस्रधेति । सहस्राणि बहुतयाः सहस्रधा सहस्रप्रकारास्तव  
वाह्योवस्थिता हेतय आयुधानि । द्विवचनमन्त्रमित्युक्तम् । यद्वा सत्स्वपि  
बहुषु सायुधेषु वाहुद्वयमेव महारे व्याभियत इति वाह्योरित्युक्तम् । तन्वादीनां  
'छन्दसि बहुल' इत्युवडादेशः । एकैकस्या एव वा सहस्रसंख्योपद्रव्यते ।  
एकैकैव सहस्रं तव वाह्योर्हेतय इति । अथ तव वाह्योर्धा हेतयो हिंसाप्रकाराः  
सहस्राणि सहस्रधा च सन्तीति । हे भगवस्तासां देवीनां मुखां मुखाति  
पराचीनाभ्यस्मान्मत्पनभिमुखानि कृधि कुरु । तासां वा हिंसानां मुखानि  
उपक्रमानभ्यदन्भिमुखान्कुरु । ईशानस्त्वं सर्वेश्वरः । तासां वा देवीनापी-  
शानः प्रथोक्तुपपमं हर्तुं मथेष्टविषये च प्रवर्तयितुं समर्थस्त्वपिति तासां  
मुखानि पराचीनानि कुर्विति गम्यत एव । 'शेखन्दसि' इति श्रेष्ठोपः ।  
करोतेल्लोति 'बहुल छन्दसि' इति विरुजस्य शपो लुक् विभावश्च । ईशे-  
नुदात्तेत्वाल्लसावर्धातुकानुदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणमुच्यते—कृच्छ्रार्थं चरित्वा पञ्चदशसहस्र  
जपेत् । कृतपुरश्चरणो भवति । अनेन मन्त्रेण पुरुषाणां राजोपद्रवशान्ति  
कुर्यात् । शालमलीवैकङ्कतसमिद्धिर्नीहिपचतिलानि सर्पिंसिकान्ययुत जुहु-  
यात् । उपद्रवा नश्यन्ति । भगवतो दक्षिणामूर्ते संनिधौ श्वत्ससहस्रं जपेत् ।  
प्रधानपुरुषभारणे बल्मीकमृचिकाळिङ्गं कृत्वाग्नेन मन्त्रेण यावच्छीर्षमभि-



पिश्वे च तस्तां मृदमादाय नयां प्रक्षिप्य तत्तीरे स्वामौ शुद्धतण्डुलैर्घृताकौ-  
रयुवं जुहुयात् । तस्य मरणभूपशमयति । महाकान्गारगापी, भस्पाष्टसहस्रप-  
भिप्रन्थ्य सर्वं तेन शरीरमवालप्य गच्छेत् । तस्य क्रियपि भयं न भवति ।  
कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ इमशाने विटालमासेन सौदनेन वलिमुपहरेत् “ राससे-  
भ्यो वलिमुपाहरामि ” इति । ततस्तेभ्यो भयं न विद्यते । महीशास्तुः  
कोपेषुपहतानां सुवर्णमहाशास्तु संनिधावनेनाष्टसहस्रमाज्येन जुहुयात् । कुक्कु-  
टमासेन वलिमुपहरेत् । तत्र नववसनानि सुवर्णादिकं च होमस्य दक्षिणां द-  
द्यात् । निष्कत्रयभेकं वा राष्ट्रशतभागो वा दातव्य इति । अन्येषामपि दैवेषुपहता-  
नामनेन मन्त्रेण सर्पिषाऽष्टसहस्रं जुहुयात् । दैवेषुद्रवा नश्यन्ति । ततो ध्यानम्—

सर्वपापहरं देवं सर्वाभरणभूपितम् ।

सर्वायुधधरं ध्यायेत्सर्वलोकपद्मेश्वरम् ॥

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीरुद्रप्रश्ने दशमोऽनुवाकः ॥१०॥

इति दशमोऽनुवाकः ।

सा० मा० दशमोऽनुवाक ऋग्व्याः केचिन्वन्त्रा उक्ताः । अपेकादशे शिष्टा  
ऋचः शिष्टानि यजूंषि चोच्यन्ते । तत्राऽऽदौ दशसंख्याका ऋचः ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्याम् । तेषाम् सह-  
स्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ १ ॥

सहस्राणि सहस्रश इति सहस्र-शः ये रुद्राः अधीतिं  
भूम्याम् । तेषाम् सहस्रयोजन इति सहस्र-योजने अवेति  
धन्वानि तन्मसि ॥ १ ॥

सा० मा० भूम्यामधि भूमेरपरि, ये रुद्राः सहस्रशः सहस्रकाराः सहस्राणि  
सहस्रसंख्याकाः सन्ति । सहस्रश इति जात्युक्तिः । विनायकप्रपञ्चैलादयो  
जातिभेदास्ते सर्वेऽपि रुद्रविशेषाः । तत्राप्येकस्यां जातौ बहुभिः सहस्रैः  
संख्याता मूर्तिविशेषास्तेषां सर्वेषां धन्वानि धनूषि सहस्रयोजनेऽस्पृत्तः सह-  
स्रयोजनव्यवहितदेशेऽवतन्मुसि अवततुज्याकानि, स्यापयामः ॥ १ ॥

म०भा०भा०सहस्राणि सहस्रश इत्यानुष्ठुभांऽनुवाकोऽवतानसंज्ञकौ दशर्वः ।  
 तेषां सहस्रयोजन इति सर्वत्रानुपयुज्यते । जपादावाद्यन्तयोस्त्वाम्नापते ।  
 नमो रुद्रेभ्य इत्यादीनि त्रीणि यजूंषि । अत्राऽऽहुः—“ब्रह्मणा माधितेन देवेन  
 सृष्टा देवतृत्वा रुद्राः सर्वेषां स्थावरजङ्गमानां रक्षणपोषणोपसंहारादि कुर्वाणाः  
 कर्मानुरूपं फलं प्रापयन्तः सर्वत्र ब्रह्माण्डे नानारूपा वायुभूता रश्मिमनुष्य-  
 द्विरूपाश्चाधिवसन्ति त इदानीं प्रसाद्यन्ते” । अन्ये त्वाहुः—“देवोऽयमनु-  
 ग्राहवशेन शतधा सहस्रधा शतसहस्रधाऽऽत्मानं विभज्य प्रत्येकं दर्शनाभि-  
 मत्प्रदानादिकमनुग्रहं करोति । ते च तथा विभक्ता अनादौ संसारेऽसंख्याता  
 अनुग्रहाय जगतः प्रवर्तन्ते । तानधिकृत्यैवे मन्वाः प्रवर्तन्ते” इति । अन्धे  
 त्वाहुः—“संहर्तुर्देवस्य क्रोपाल्यविस्फुलिङ्गाः प्राणिनोऽभिमन्यमानाः सर्वेषु  
 लोकेषु संचरन्ति तेषामियं प्रसादना” इति । “रुद्रसदृशा गणेश्वरा रुद्राः”  
 इत्यपरे । तत्राऽऽदौ चतुर्णां मन्वाणां दुर्वासा ऋषिः । शेवाणां देवळ ऋषिः ।  
 अतुष्टुप् छन्दः । सर्वेषां रुद्र एव देवता ।

तत्र प्रथमा । सहस्राणि सहस्रश इति । सहस्राणि अनेकसहस्रपरिमाणाः ।  
 सहस्रशः सहस्रं सहस्रं भूत्वाऽवस्थिताः । ‘संख्यैकवचनात्न वीत्सायां’ इति  
 शस् । एकैकशोऽनेकसहस्रमरूपापरिमिता अनेकसहस्रात्मानः सन्तो ये रुद्रा  
 अधि भूम्पां भूमेरुपरि वर्तन्ते । अधिकपरिभावे । यद्वा ‘अधिरैश्वर्यं’ अ धि  
 भूम्याम् । भूमेरीश्वरा इत्यर्थः । ‘अधिरैश्वरे’ इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । यस्मा-  
 दधिकं यस्य ऐश्वर्यवचनमिति सप्तमी । कर्मानुरूपं प्राणिनो निगृह्यन्तोऽनुग्रह-  
 न्तश्च ये पृथिव्यामीशितृत्वेन वर्तन्ते तेषां धन्वानि धनूंषि अत्रतन्मासि अव-  
 तन्मः अवततज्यानि कुर्मः । ‘इदन्तो मसि’ । स्तुतिभिर्नमस्कारैर्द्विविधं प्रसा-  
 दयामस्तान्यथा धनूंष्यवतत्य शान्ता भवन्तीति भावः । सहस्रयोजने योजनानां  
 सहस्रं सहस्रयोजनम् । अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनम् । अपमर्थः । यत्राह-  
 मस्मि तत्र समन्तात्सहस्रयोजनादर्वाग्वर्षमानानां तेषां धनूंष्यवतन्मस्तवः  
 परस्तात्त्वाधिभ्यधन्वान एव विष्टन्तिवति । अथवा योजनानां सहस्रपथीत्य वर्त-  
 यानानापि तेषां धनूंष्यवतन्मः किं पुनस्ततोऽर्वाग्वर्षमानानापिपि ॥१॥

द्वितीयाष्टवमाह—

अस्मिन्महर्ष्यर्णवेऽन्तरिक्षे भवा अर्धि ॥ २ ॥

अस्मिन् महति अर्णवे अन्तरिक्षे भवाः अर्धि ॥ २ ॥

सा० भा० आस्मिन्-दृश्यमाने महर्ष्यर्णवे महासमुद्रपृथगे नौदेऽन्तरिक्षे-

श्रित्य वर्तमाना भवा रुद्रमूर्तिविशेषा ये सन्ति तेषां महस्ययोजन इत्याद्यु-  
क्तार्थमुत्तरार्थं द्वितीयादिषु नवमान्वास्तृक्ष्णनुपज्यते । तदनुपङ्गद्योतनायैव  
दशम्यामृचि पुनः पठितम् ॥ २ ॥

म० मा० मा० अध द्वितीया । अस्मिन्महत्पर्यव इति य इत्यध्याह्नियते ।  
अस्मिन्महावि अधिकेऽर्णवे । अर्णसा वृष्टघुदकेन रुद्रावि । अन्तरिक्षे । ' अर्णसो  
लोपथ ' इति मत्वर्थीषो वप्रत्ययः । अधि उपरि वर्तमाना अन्तरिक्षस्ये-  
श्वरा वा ये मवा रुद्राः । तेषामित्यादि गतम् । अथवा "अर्णवे समुद्रे अन्त-  
रिक्षे च ये मवा " इत्येके । यावापृथिव्योरन्तरा मध्ये क्षियति निवसती-  
त्यन्तरिक्षम् । पृषोदरादिः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः ॥ ३ ॥

नीलग्रीवा इति नील-ग्रीवाः शितिकण्ठा इति शिति-कण्ठाः  
शर्वाः अधः क्षमाचराः ॥ ३ ॥

सा० मा० ग्रीवायामेकस्मिन्वदेशे नीलवर्णा नीलग्रीवाः मदेशान्तरे श्वेत-  
वर्णाः शितिकण्ठास्तादृशाः शर्वा रुद्रमूर्तिविशेषाः । कीदृशाः । अधः क्षमा-  
चरा भूमेरधस्तात्पातालेषु संचरन्ति तेषामित्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

म० मा० मा० अध तृतीया । नीलग्रीवा इति । अत्रापि य इत्यध्याह्नियते ।  
नीलग्रीवाः शितिकण्ठा इति । गते । अधः क्षमाचराः पृथिव्या अधः पाता-  
ललोके ये चरन्तीश्वरत्वेन वर्तन्ते । शर्वा रुद्राः । तेषामित्यादि समानम् ॥ ३ ॥

चतुर्थामृचमाह—

नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवश्च रुद्रा उपश्रिताः ॥ ४ ॥

नीलग्रीवा इति नील-ग्रीवाः शितिकण्ठा इति शिति-  
कण्ठाः दिवश्च रुद्राः उपश्रिता इत्युप-श्रिताः ॥ ४ ॥

सा० मा० दिवमुपश्रिताः स्वर्गे वर्तमानाः ॥ ४ ॥

म० मा० मा० अध चतुर्था । नीलग्रीवा इति । य इत्यध्याहार्षमेव । नील-  
ग्रीवाः शितिकण्ठा रुद्रा दिवभैन्द्रादिलोकमुपश्रिताः स्वाभित्वेनोपसंभासाः ।  
तेषामित्यादि स्पष्टम् । कर्षर्थेपि वनत्ययेन क्त । गविरनन्तर इति पूर्वपदप-  
कृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

एषा चतुर्णां मन्त्राणां पुरश्चरणादिकं ब्रूयः । चान्द्रायणं चरित्वा काय-  
शोधनार्थं पञ्चसहस्रं जपेत् । ततः कृतपुरश्चरणो भवति । आभिचारिकं कर्म  
मन्त्रैरेतैः कुर्यात् । राजा ब्राह्मणैः स्वदेशजतैर्होमं कुर्यात् । शारमलीसाल-  
वेत्रवेणुशराणामर्कतुलवेष्टितानां शशकधिराक्तानां शतसहस्रं जुहुयात् । अत्र  
पिष्टन स्निग्धेन सुक्ष्मेण शत्रुपतिकृतिं कृत्वा प्राणान्तंस्थाप्य ऋषेण च्छित्त्वाऽ-  
ष्टसहस्रं जुहुयात् । ततः शशकधिराक्तान्कूर्वान्ष्टसहस्रं जुहुयात् । एतैः  
प्रयोगैः शत्रवो नश्यन्ति । एतैरेव मन्त्रैरभिचारं प्रतिहर्वाणो दुर्वाणा दधि-  
मधुघृताक्तानां पञ्चसहस्रं जुहुयात् । राज्ञस्वस्थाभिचारदोषा नश्यन्ति कार-  
चित्तुः । ततो ध्यानम्—

दंष्ट्राकरालवदनं ज्वलज्ज्वलनमूर्ध्वजम् ।

विभ्राणं त्रिशूलं दीपं ध्यायेद्भुजगभूषणम् ॥

पद्यमीमृचमाह—

ये वृक्षेषु सस्त्रिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिनाः ॥ ५ ॥

ये वृक्षेषु सस्त्रिञ्जराः नीलग्रीवा इति नील-ग्रीवाः विलो-  
हिना इति वि-लोहिताः ॥ ५ ॥

सा० भा० यथा लोकेष्ववस्थिता रुद्रास्तथा वृक्षेष्वपि स्थिता । तेषु  
केचिद् सस्त्रिञ्जराः शम्भुवज्राळतृणवस्त्रिञ्जरावर्णा । नीलग्रीवा नीलवर्णग्रीवा ।  
केचित् ग्रीवादेशे नीलवर्णोद्वेना । अपरे पुनर्विलोहिता विश्वेपेण रक्त-  
वर्णाः । ईदृशा ये सन्ति तेषामित्यादि ॥ ५ ॥

म० भा० मा० अयंपञ्चमो मन्त्रः । ये वृक्षेष्विति । वृक्षेषु स्यावरजङ्गमात्पशु  
जीवेषु वृक्षेष्वेव वा ये रुद्राः । सस्त्रिञ्जरा शम्भुपिञ्जराः । शम्भु वज्राळतृणम् ।  
लोकपीडकानां जयपितारो नीलग्रीवा नीलकण्ठाः । विविधलोहिता विगत-  
कालुष्या वा । स्वामित्वेन रश्मितृत्वेन चाधिकाः सन्ति तेषामित्यादि  
सुबोधम् ॥ ५ ॥

पद्यं स्तनमाह—

ये भूतानामधिपतयो विरिस्तासुः कपर्दिनः ॥ ६ ॥

ये भूतानाम् अधिपतय इत्यधि-पतयः विशिखास इति  
वि-शिखासः कपर्दिनः ॥ ६ ॥

सा०भा० भूतशब्देनान्वर्हितशरीराः सन्तो मनुष्योपद्रवकारिणो गणविशेषा  
उच्यन्ते । तेषामधिपतयो ये रुद्रास्तेषु केचिद्विशिखासो मुण्डितमूर्धानः ।  
अपरे कपर्दिनो जटावर्धोपेतास्तेषामित्यादि ॥ ६ ॥

म०भा०भा० अथ षष्ठो मन्त्रः । ये भूतानामिति । भूतानां पञ्चमहाभूतानां  
गणानां वाऽधिपतयो ये रुद्राः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतास्तत्सुखदाश्च तेष्वधिव-  
सन्ति । विशिखासः शिखाराहेवा विविधशिखा वा विविधरसयो वा ।  
'निरुदकादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'आज्जसेरसुक्' [इति जसोऽसुक्] ।  
'य ईदृशा ये च कपर्दिनो जटामुकुटवारिणस्तेषामित्यादि गतमेव ॥ ६ ॥

सप्तमीशृचमाह—

ये अत्रेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिबन्तो जनान् ॥ ७ ॥

ये अत्रेषु विविध्यन्तीति वि-विविध्यन्ति पात्रेषु पिबन्तः  
जनान् ॥ ७ ॥

सा०भा० ये रुद्रा अत्रेषु भुञ्जमानेषु गूढत्वेनावस्थिताः सन्तो जनान् विवि-  
ध्यन्ति विशेषेण घातुवैषम्यादिना वाचन्ते । तथा पात्रेषु पातत्रेषु क्षीरोद-  
कादिषु गूढत्वेनावस्थिताः सन्तः पिबन्तो जनान् विविध्यन्ति । तेषामित्यादि ॥ ७ ॥

म०भा०भा० अथ सप्तमः । ये अत्रेष्विति । ये रुद्रा अत्रेषु अदनीयेषु भुञ्ज-  
मानेष्वोदनादिषु वस्तुषु विष्टतो विविध्यन्ति । अचून्नापिनो घातुवैषम्या-  
दिना विविध पापानुरूपं व्याध्यादिभिर्घातयन्तीत्यर्थः । पात्रेषु पातत्रेषु  
पयःप्रभृतिषु विष्टतो विविध्यन्ति पिबन्तः पायिनः । पिबन्त इत्युपलक्षणम् ।  
'अत्रे, विष्टतोऽदतः पात्रेषु विष्टतो विविध्यन्तीति । यद्वाऽत्रेष्वदनीयेषु  
विष्टतो विविध्यन्ति पात्रेष्वमत्रादिषु चपकादिषु विष्टन्व इति । तेषामित्यादि  
गतम् ॥ ७ ॥

एषां त्रयाणां पूर्ववत्पुरश्चरणादिक सर्वम् ।

अष्टमीशृचमाह—

ये पथा पथिरक्षय ऐलवृदा व्युष्यन् ॥ ८ ॥

ये पथाम् पथिरक्षय इति पथि—रक्षयः ऐलवृदाः यव्युधः ॥८॥

सा०भा० ये रुद्राः पथिरक्षयो लौकिकवैदिकमार्गाणां रक्षकाः । नात्र केषां-  
चिदेव मार्गाणां किंतु सर्वेषां पथां ते च रक्षकाः । ऐलवृदाः । इरा अन्नं तस्य  
समूह ऐरं ऐरमेव ऐलं तद्विभ्रतीत्यैलभृत ऐलभृत एव ऐलवृदाः । अन्नपदा-  
त्वेन पोषका इत्यर्थः । ते च यव्युधो यौति मिथ्या भवति विरोधं करोतीति  
युः शत्रुः । युधिः शत्रुभिः सह युध्यन्तीति यव्युधः । अस्मदनिष्टनिवारका  
इत्यर्थः । तेषामित्यादि ॥ ८ ॥

म०भा०पा० अथाष्टमः । ये पथामित्युपये पन्थानः । लौकिकाश्च वैदिकाश्च ।  
तेषां पथां रक्षितारो ये रुद्रास्तेषामीशितारस्ताभिरौद्धे तेषां राणिनः प्रस्था-  
पयितुं समर्थाः । पथां सर्वेषां संवन्धिनः । पथि रक्षय इति सप्तसप्तस्थाभ्यां  
प्रतिपाद्यते । यथा “ नसूयवो वसुपते वसूनाम् ” । “ ननापति गोपतिरेक  
इन्द्र ” इति । “ निधीना त्वा निधिपतिं हवामहे ” इत्यादि । पथो रक्षन्ति ।  
‘छन्दसि वनसन्’ इत्यादिना इन्मत्पथः । ते विशेष्यन्ते । पथामिति साकल्य-  
प्रतिपादनार्थं वृत्तौ संख्याविशेषामतिपत्तेर्वृत्त्यन्तर्भूताविशेषकामायात्वाच्चिरपि  
समाभिषत् इति । ऐलवृदाः । इरा अन्नं रक्षयोरैकत्वं स्मर्यते । इला विभ्रति  
सन्मार्गवर्तिभ्यो दातुमिति इलाभृतः । दधापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्’ इति हत्व-  
त्त्वं इलभृतः । मन्नादित्वात्स्वापिकोऽण रेळभृताः परोक्षत्वात् वर्णव्यापत्तिः  
क्रियते । ‘परोक्षविद्या’ इति । चतुर्थमथमयोस्तृतीयो । ऐलवृदाः । यद्वा—अप-  
क्षयादित्वेन पदत्वात्कारस्य जश्त्वेन दकारः । वर्णव्यत्ययेन यकारस्य  
वकारः । अपर आहुः—इराणां समूह ऐरं तस्य भर्तार ऐलवृद इति । श्रेष्ठं  
समानम् । वृणोषेर्वा संवरणकर्मणः । किपि दत्त्वादि समानम् । यव्युधः ।  
यौतिनिधि यो इति युवशब्दपर्यायः । युवा भिरेव युध्यन्व इति यव्युधः । महा-  
भूषासः । छान्दसोऽन्वादेशः । यद्वा युवशब्द एव सप्तस्यते । ‘स्थूलदूर’ इत्या-  
दिनोच्चरपदे व्यत्ययेन यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः पूर्ववदन्वादेशः ।  
केचिदाहुः—युयन्ते—मिथ्यन्ते शरीरेन्द्रियमाणा अनेन इति यवशब्देनाऽऽयुह-  
व्यते । तस्य संप्रहर्तारो यव्युधः । अकारलोपछान्दसः । एतदुक्तं भवति—लौकि-  
कवैदिकमार्गेषु वर्तमानानां कर्मानुगुणं केष्यदिवदन्नयायुश्च ददाति, केष्यदिव-  
दुमयमपहरन्ति केष्यदिवदन्नं दत्त्वाऽऽयुरपहरन्ति केष्यदिवदायुर्दत्त्वाऽऽयुष-  
हरन्ति । अपरे तु नृवन्ते यद्विध्यन्तीति यव्युधः । यद्द्वेष्यं तदेव विध्यन्तीति नृ-

कदाचिद्विश्रमकारिणः । विध्यतेविधि पूर्ववदन्नेदाचता धातोःपधाया  
प्रकारः । तेषामित्यादि समानमेव ॥ ८ ॥

नवमीसूचमाह—

ये तीर्थानि प्रचरन्ति सूकावन्तो निषङ्गिणः ॥ ९ ॥

ये तीर्थानि प्रचरन्तीति प्र-चरन्ति सूकावन्त इति सूका-  
वन्तः निषङ्गिण इति नि-सङ्गिनः ॥ ९ ॥

सा० मा० ३० रुद्रास्तीर्थानि कण्ठीपयागादीनि रक्षितं प्रचरन्ति । कीदृशा  
रुद्रः । सूकावन्तः सूकाः क्षुरिका हस्ते धार्यमाणस्त्रीक्षणाग्रा आयुधविशेष-  
स्तद्युक्ताः कोचित् । अपरे निषङ्गिणः खड्गयुक्तास्त्रेषामित्यादि ॥ ९ ॥

भ० मा० भा० अथ नवमः । ये तीर्थानीति । ये रुद्रास्तीर्थानि आविष्कृतादीनि  
प्रचरन्ति केभ्यश्चित्तीर्थफलं दातुं केभ्यश्चिन्निरौद्धं सूकावन्त आयुधवन्तः ।  
' अग्नेषामपि दृश्यते ' इति दीर्घत्वम् । निषङ्गिणः खड्गयन्तो निवर्षं वा  
सङ्गवन्तस्त्रेषामित्यादि सुबोधम् ॥ ९ ॥

अनयोः पुरश्चरणम्—कृच्छ्रं चरित्वा पञ्चसहस्रं जपेत् । कृतपुरश्चरणो  
भवति । एताभ्यामृतगमनदिने स्वाम्रावष्टसहस्रं कापिलेन पयसा सर्षिर्बिमिश्रेण  
लुहुयात् । तत्र ऋतुगामी भवेत् । तत्र विद्वान्वंशकर- पुत्रो जायते एताभ्या-  
भेव महार्थीर्यगमने स्वाग्री शुद्धतण्डुलैराज्यसिक्केरयुत् लुहुयात् । तीर्थमना-  
लपन्गच्छेःस्नात्वाऽऽगत्य स्वाग्निपाराध्य वाचं विसृजेत्तीर्थफलं यथार्थपश्रुते ।  
ध्यानादि पूर्ववत् ।

दशमीसूचमाह—

य एतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे । तेषां  
सहस्रयोजनेऽथ धन्वानि तन्मसि ॥ १० ॥

ये एतावन्तः च भूयांसः च दिशः रुद्राः वितस्थिर इति  
वि-वस्थिरे । तेषाम् सहस्रयोजन इति सहस्र-योजने अवेति  
धन्वानि तन्मसि ॥ १० ॥

सा०भा०, ये रुद्रा एतावन्तश्च सहस्राणि सहस्रञ्च इत्याद्युभिर्यावन्त अका-  
 एतावन्तोऽपि । भूयांसश्चोऽप्यपिका अन्ये चहवोऽपि दिशो वितस्मिरे-  
 सर्वा दिशः प्रविश्य स्थितास्तेषामित्यादि । इत्थं दशसंख्याका ऋच  
 लक्षाः ॥ १० ॥

सा०भा०सा० अथ दशमः । य एतावन्तश्चेति । यावन्तोऽभ्युक्ताः, सह-  
 स्राणि सहस्रञ्च । इत्यारभ्य 'ये तीर्थानि' इत्येवमन्तेषु मन्त्रेषु निर्दिष्टा रुद्रा  
 एतावन्तश्च भूयांसश्च रुद्रा इतोऽपि बहुतरा दिशो वितस्मिरे सर्वा दिशो  
 न्याय्य स्थिता । यद्वा—एतावन्तः । एतावत्तया परिच्छेत्तुमशक्याः । एताव-  
 द्विर्वा भूषिष्ठनादिभिः परिच्छेदैः परिच्छिद्यमाना ये रुद्रा भूयांसश्च सर्वा-  
 र्मनैतावत्तामपीत्य वर्तमाना दिशो वितस्मिरे इति । 'छन्दसि छुल्लुहू'  
 इति वर्तमाने छिद् । 'समवप्रविभ्यः स्यः' इत्यात्मनेपदम् । तेषामित्यादि  
 व्याख्यातमेव । पुनराह्वानं सर्वानुपङ्गप्रदर्शनार्थम् ॥ १० ॥  
 पुरथरणादिकं सर्वं पूर्ववद्द्रष्टव्यम् ।

अथ त्रीणि यजुष्युच्यन्ते—

नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येऽन्तरिक्षे ये दिवि येषामन्नं वातो  
 वर्षमिषवस्तेभ्यो दश प्राचीर्दशः दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोर्दीची-  
 र्दशोर्ध्वास्तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं द्विप्सो यश्च नो द्वेष्टि  
 तं वो जम्भो दधामि ॥ ११ ॥

नमः रुद्रेभ्यः ये पृथिव्याम् ये अन्तरिक्षे ये दिवि येषाम्  
 अन्नम् वातः वर्षम् इषवः तेभ्यः दश प्राचीः दश दक्षिणा दश  
 प्रतीचीः दश उर्दीचीः दश ऊर्ध्वाः तेभ्यः नमः ते नः मृडयन्तु  
 ते यम् द्विप्सः यः च नः द्वेष्टि तम् वः जम्भो दधामि ॥ ११ ॥

सा० भा० अथ पृथिव्यादिलोकभेदादिषु भेदाच्च यजुस्सर्वं द्रष्टव्यम् । तदैवं  
 पाठः संपद्यते । 'नमो रुद्रेभ्यः' इत्युपक्रम्य 'ये पृथिव्यां येषामन्नमिषवः'  
 इत्याद्यो मन्त्रः । 'येऽन्तरिक्षे येषां वात इषवः' इति द्वितीयो मन्त्रः । 'ये दिवि येषां-  
 वर्षमिषवः' इति तृतीयो मन्त्रः । तेभ्यो दश प्राचीरित्यादि सर्वत्र सुमानसुः ।



ये रुद्राः पृथिव्यां वर्तन्ते तेष्वपि रुद्रेषु येषां रुद्रविशेषाणां प्रसंगेनैवैषां  
 धाणा अश्व्यान्मक्षणे-मन्त्र्यं वाऽऽभार्यं चौर्यं कारयित्वा, वात्स्यन्दिहसन्ति ।  
 तान्प्रति हिंसकानां रुद्राणां प्रसंगेनैवैषां पृथिव्यां स्थितेषुऽन्नवाणाम्  
 केभ्यश्च रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । तथा ये रुद्रा अन्तरिक्षे वर्तन्ते तेषामपि मध्ये  
 येषां वात इषवस्तीव्रेण वायुना रोगान्नुत्पाद्य हिंसन्ति तेषुऽन्तरिक्षवर्तिभ्यो  
 वातेषुभ्यश्च रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । तथा ये रुद्रा दिवि वर्तन्ते तेष्वपि येषां रुद्र-  
 विशेषाणां वर्षमवेपवोऽतिवृष्टयनाशुष्टिभ्यां प्राणिनो हिंसन्ति तेषुऽन्तरिक्षे  
 स्थितेषु वर्षेषुभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । कौटुम्भो नमस्कारः इति स एव विशेषः  
 स्यते । दश माचीः मादृमुत्सवेनाञ्जलिकरणे दशाङ्गुल्यः प्राग्रा भवन्ति ।  
 एवं दक्षिणादिपूर्वार्धेषु योज्यम् । ईदृशोऽञ्जलिविशेषस्तेभ्यो रुद्रेभ्यो  
 नमोऽस्तु । मे च रुद्रा जोऽस्यामृदयन्तु सुखयन्तु । वे च यं नमस्कृत्य रुद्राः  
 सन्तो य वैरिणं तुष्णीमवस्थितमपि द्विष्यो यश्च वैरी नोऽस्मान्स्तुष्णीमवस्थित-  
 षानपि द्वेष्टे । तद्युष्मप्रिधं वैरिणं हे रुद्रा वो युष्माकं जम्भे विदारित्वास्थे-  
 दधामि स्थापयामि ॥ ११ ॥

म० भा० पा० नमो रुद्रेभ्य इत्यादिर्याजुषो मन्त्रः । अस्य ऋषिर्भगवा-  
 नेव । अनुष्टुप् च छन्दः । रुद्र एव देवता । अनेन मन्त्रेण पृथिव्यादिलोका-  
 न्प्रवर्तिनो रुद्राश्चमस्कृत्य तेषु आत्मनः सुखमात्मद्रेषिणां च विनिपात-  
 मार्षयते । अत्र त्रयाणां यजुषां नमो रुद्रेभ्यः इत्येतेषु तेषु तेषुऽन्तरिक्षादि-  
 च सर्वं समाप्तम् । ये पृथिव्याः, येषामन्नमिषव इति प्रथमस्य विशेषः । येऽ-  
 न्तरिक्षे येषां वात इषवः इति, द्वितीयस्य । ते दिवि येषां वर्षमिषव इति  
 तृतीयस्य ।

नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां वर्तन्ते येषामन्नमिषवोऽन्नमवेपुस्थानीयं, हिंसा-  
 साधनमिति यावत् । तत्र काश्चिदर्थं मस्यन्तोऽपश्याशनादिना-व्यार्थानुत्पाद-  
 यन्तो विध्यन्ति । काश्चिदनशनं कृत्वा बुभुक्षया विस्पन्ति । काश्चिदनार्थ-  
 स्तेयादि कारयित्वा वधादिकं प्रापयन्ति । एवं दुष्कर्मसु हिंसासाधनं येषामन्नं  
 तेषु नमोऽस्तिविति । अथ नमस्कारो विशेष्यते । दश माचीः मात्पोऽङ्गुलयो  
 दश मादृमुत्सवाञ्जलिरूपा एवं दश दक्षिणा, दक्षिणांमुत्सवाञ्जलिरूपा दश प्रतीच्य-  
 मत्यदृमुत्सवाञ्जलिरूपा दशोदीच्य उददृमुत्सवाञ्जलिरूपा दशोर्ध्वा उददृमुत्सवा-  
 ञ्जलिरूपा एवं प्रतिदिशमेभिरञ्जुलीभिर्यं क्रियत ईदृशोऽयं नमस्कारस्तेभ्यो  
 रुद्रेभ्योऽस्तु मे च नो मृदयन्तु । वे च यधीदृश नमस्कारं कुर्वाणाः, यं द्विष्याः । यश्च  
 नोऽस्मान्नीदृशनमस्कारकारिणो द्वेष्टे तं वोः युष्माकं जम्भे दधते । जावा-  
 वेकवचनम् । जम्भेषु दधामि स्थापयामि । तं मस्यत इत्यभिप्रायः । पार्थ- ॥

ध्रुवं रुद्रपसादेन सर्वमेव यथावयम् ।  
 एकादशैकादशतो दानमुक्तं तयाऽनय ॥  
 पञ्चगोर्णिकं दानं शंभुदानं तथैव च ।  
 सार्वभौमकरं भूमेः कलशस्थापनं तथा ॥  
 शिखास्फुटितसंस्कारखण्डनिर्माणदानकम् ।  
 रुद्रैकादशपूजा च सोमवानुक्तिसंश्रुता ॥  
 जातिस्मरक्रिया पुण्या कुलदानं तथैव च ।  
 राज्ञामन्यच्च यत्कल्पं सर्वमुक्तमशेषतः ॥  
 भूयोऽपि रुद्रपन्त्रेण वदस्व भवनाशनम् ।  
 अपमृत्युजयं कर्म राज्ञामेव विशेषतः ॥  
 समन्त्रकं सोपदेशं कालदेशं तथैव च ।  
 सर्वमेतदनेनैव साध्यमुक्तं हि शंभुना ॥  
 ( तैत्तिरीयसंहिता ५ । ४ । )

तमिममेकादशानुवाकान्तमकं रुद्राध्यायं विनियुक्ते—

रुद्रो वा एष यदाग्निः स एतर्हि जातो यर्हि सर्वश्रितः स यथा  
 वत्सो जातः स्तनं प्रेप्सत्येव वा एष एतर्हि भागधेयं प्रेप्सति  
 तस्मै यदाहुतिं न जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्यायेच्छतरुद्रीयं  
 जुहोति भागधेयेनैवैनं शमयति नातिमाछेत्पध्वर्युर्न यज-  
 मानः ॥ १ ॥

रुद्रः वै एषः यत् अग्निः सः एतर्हि जातः यर्हि सर्वः चितः  
 सः यथा वत्सः जातः स्तनं प्रेप्सतीति प्र—ईप्सति एवम् यै  
 एषः एतर्हि भागधेयमिति भाग—धेयम् प्रेति ईप्सति तस्मै  
 यत् आहुतिमित्या—हुतिम् न जुहुयात् अध्वर्युम् च यजमानम्  
 च ध्यायेत् शतरुद्रीयमिति शत—रुद्रीयम् जुहोति भागधेयेनेति-  
 भाग—धेयेन एव एनम् शमयति न आतिम् एति क्छति  
 अध्वर्युः न यजमानः १ ॥

रणं जुहोत्याग्नेयी वा एषा पदजाहुत्यैव जुहोति न ग्राम्यान्  
पशून्हिनस्ति नाऽऽरण्यान् ॥ ३ ॥

अथो इति खलु आहुः अनाहुतिरित्यना-हुतिः वे जर्तिलाः  
च गवीधुकाः च इति अजक्षीरेणेत्यजा-क्षीरेण जुहोति  
आग्नेयी वे एषा यत् अजा आहुत्येत्या-हुत्या एव जुहोति न  
ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति न आरण्यान् ॥ ३ ॥

सा० मा० अदनीयं यद्द्रव्यं तदेवाऽऽहुतियोग्यम् । यदन्नः पुरुषो भवति  
तदन्नास्वस्य देवता इति न्यायात् । जर्तिला गवीधुकाश्च मनुष्यैर्नाचन्द्रे  
वस्मादाहुतियोग्या न भवन्तीत्याहुः । पूर्वपक्षोपन्यासादूर्ध्वमाहुः । तस्माद्-  
भयं परित्यज्वाजाक्षीरेण जुहुयात् । अजान्गोरुभयोः प्रजापतिस्तृत्वन्य-  
त्वेन साजात्वादिद्यमजाग्नेयत्त आहुतियोग्यैव । अतस्तत्क्षीरद्रव्येण जुहोति  
ग्राम्यारण्यपयसोरस्वीकारात्तेऽपि पशवो न हिंस्यन्ते ॥ ३ ॥

होमसाधनमूला जुहुमपवदितुं साधनान्तरं विधत्ते-

अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तोऽजायां घर्मं शान्तिञ्चन्सा  
शोचन्ती पर्णं पराञ्जिहीत सौर्कोऽभवत्तदर्कस्यार्कत्वमर्कप-  
र्णेन जुहोति सयानित्वाय ॥ ४ ॥

अङ्गिरसः सुवर्गमिति सुवः-गम् लोकम् यन्तः अजायाम्  
घर्मम् भेति असिञ्चन् सा शोचन्ती पर्णम् परेति अजिहीत  
सः अर्कः-अभवत् तत् अर्कस्य अर्कत्वमित्यर्क-त्वम् अर्क-  
पर्णेनेत्यर्क-पर्णेन जुहोति सयानित्वायेति सयानि-त्वाय ॥ ४ ॥

सा० मा० प्रवर्षकाले महावीरे संतप्तं घृतं क्षीरसहितं घर्मः । तं घर्मं प्रया-  
णव्यग्रा अङ्गिरसः प्रमादादजायां प्रकर्षेणासिञ्चन् । सा शोचन्ती साऽप्यजा  
तेनोष्णघृतेन तप्यमाना पर्णसदृशं स्वकीयं रोमसंघं भूमावपावयत् । स च  
रोमसंघातोऽर्कः असिद्धार्करेण मरुदः । अर्चनीयेन पूषेन प्रवर्षघृतेन

सा० भा० यस्मिन्काले चीपमानोऽग्निरेषोपचितिनिष्पादनेन सर्वाश्रितो भवति एतस्मिन्कालेऽपमग्निरुत्पन्नो भवति । सोऽयमुत्पन्नोऽग्निरेव रुद्र इत्युच्यते । देवैः स्वकीयवामवस्वदाने सन्नि-रोदनादौ । माग्निना, रोदनहेतुद्वास्वस्य द्रावणाद्वाऽग्निरेव रुद्रः । यथा-लोके जातो वत्सस्तदानीमेव स्तनं प्राप्नुमिच्छति एवमेवैष एतस्मिन्श्रितिसंपूर्तिफाले समुत्पन्नो रुद्रनामकोऽग्निः स्वकीयं भागमिच्छति । तस्मा अग्नये कस्याश्चिदाहुतेरहोमेऽध्वर्युं यजमानं च भक्षयितुं ध्यायेदग्निः । अतस्तत्परिहाराय शतकृद्रीषं जुहुयात् ॥ शतमिष्यपरिमितत्वं लक्ष्यते । अपरिमिता रुद्रा यस्मिन्नध्याये प्रतिपाद्यन्ते सोऽध्यायः शतकृद्री यस्तेन होमे सति स्वकीयभागेन रुद्रस्य तुष्टत्वादध्वर्युयजमानो न म्रियेते ॥ १ ॥

अथ होमद्रव्यं विधत्ते—

यद्ग्राम्याणां पशूनां, पशूनां जुहुयाद्ग्राम्यान्पशुञ्जुचाप-  
येवदारण्यानां आरण्याजर्तिलववाग्वा जुहुयाद्गवीधुकववाग्वा  
वा न ग्राम्यान्पशुन्हिनस्ति नाऽऽरण्यान् ॥ २ ॥

यत् ग्राम्याणां पशूनाम् पर्यन्ता जुहुयात् ग्राम्यान् पशून्  
शुचा अर्पयेत् यत् आरण्यानां आरण्यान् जर्तिलववाग्वेति  
जर्तिल-पवाग्वा वा जुहुयात् गवीधुकववाग्वेति गवीधुक-पवाग्वा  
वा न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति न आरण्यान् ॥ २ ॥

सा० भा० शुचाप्येसंपावनरोगेण योजयेत् ॥ जर्तिल आरण्यातिलः ।  
गवीधुकाः आरण्यागोधूमाः ॥ २ ॥

पदान्तरं विधत्ते—

अथोत्सवत्वाद्गुरनाहुतिर्ध्वं जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यंजशी-

रणं जुहोत्याग्नेयी वा एषा यदजाहुत्यैव जुहोति न ग्राम्यान्  
पशून्हिनस्ति नाऽऽरण्यान् ॥ ३ ॥

अथो इति खलु आहुः अनाहुतिरित्यना-हुतिः वै जर्तिलाः  
च गवीधुकाः च इति अजक्षीरेणेत्यजा-क्षीरेणं जुहोति  
आग्नेयी वै एषा यत् अजा आहुत्येत्या-हुत्या एव जुहोति न  
ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति न आरण्यान् ॥ ३ ॥

सा० भा० अदनीयं यद्द्रव्यं तदेवाऽऽहुतिरिति योग्यम् । यदज- पुरुषो भवति  
तदजास्तस्य देवताः इति न्यायात् । जर्तिला गवीधुकाश्च महुर्यैर्नाग्यज्ञे  
वस्वादाहुतियोग्या न भवन्तीत्याहुः । पूर्वपक्षोपन्यासादूर्ध्वमाहुः । तस्माद्-  
मयं परित्यज्याजाक्षीरेण जुहुयात् । अजाग्न्योरुभयोः प्रजापतिमुखजन्य-  
त्वेन साजात्वादिषमजाग्नेर्यत आहुतियोग्यैव । अतस्तस्क्षीरद्रव्येण जुहोति  
ग्राम्यारण्यपयसोरस्त्रीकाराच्चेऽपि पशवो न हिंस्यन्ते ॥ ३ ॥

होमसाननभूता जुहुमप्यदितुं सायनान्तरं विनये-

अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तोऽजायां घर्मां प्राप्तिञ्चन्ता  
शोचन्ती पर्णं पराजिहीत सोऽर्कोऽभवत्तर्कस्पर्कत्वमर्कप-  
र्णेन जुहोति सयोनित्वार्थं ॥ ४ ॥

अङ्गिरसः सुवर्गमिति सुवः-गम् लोकम् यन्तः अजायाम्  
घर्मम् प्रेति अस्त्रिञ्चन् सा शोचन्ती पर्णम् परेति अजिहीत  
सः अर्कः अभवत् तत् अर्कस्थः अर्कत्वमित्यर्क-त्वम् अर्क-  
पर्णेनेत्यर्क-पर्णेन जुहोति सयोनित्वार्थेति सयोनि-त्वार्थं ॥ ४ ॥

सा० भा० मवर्गकाले महावीरे संतप्तं घृवं क्षीरसहितं यथा । तं यथा यथा-  
ण्यव्यग्रा अङ्गिरसः प्रमादादजायां प्रकर्षेणास्त्रिञ्चन् । सा शोचन्ती साऽपजा  
तेनोष्णघृतेन तप्यमाना पर्णसदृशं स्वकीयं रोवसंघं भूमावपातयत् । स च  
रोमसंघातोऽर्कः प्रसिद्धार्कलोण मरुदा । अर्चनीयेन पूजयेत् मुहूर्त्तघृतेन

तथाविधेनाजारोपसंवातेन चोत्पन्नत्वात्स्य स्थावरस्यार्कनाम संपन्नम् । तेना-  
र्कपणेन होमे सति पर्णक्षीरयोश्चमधोरप्यन्यकार्यत्वात्समानयोनिर्त्वं  
संवायते ॥ ४ ॥

होमकाले किञ्चिद्विधेयं विद्यते—

उदङ्गतिष्ठञ्जुहोत्येपा वै रुद्रस्य दिक्स्वायामेव दिशि  
रुद्रं निरवदयते चरमायामिष्टकायां जुहोत्यन्तत एव रुद्रं  
निरवदयते ॥ ५ ॥

उदङ्ग विष्टन् जुहोति एपा वै रुद्रस्य दिक् स्वायाम्  
एव विशि रुद्रम् निरवदयत इति निः—अवदयते चरमायाम्  
इष्टकायाम् जुहोति अन्ततः एव रुद्रम् निरवदयत इति  
निः—अवदयते ॥ ५ ॥

सा०भा० अन्तपददेशवर्तिनी चरमेष्टका सा च सूत्रकारेण दर्शिता—'उत्त-  
रस्य पक्षस उत्तरापरस्याः स्रक्लां विकर्ष्याः स्वधमातृगणापाम्' इति ।  
अन्त्यदेशगतं होमेन क्रूरमिधं रुद्रमन्तत एव निःसारयति ॥ ५ ॥

रुद्राभाष्ये होमसाधनमन्त्रविभाग विधत्ते—

त्रेधाविभक्तं जुहोति त्रयं इमे लोका इमानेव लोकान्  
समावद्दीर्यान्करोति ॥ ६ ॥

त्रेधाविभक्तमिति त्रेधा—विभक्तम् जुहोति त्रयः इमे  
लोकाः इमान् एव लोकान्समावद्दीर्यानिर्ति समावत्—वीर्यान्  
करोति ॥ ६ ॥

सा० भा० तत्र त्रेधा विभाग एवं करणीयः । 'नमस्ते रुद्र' इत्यारभ्य  
'समापतिभ्यश्च नमः' इत्यन्तः मथसो भागः । 'नमो अश्वेभ्यः' इत्या-  
रभ्य 'अवावीय च' इत्यन्तो द्वितीयो भागः । 'नमः पठरजाय च'  
इत्यारभ्य 'य पनायन्वथ' इत्पूचा सहितस्तृतीयो भागः ॥ ६ ॥

विसृज्यस्वाहुत्सिषु क्रमेण जानुदन्नादिदेहेषु स्रग्धारणं हस्ताभिनयेन विधत्ते—

इयत्यग्ने जुहोत्यथैयत्यथैर्यति त्रयं इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्यः शमयति ॥ ७ ॥

इयति अग्ने जुहोति अथ इयति अथ इयति त्रयः इमे लोकाः एभ्यः एव एनम् लोकेभ्यः शमयति ॥ ७ ॥

नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामित्यादिपञ्चपसाध्यं होमं विधत्ते—

तिस्र उत्तरा आहुतीर्जुहोति पट् संपद्यन्ते पट्वा ऋतवे ऋतुभिरिवैनं शमयति ॥ ८ ॥

तिस्रः उत्तरा इत्युत्तराः आहुतीरित्याहुती जुहोति पट् समितिं पद्यन्ते पट् वै ऋतवः ऋतुभिरित्यूतुभिः एव एनम् शमयति ॥ ८ ॥

पूर्वात्तरपञ्चमङ्ग्याऽनुपरिक्रम्य होमं विधत्ते—

यदनुपरिक्रामं जुहुयादन्तरवचारिणं रुद्रं कुर्यादथो खल्वं आहुः कस्यां वाहं दिशि रुद्रः कस्यां वेत्यनुपरिक्राममेव होतव्यमपरिवर्गमेवैनं शमयति ॥ ९ ॥

यत् अनूपरिक्राममित्यनुपरिक्रामं जुहुयात् अन्तरवचारिणमित्यन्तः अवचारिणम् रुद्रम् कुर्यात् अथो इति खल्वं आहुः कस्याम् वा अहं दिशि रुद्रः कस्याम् वा इति अनुपरिक्राममित्यनुपरिक्रामं एव होतव्यम् अपरिवर्गमित्यपरिवर्गम् एव एनम् शमयति ॥ ९ ॥

सा०भा० अनुपरिक्राममनुक्रमेण परितो भ्रमणं कृत्वा यदि जुहुयात्तदानी-  
 तं रुद्रपन्तरवचारिणमग्निस्त्रय मध्ये प्रविश्य चरन्तं कुर्यात् । स च प्रविष्टः  
 पूरत्वादुपद्रवं करोत्येष तस्मात्परिभ्रमणं न कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । अगो-  
 शब्दः सिद्धान्तोपरुपार्थः । अभिज्ञास्त्वेवमाहुः । खल्वानुशब्द उपन्य  
 क्तपक्षनिराकरणार्थानार्थः । यदुक्तं—पूर्वपक्षिणा तत्र भवतीत्यर्थः । अयं  
 रुद्रः सर्वत्र संचरन्कदा कस्यां दिशि वर्तते कस्यां वा न वर्तत इति को ज्ञातुं  
 समर्थोऽतो रुद्रमन्वेष्टुमनुक्रमेण परिभ्रमणं कृत्वैव होतव्यम् । तथा सति  
 परितो यत्र कापि स्थितं रुद्रमवर्जयित्वैव शान्तं करोति । शान्तत्वादेवान्त्रः  
 प्रविश्यायं रुद्रः संश्रन्तः सध्वरन्नोपद्रवं करोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

तमो रद्रेभ्य इत्यादिमन्त्राणां यजमानवाचनं विधत्ते—

एता वै देवताः सुवर्ग्या या उत्तमास्ता यजमानं वाचयति  
 ताभिरिवैनं सुवर्गं लोकं गमयति ॥ १० ॥

एताः वै देवताः सुवर्ग्या इति सुवः—र्ग्याः याः उत्तमा इत्युत्-  
 तमाः ताः यजमानम् वाचयति ताभिः एव एवम् सुवर्गमिति  
 सुवः—गम् लोकम् गमयति ॥ १० ॥

सा०भा० एतेष्वग्निः प्रतिपाद्या या देवताः सन्ति ताः स्वर्गद्वेषेऽत एवो-  
 त्तमा उक्तृष्टाश्वरमन्त्रप्रतिपाद्यत्वाद्गोत्तमत्वम् । ता अश्वर्युषेजमानं वाच-  
 येत् । तन्प्रतिपादकानि यज्ञांषि पाठयेदित्यर्थः । तथा सति ताभिरिव देवता-  
 भिरैनं यजमानं स्वर्गं प्राप्स्यति ॥ १० ॥

अर्कवर्णस्य परित्यागदेशं विधत्ते—

यं द्विष्यात्तस्य संचरे पशूना न्यस्येद्यः प्रथमः पशुरभिन्तिष्ठति  
 स आर्तिमाँति ॥ ११ ॥

यम् द्विष्यात् तस्य संचर इति सम्—चरे पशूनाम् नीतिं



अस्येत् षः प्रथमः पशुः आभितिष्ठतीत्यभि-तिष्ठति सः आर्तिम्  
एति कच्छति ॥ ११ ॥

सा० मा० यं पुरुषं यजमानो द्विष्याचस्य पशूनां संचरप्रदेहे तदर्कपर्णी  
परित्यजेत् । तत्त्वकं एणी यः पशुः मथप इतरेभ्यः पूर्वाः सन्नभिकम्प  
विष्टनि स त्रिषेव ॥ ११ ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

प्रश्ने तु पञ्चमे प्रोक्तः शतसूत्रीयदोषकः ।  
समापतिभ्य इत्यन्त एको मन्त्रः प्रकीर्तितः ॥  
अवार्यायेत्यन्त एकरतन्मसीत्यन्त उत्तरः ।  
नमो रुद्रेभ्य इत्येषु पृथिव्यादिविभेदता ॥  
वैधा भिक्षुस्ततो होमे पण्यना इह कीर्तिताः ॥

अथ मीमांसा—

दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

जर्तिलोक्तेश्चतुर्था किं विकल्पोऽथ पशुधुतिः ।  
विकल्पः पूर्ववन्मैत्रं वाजपेयवात्पयसा सह ॥

अग्री श्रूयते—

जर्तिलग्नाग्वा वा जुहुयाग्दवीधुकयवाग्वा वा न आम्वा-  
न्पशुन्दिनस्ति नारण्यानथो खल्वाहुर्नाहुतिर्वे जर्तिलाश्च  
गवीधुकाश्चेत्यजक्षीरेण जुहोत्याग्नेयी वा एषा पदजाहुत्यैव  
जुहोति ॥

सा० मा० जर्तिला आरण्यतिलाः । गवीधुका आरण्यगोधुयाः । तयो-  
रुभयोर्विकल्पः श्रौत एव । अनाहुतिरिति पूर्वयोः पक्षयोर्दूषितत्वाद्गोमात्रा-  
वस्तृतीयः पक्षः । न चात्र जर्तिलगवीधुकयोरनाहुतित्ववचनेन पर्युदास-  
संभवति । आहुतिपदान्वितस्य नञ्पदजस्य जर्तिलगवीधुकपदान्वयायो-  
गात् । पशोविधिश्चतुर्थः पक्षः । एतेषां परस्परविकल्पात्ता चतुर्णां गतवन्तरा-  
भावेन पौदशिग्रशशाग्रहणवद्विकल्पे प्राप्ते द्रूमः । पशोविधिना सह जर्तिला-  
द्देरेकवाक्यत्वेनार्थबाधत्वं युक्तम् । ग्राम्यारण्यपशुर्हिताराहित्येन मन्त्रस्तयो-

रपि जतिष्मगोशुक्रयोरोशिशोमे प्रत्याहोतृत्वे नास्ति । पपसस्तु वक्षति ।  
इत्थं महाभागं पप इति । वस्मादर्थवादः ।

वेदार्यस्य मन्त्रान्न वषो हार्दि निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवादिद्यातीर्यमहेश्वरः ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते षाण्णोत्रे वेदार्यभक्ताये पञ्चसोऽथार्या  
चतुर्थेऽष्टाण्डे पञ्चमपाठके श्रीरुद्रभाष्ये एकादशोऽनुवाकः समाप्तः ॥

इति श्रीरुद्राध्यायनमन्त्रभाष्ये समाप्तम् ।

वृषाधितृदं देवेशं सर्वलोककारणम् ।

ध्यायेद्ब्रह्मादिभिः षतुर्त्यं पार्वतीसहितं शिवम् ॥

अस्य रुद्रसमुदायस्य केवलं जपमात्रेण सर्वसिद्धिः । विपरणम्रापी जपि-  
त्वा पञ्चमहापातकात्पूतो भवति ।

आदावङ्गानि संयोज्य स्नात्वा देहे स्वके द्विजः ।  
 ततो वत्स महादेवं पूजयेद्विधिपूर्वकम् ॥  
 एकं छिङ्गं नदीतीरे द्वापरास्यं जलैः स्रजेत् ।  
 पञ्चगव्येन भूपोऽपि शंभुं प्लवतेन च ॥  
 संस्नाप्य वारिणा भूयो ध्यात्वा तं जगदीश्वरम् ।

( एकं छिङ्गं वृषभादिपरिवाररहितम् । अपरास्यं पश्चिमाभिमुखम् )

तद्गोरोचनया सार्धं लेपयेद्भक्तितो हरम् ॥  
 श्रीवृक्षोरथैस्ततः पत्रैर्निच्छिद्रेर्जन्तुवर्जितैः ।  
 नैव पर्युषितैः स्निग्धैः शोषितैरथेपेच्छिवम् ॥  
 एकादश दिनान्येवमर्चयेत्तं महेश्वरम् ।  
 निधिनाऽनेन देवेशं भूषस्तं वै निबोध मे ॥  
 दिनान्येकादशैवाऽऽदौ पूजान्ते होममाचरेत् ।  
 साज्यैर्विल्वदलैर्नित्यं दक्षिणां दिशमास्थितः ॥  
 एवं नीलोत्पलैर्भूषः पद्मैश्चैव सुगन्धिभिः ।  
 होममर्चा मकुर्वात् त्रिरेकादशवासरान् ॥  
 सघृतं गुग्गुलं दग्ध्वा नित्यमेव हरपियम् ।  
 पूजान्ते परया भवत्या तस्यैवं धनसंचयः ।  
 वित्तकामो यदा सोऽथ श्यादालिङ्ग्य वनस्पतीन् ।  
 जपेद्बुद्धाच्छिबं ध्यायेद्भ्रुवं ते हेमता ययुः ॥  
 सपुष्पं वा तरुं ब्राह्मं विष्वं वाऽऽलिङ्ग्य ताञ्जपेत् ।  
 आवर्षयन्वहन्वारान्स वृक्षो हेमता व्रजेत् ॥  
 तीर्थे कनखले गत्वा जप्त्वा रुद्रान्वहन्पुनः ।  
 जपेन्मध्यजले कृष्णपापाणा हेमताभिर्युः ॥  
 महापर्वतमाश्रित्य अवष्टभ्य दिने दिने ।  
 जपेदेकादशाहान्ते निधिं प्राप्नोति पुङ्कलम् ॥  
 सभिधो जैतसीधैतज्जिमध्वक्ता जुहोति यः ।  
 तदन्ते जायते तस्य त्रिचिंतां पुङ्कलं बहु-॥  
 मधुविल्वदयो वृक्षा आलिङ्ग्यैकादशे दिने ।  
 जपान्ते हेमता यान्ति तथ्यं तत्र न संशयः ॥

अथवा लिङ्गमाश्रित्य स्वयंभुवंपराद्भुवम् ।  
 संज्ञाद्यैकादशाहानि जपेदेतन्सुपङ्कजैः ॥  
 पशून्वा कुत्सितार्थैव न पश्येन्न च संस्पृशेत् ।  
 यं पश्येद्यपयाते तु हेमं स्याद्द्वादशेऽहनि ॥

अथान्यः—

कृष्णाष्टमीं समारभ्य यावत्कृष्णचतुर्दशी ।  
 स्पण्डिलं चोपलिप्यार्कमस्तरे वा जपेत्सुधीः ॥

‘ नमो अस्तु नीलश्रीवाय ’ इत्यनेन सहस्राभिमान्त्रितं घृतवापसमीश्वराय  
 निवेदयेत् । कार्पाषणानां सहस्रमुत्पद्यते । अथान्यः । ‘ प्रमुञ्च धन्वनः ’  
 इत्यनेन पपासिदान्त्रं महानसेऽग्रावष्टसहस्रं जुहुयात् । द्रव्यमन्थवच्छिन्न-  
 मक्षयं भवति । अथान्यः । ‘ नमो वाः किरिकेभ्यः ’ इति त्रिकाहुवीनामयुतं  
 जुहुयात् । कार्पाषणानां सहस्रमुत्पद्यते ” । इति कालिका पुराणे ।

अथान्यकामस्य शौनकाः—

‘ असौ यस्ताम्रः ’ इत्यनेनोभयेनाहरहृदयास्त्रमफयोरादिन्वयमुपतिष्ठेता-  
 स्रवक्षमुपतिष्ठते ।

अथ बौधायनः—

उदुम्बरसमिद्धिर्धन्वसतैर्वा रुद्रप्रहाकृदातिरुद्राणांमन्वतर्धं जप्त्वा तन्त्रोक्त-  
 संख्यया जुहुयादन्नमुत्पद्यते ।

अथ वृष्टिकामस्य शौनकाः ।

‘ असौ यस्ताम्रः ’ इत्यनेनेदेकशक्यवाहारे वेदसप्तमिधामयुतं जुहुवा-  
 इत्युःश्रीराक्तानां वाऽयुतं जुहुयात् । भगवानादितर्षोः वृष्टिं मुञ्चति ।

अथाऽऽयुष्कामस्य स एवाऽऽह—

आयुष्कामः पूर्वोक्तविधिना देवमाराध्य सर्वदिक्षु रक्तपीतकृष्णवलीन्द-  
 र्वा रुद्रैकादशीनीमेकादशकृत्वो जप्त्वा ‘ भाराचे गोम्र ’ इति षोडशोपचा-  
 राःकृत्वा तमेव मन्त्रं सहस्रं जपेत् । व्याधितभेद्रवेदिने ब्राह्मणाय दक्षिणां  
 दत्त्वा सहस्रं जापयेत् । व्याधिभ्यः ममुन्वते शतायुर्भवति ।

अथ पुत्रकामस्य शौनकाः—

‘ धारि षो रुद्रस्य ’ इति षट्सप्तमिधामयुतं जुहुयात्पुत्र आयुष्मानुत्पद्यते ।

अथ गोकामस्य स एव—

‘ नमो वा किरिकेभ्यः ’ इति मन्त्रेण वैकङ्कतोदुम्बरसमिधां दध्मक्तानामयुतं जुहुयात् । अनन्तगोस्वामी भवति । न च गावाः प्रक्षीयन्ते । अथवाऽनेनेव मन्त्रेणार्कपर्णशतं गोपयसैकादशाऽऽहुदीर्जुहुयादेकादश गाव उत्पद्यन्ते ।

अथ वाकामस्य स एवाऽऽह—

महाद्यतुष्यथे वल्मीकमृदा लिङ्गं प्रतिष्ठाप्य पञ्चगव्येन स्नापयेत् । ‘ नमो वाः किरिकेभ्यः ’ इत्यनया चाभिमन्त्र्य ‘ मा नस्त्वोके ’ इति घृतवायसं दिनद्वयं विल्वमुपहरेत् । दाक्षिणामूर्तीं चचाकलसर्पैर्धौकलं चूर्णं मुसूरुधं कृत्वा ताम्रभाजने न्यसेत् । कपिलाघृतेनाऽऽल्लोढ्य प्रदोशिन्या नियुताभिमन्त्रितं कृत्वा पिबेदमतिह्रतवाक्यो भवति ।

पुनः स एव—‘द्रापे अन्वसस्पते’ इत्यादिना शतसहस्रं जुहुयात् । वासांस्यक्षराणि भवन्ति । अथ पृथक्कामस्य वौधापनः—

रुद्रैकादशिनीकधुक्रमहारुद्रातिरुद्रेऽपनयतमं जप्त्वा

जुहुयाच्छ्वेतशुष्पाणि स विश्वं कुरुते वज्रम् ।

अथ कृत्स्नं जगत्कथिदृशीकर्तुं समीहते ।

नाभिमात्रजलस्यथ जपेद्रुद्रान्वहंस्तथा ॥

कृत्वा चैवार्चनं शंभोरादाय नियमं ततः ।

आदित्याभिमुखो भूत्वा रुद्रानावर्तयेत्सदा ॥

तस्याऽऽवर्तयतो रुद्राञ्जिताक्षस्य च धीमतः ।

वृषकेतुः समापाति वरदो भक्तवत्सलः ॥

अथाऽऽरोग्यकामस्य शौनका—‘मा नो महान्तम्’ इति मन्त्रेण तिलाहुतीनामयुतं जुहुयात् । बालानां परिजनस्याऽऽरोग्यं भवति । अथ मत्स्यपस्थिते सर्वभये क्लेशविमोक्षकामः पूर्वोक्तविधिना मन्त्रदेवग्याप्तादिकं कृत्वा वल्मीकं दत्त्वा ‘ मीहुट्टम् ’ इति पुनः षोडशोपचारं कृत्वा रुद्रैकादशिनीमेकाशकृत्वो जप्त्वा जापयित्वा वा रुद्रवेदिनं सर्वभ्यो भयेभ्यः प्रमुच्यते नात्र संशयः । ‘ इमां रुद्राय ’ इति मन्त्रेण दक्षिमधुपायसाहुतीनां मत्पेकमयुतं जुहुयात्सर्वभयान्मुपशाम्भवन्ति ।

अथ शान्तिकामः पूर्वोक्तविधिना मन्त्रदेवग्याप्तादिकं कृत्वा देवभाराद्य रुद्रवेदिनं ब्राह्मणमाचार्यं वृत्वा स्वयंभूलिङ्गमभिमन्त्र्य तत्रापनेनेव विधिनाऽऽराधनं कृत्वा पञ्चामृतैः स्नापयित्वा प्रथमानुवाकेनाऽऽज्यहोमं कृत्वा देवं संपूज्य ‘ नमस्ते रुद्र मन्यवे ’ इत्येकादशानुवाकानां जपं कुर्याद्भारामास्रावयन् तथा जपान्ते ‘अग्नाभिष्णु सजोपसे’ इत्येकादशानुवाकानामेकमेकं

कुर्यात् । “ नमस्ते रुद्र मन्यवे ” इत्यनेन गवागुपयाते गोष्ठमध्येऽसिमु-  
पसमाधाय वैकङ्कतसामिधामयुतं जुहुयात् । पश्वादीनां शान्तिर्द्विशुणेन महा-  
शान्तिरिति ।

अथ शत्रुमारणकामः पूर्वोक्तविधिना मन्त्रन्यासादि कृत्वा दिक्पाळेभ्यो  
रक्तौदनवलीन्दत्त्वा ‘ स्तुहि श्रुवम् ’ इत्यनेन षोडशोपचारान्कृत्वा रुद्रैका-  
दशिनीमेकादशकृत्वो जपित्वा पुनः ‘ स्तुहि श्रुवम् ’ इति सहस्रं जपेत्पत्य-  
इम् । सप्तरात्रेण शत्रुविनाशो भवति । अथ कृत्यामुत्सादयितुकामो रक्त-  
चाससा रक्तोष्णीपरक्तमालयानुळेपनेर्देवमर्चयेत् । श्मशानाङ्गणे लोहितञ्च-  
लाकाः प्रादेशमात्रा महावैलाका लक्षं जुहुयात् । “ लक्षिष्ट रक्ताङ्गि रक्तनेत्रे  
रक्तकेशि ” कन्यां वा क्षिप्रमेव रुधिरकुम्भेन पूर्णैर्वांसप्रायेण तर्पयेत् ।  
अन्यथा कर्तारमेव हिंसेत् । सा त्वरिता यन्त्रिता वदति “ कं धर्मथायि  
वद वा ज्ञायते यदि त्रैलोक्यस्थितमभ्युत्सादायिष्यामि ” इति । तथा चैके-  
कस्य शरीरस्य ग्रामे नगरे गृहे च प्रयोगः । शार्कं यशस्यमुपयोक्ष्यमुपोष्य  
द्वादशरात्राणि लघुभ्यो लघूनि महान्तीति अंमहीनानि तुलापुरुषचान्द्राय-  
णानां मध्यम एव विकल्प्य ग्रहणे त्वाचम्य नित्याभिवाद्यावल्ग्विनाऽ-यथा  
पठेत्, इति । ‘ प्रमुञ्च धन्वनः ’ इति षड्भिरायुधमभिपन्थ्य संग्रामोप-  
नीताः शश्वः पलायन्ते । अभिमुखा नावतिष्ठन्ते । दर्भकण्टकानामयुतं  
जुहुयात् । प्रभूतः शत्रूपते क्षनिवादिः । क्षत्रियो दिवसत्रिभागे वैश्यः षड्-  
भागेन चतुर्भागेण शूद्रः । तथा चाव्याहृतं कर्मेत्याचक्षते । ‘ विकिरिद्  
विलोहित ’ इति यथा शत्रुभिरनेकपर्यायसुप्तशत्रुमुखे जुहुयात् । सर्वे विम-  
ग्रमनसो विमुखाः शत्रवश्च पलायन्ते । ‘ नमो हिरण्यवाहवे ’ इत्यनुवाकैः  
षट्कैलाक्तानां राजाभिश्चाङ्कितानां सर्षपाञ्जुहुषात् । चक्रप्रुत्सादयति ।  
फट्कारेण देवस्योपरि मालायवोशिरा (!) पवल्ग्व्य सशिरसा वस्त्रेण  
रुधिरमाश्राव्य त्रिकटुकेनाभ्यज्य देवकराङ्गुलिना रेखासुत्याथ शक्नोर्नाम-  
नुत्परञ्जयेत् । सचलसमुदार्यं शत्रुमुच्चाटयति । एवं कृत्स्नं ग्राममुच्चाटयति  
एकाह्ना । राजानमहोरात्रेण संपूर्णमर्धदिवसेन सन्धिर्धं क्षपयति । दिवस-  
त्रिभागेण वैश्यं चतुर्भागेण शूद्रम् । तथा चाव्याहृतं कर्मेत्याचक्षते । एत-  
त्सर्वं शौनकोक्तं हेपाद्रौ । अथ मेरुतन्त्रोक्तम्—

रौद्रीं धारां तवः कुर्यात्सोच्यते तद्विधानकम् ।

नमस्ते रुद्राग्राविष्णु इत्यध्यापद्भ्येन च ॥

आवर्तनमिति मोक्तं गङ्गास्नानफलप्रदम् ।  
 आवर्तनाभिषेकं तु यः कुर्यात्प्रत्यहं नरः ॥  
 तस्यैव दिनजं पापं दैवजं नाशयान्नुयात् ।  
 संध्याचन्दनतः क्षीणं तक्षेत्रान्जन्मजं भवेत् ॥  
 एकः पाठो नमस्तेऽस्य ह्यनुवाकः परस्य च ।  
 एवं भवाय नमस्तेऽस्याशाविष्णु तथैककम् ॥  
 इयं रुद्री समारूयाता रौद्रपापनिहन्वनी ।  
 अनया प्रत्यहं यस्तु कुर्याच्छिङ्गाभिषेचनम् ॥  
 जन्मजन्मकृतं पापं वर्षमध्ये मणयति ।  
 रुद्रीभिरेकादशभिर्लघुरुद्रः प्रकीर्तितः ॥  
 अनेन सिक्तं यैर्लिङ्गं वे न पश्यन्ति भास्करिम् ।  
 एकादशभिरेतैस्तु महारुद्रः प्रकीर्तितः ॥  
 निर्धनो घनमाप्नोति महापातकनाशनः ।  
 अनेन विहितो द्यौमः सोमयागफलप्रदः ॥  
 अनधिकारी दीक्षार्यां करे पक्षस्त्वयं मया ।  
 एकादशमहारुद्रैरतिरुद्रः प्रकीर्तितः ॥  
 अतिपापहरो यस्माद्दृष्ट्वाऽन्या नैव निष्कृतिः ॥  
 इति मेरुदन्त्रोक्तं विधानं समाप्तम् ।

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्येऽग्निकाण्डे श्रीरुद्रपक्षसंज्ञितः  
 पञ्चमः प्रपाठका समाप्तः ।

समाप्तमिदं नमकभाष्यम् ।

अथ चमकज्ञाप्यप्रारम्भः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिंशत् जगत् ।

निर्घमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

परिषेचनमुख्यास्तु संस्काराः षष्ठ ईरिताः ।

वसोर्धारादयः श्रिताः प्रोच्यन्तेऽस्मिस्तु सप्तमे ॥

कल्पः—‘ अग्नाविष्णु सजोपसा ’ इति चतुर्गुहीतं हुत्वौटुम्बरीं छुचं  
ज्याममात्रीं मृदा प्रदिग्वां पश्चादासेचनवतीं धृतस्य पूरयित्वा ‘ वाजश्च मे  
प्रसवश्च मे ’ इति संवतां वसोर्धारां जुहोत्वामन्त्रसमापनादिति । अत्र द्वेका-  
दशभिरनुवाकैर्मन्त्रः समाप्यते ।

चतुर्गुहीतहोममन्त्रपाठस्तु—

ॐ अग्नाविष्णु सजोपसेमा वर्धन्तु वां गिरः ।

युत्रैर्वाजेभिरा गंतम् ॥ १ ॥

ओम् अग्नाविष्णु इत्यग्ना-विष्णु सजोपसेति स-जोपसा इमाः  
वर्धन्तु वाम् गिरः । यज्ञैः वाजेभिः एति गतम् ॥ १ ॥

सा० भा० हेऽग्नाविष्णु युवां सजोपसा समानतीती भवतम् । वां पुत्रयो-  
रिमा गिरः स्तुतिरूपा वाचो वर्धन्तु वृद्धिं प्राप्नुवन्तु । युवामपि युत्रैर्धने-  
र्वाजेभिरश्वैश्च युक्तावागतामिहाऽऽगच्छतम् ॥ १ ॥

अथैकादशानुवाकात्मको मन्त्र उच्यते । अनुवाकयेदस्त्वयत्नसंयुक्ते कर्मणि  
पृथङ्मन्त्रत्वेनानुष्ठेयत्वादुपपद्यत इति ॥

तत्र प्रथमानुवाकपाठस्तु—

वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयन्तिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे  
क्रतुश्च मे स्वरश्च मे लोकश्च मे श्रावश्च मे श्रुतिश्च मे  
ज्योतिश्च मे सुवश्च मे प्राणश्च मेऽपानश्च मे व्यानश्च मेऽ-  
सुश्च मे चित्तं चं म आधीति च मे वाक्चं मे मनश्च मे  
चक्षुश्च मे श्रोत्रं च मे दक्षश्च मे बलं च म ओजश्च मे



सहश्च म आयुश्च मे जरा च म आत्मा च मे तनूश्च मे  
शर्म च मे वर्म च मेऽङ्गानि च मेऽस्थानि च मे परूरूपि  
च मे शरीराणि च मे ॥ १ ॥

वाजः च मे प्रसव इति प्र-सवः च मे प्रपतिरिति प्र-  
यतिः च मे प्रसितिरिति प्र-सितिः च मे धीतिः च मे  
कर्तुः च मे स्वरः च मे श्लोकः च मे श्रावः च मे श्रुतिः  
च मे ज्योतिः च मे सुवः च मे प्राण इति प्र-अनः च  
मे अपान इत्यप-अनः च मे व्यान इति वि-अनः च मे  
असुः च मे चिचम् च मे आधीतमित्वा-धीतम् च मे  
वाक् च मे मनः च मे चक्षुः च मे श्रोत्रम् च मे दक्षः  
च मे बलम् च मे ओजः च मे सहः च मे आयुः च मे  
जरा च मे आत्मा च मे तनूः च मे शर्म च मे वर्म च  
मे अङ्गानि च मे अस्थानि च मे परूरूपि च मे शरीराणि  
च मे ॥ १ ॥

सा० भा० वाजोऽन्नम् । चशब्दो बक्ष्यमाणद्रव्यापेक्षया समुच्चयार्थः । मे मप  
फलपतामिति पर्दं दशमानुवाके बक्ष्यमाणं सर्वत्रानुपज्यते । संपद्यतामित्यर्थः ।  
प्रसवोऽन्वस्याभ्यनुज्ञानं दीयतां भुज्यतामित्येवैक्यम् । प्रयतिः शुद्धिः ।  
प्रसितिर्यन्धनमन्नविषयकपीत्सुक्यम् । धीतिरन्नधारणम् । कर्तुरभहेतुर्थज्ञः ।  
स्वरो मन्त्रगत लदात्तादिः । श्लोकः स्तुतिः । श्रावः श्रावयितृत्वसामर्थ्यम् ।  
श्रुतिः श्रवणसामर्थ्यम् । ज्योतिः प्रकाशः । सुवः स्वर्गः । प्राणापानव्यानावायु-  
स्यविशेषाः । अमुस्तद्वृत्तिमान्वायुः । चित्तं मनोजन्मं ज्ञानम् । आधीतं तेन  
ज्ञानेन सर्वदा विषयीकृतं द्रव्यम् । वागादयश्चत्वारः प्रसिद्धाः । दशो ज्ञानेन्द्रिय-  
गतं कीदृशम् । बलं कर्मेन्द्रियगतं सामर्थ्यम् । ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः ।  
सहोऽभिरविषयमभिभवितृत्वम् । आयुः प्रसिद्धम् । जराऽऽयुषो बलीपडिता-

दिपर्षन्तत्वम् । आत्मा शास्त्रमसिद्धः परमात्मा । तनूः शोभनसंनिवेशं वपुः ।  
शर्म सुखम् । चर्म शरीररक्षककवचादि । अङ्गानि संपूर्णावयवाः । अस्थानि  
पथास्थानं स्थितान्यस्थानि । परुषपि अङ्गुल्यादिपर्वाणि । शरीराणि पूर्व-  
मनुक्ताः शरीरावयवाः ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां  
चतुर्थकाण्डे सप्तमपाठके चमकपाठ्ये त्रयोमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

द्वितीयमाह—

ज्यैष्ठ्यं च म आधिपत्यं च मे मन्युश्च मे भामश्च मेऽ-  
मश्च मेऽमश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च मे  
प्रथिमा च मे वर्णा च मे द्राघुया च मे वृद्धं च मे वृद्धिश्च  
मे सत्यं च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धनं च मे वशश्च मे  
त्विषिश्च मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातं च मे जनिष्य-  
माणं च मे सूक्तं च मे सुकृतं च मे वित्तं च मे वेषं च मे  
भूतं च मे भविष्यच्च मे सुगं च मे सुपथं च म ऋद्धं च  
म ऋद्धिश्च मे दल्लतं च मे क्लृप्तिश्च मे मतिश्च मे सुम-  
तिश्च मे ॥ २ ॥

ज्यैष्ठ्यं च मे आधिपत्यमित्यधि-पत्यम् च मे  
मन्युः च मे भामः च मे अमः च मे अमः च मे जेमा  
च मे महिमा च मे वरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्णा च  
मे द्राघुया च मे वृद्धम् च मे वृद्धिः च मे सत्यम् च मे  
श्रद्धेति श्र-धा च मे जगत् च मे धनम् च मे वशः च  
मे त्विषिः च मे क्रीडा च मे मोदः च मे जातम् च मे  
जनिष्यमाणम् च मे सूक्तमिति सु-उक्तम् च मे सुकृत-  
मिति सु-कृतम् च मे वित्तम् च मे वेषम् च मे भूतम् च

मे साविष्यत् च मे सुगमिति सु-गम् च मे सुपथमिति  
 सु-पथम् च मे क्रद्धम् च मे क्रद्धिः च मे क्लृप्तम् च मे  
 क्लृप्तिः च मे मतिः च मे सुमतिरिति सु-मतिः च मे ॥ २ ॥

सा० ना० उपैष्ठ्यं प्रशस्ततमस्त्वम् । आधिपत्यं स्वामित्वम् । मनुष्यामश्वदी  
 क्रोधावान्तरविशेषवाचिनौ । एको मानसा । अंपरोऽक्षमादिलिङ्गजन्यो  
 वादाः । अमोऽममेत्यत्वं विरोधिभिरियत्तया परिच्छेत्तुमन्वयत्वम् । अम्भः  
 शैत्यमापुण्योपेतमुदकम् । जेमा जयसामर्थ्यम् । महिमा महत्त्वं जयसंपादित-  
 धनादिसंपत्तिः । वरिमा वरणीयत्वं पूज्यत्वम् । भयिमा गृहक्षेत्रादिविस्तारः ।  
 वर्ष्मा पुत्रपौत्रादिशरीराणि । द्राघुषा पुत्रपौत्रादिविपयं दीर्घत्वम् । आवि-  
 च्छिन्ना संततिरित्यर्थः । वृद्धं मभूत्पत्रं धनं च । वृद्धिर्विद्यादिगुणैस्तरुण्यः ।  
 सत्यं यथार्थभाषणम् । अद्धा परलोकोऽस्तीति बुद्धिः । जगत्, जङ्गमा-  
 जङ्गमात्मकं गवादि । धनं सुवर्णादि । वशः सर्वस्वार्थान्तरत्वम् । स्वपिः  
 शरीरकान्तिः । क्रीडाऽक्षयुगादिः । मोदस्त्वज्जन्यो हर्षः । जातं पूर्वसिद्धा-  
 पत्यम् । जनिष्यमाणं भविष्यदपत्यम् । सूक्तगृक्समूहः । सुकृतं तज्जन्यम-  
 पूर्षम् । विचं पूर्वलक्ष्यम् । वैद्यमितः परं लब्धव्यं द्रव्यजातम् । भूतं पूर्व-  
 सिद्धं क्षेत्रादि । भविष्यत्संपत्स्वमानम् । सुगं सुष्ठु मन्त्रव्यं बन्धुजनयुक्त-  
 ग्रामान्वरादि । सुपथं चोरादिराहितो मार्गः । क्रद्धं वधितं धनादिकमनुष्ठे-  
 तकर्मकळं वा । क्रद्धिरनुष्ठास्यमानसत्रकळम् । वल्लवं समर्थं स्वकार्षण्यम-  
 द्रव्यम् । वल्लमिः स्वकीयसामर्थ्यम् । मतिः पदार्थमात्रनिश्चयः । सुमतिः  
 दुर्घटनाकार्षादिनिश्चयः ॥ २ ॥ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे यजुःसंहितायां  
 चतुर्थकाण्डे सप्तमपाठके चमकभाष्ये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

तृतीयमाह—

सं च मे मर्थश्च मे मिधं च मेऽनुकामश्च मे कामश्च मे  
 सौमनसश्च मे भद्रं च मे श्रेयश्च मे वस्यश्च मे यशश्च मे-  
 त्तमश्च मे द्रविणं च मे मन्ता च मे धर्ता च मे क्षेमश्च मे

धृतिश्च मे विश्वं च मे महश्च मे संविच्च मे ज्ञात्रं च मे सूश्च  
 मे प्रसूश्च मे सीरं च मे लयश्च मे ऋतं च मेऽमृतं च मे  
 यक्षं च मेऽनामयच्च मे जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वं च मेऽन-  
 मित्रं च मेऽभयं च मे सुगं च मे शयनं च मे सूपा च  
 मे सुदिनं च मे ॥ ३ ॥

शम् च मे मयः च मे प्रियम् च मे अनुकाम इत्यं-  
 नु-कामः च मे कामः च मे सौमनसः च मे भद्रम् च मे  
 श्रेयः च मे वस्यः च मे वशः च मे भगः च मे द्रविणम्  
 च मे यन्ता च मे घर्ता च मे क्षेमः च मे धृतिः च मे  
 विश्वम् च मे महः च मे संविदिति सं-वित् च मे ज्ञात्रम्  
 च मे सूः च मे प्रसूरिति प्र-सूः च मे सीरम् च मे लयः  
 च मे ऋतम् च मे अमृतम् च मे अयक्षम् च मे अनाम-  
 यत् च मे जीवातुः च मे दीर्घायुत्वमिति दीर्घायु-त्वम्  
 च मे अनमित्रम् च मे अभयम् च मे सुगमिति सु-गम्  
 च मे शयनम् च मे सूपेति सु-उपा च मे सुदिनमिति  
 सु-दिनम् च मे ॥ ३ ॥

सा० भा० शंशब्द ऐतिकमुखवाची । मयःशब्द आमुष्मिकमुखवाची । मियं  
 श्रीतिकारणं वस्तु । अनुकामोऽनुकूलस्वनिमित्तेन काम्यमानः पदार्थः । एत-  
 दुपयमैहिकमेव तारतम्योपेतम् । काम आमुष्मिकः स्वर्गदिकः । सौमनसो  
 मनःस्वास्थ्यकरो यन्धुर्गः । भद्रं कल्याणमिह लोके रमणीयम् । श्रेयः पर-  
 लोकाहितम् । वस्यो निवासदृष्टेर्दृष्टादिः । यशः कीर्तिः । भगः सौभाग्यम् ।  
 द्रविणं धनम् । यन्ता नियामक आचार्यादिः । घर्ता पोषका पितादिः ।  
 क्षेमो विश्रान्तरणस्य रक्षणशक्तिः । धृतिर्ब्रह्मापत्यनि निश्चलत्वम् । विश्व

सर्वजनानुकूल्यम् । महः पूजा । संविद्वेदशास्त्रादिविज्ञानम् । ज्ञानं ज्ञापयितृ-  
त्वसामर्थ्यम् । सूः पुत्रादिभरणसामर्थ्यम् । प्रसूभृत्यादिभरणसामर्थ्यम् । सीरं  
गोळाङ्गुलादिकृषिसाधनसंपत्तिः । लपस्वत्तमतिघनप्रनिवृत्तिः । ऋतं यज्ञादिकर्म ।  
अमृतं तत्फलम् । अश्वधुं राजश्वमादिप्रचलव्याधिराहित्यम् । अनामयञ्जव-  
गाद्यल्पव्याधिराहित्यम् । जीवातुर्जीवनकारणं व्याधिपरिहारार्थ्यौषधम् ।  
दीर्घायुत्वमपमृत्युसाहित्यम् । अनपिञ्चं वैरिराहित्यम् । अपयं भयराहित्यम् ।  
सुगं शोभनगमनम् । सर्वैरङ्गीकृताचरणमित्यर्थः । शयनं शय्योपघानादिसं-  
पत्तिः । सूपा स्नानसंध्यावन्दनादियुक्ता शोभनः प्रातःकालः । मुदिनं  
पक्षदानाध्ययनादियुक्तं कुर्वन् दिनम् ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माघवीथे वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां  
चतुर्थकाण्डे सप्तमपाठके चमकभाष्ये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

चतुर्थमाह—

ऊर्क् च मे सूनुता च मे पर्यश्च मे रसश्च मे घृतं च मे मधु  
च मे सर्गिश्च मे सपीतिश्च मे छपिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रं च  
म औद्भिश्च मे रयिश्च मे रायश्च मे पूष्टं च मे पुष्टिश्च मे वि-  
भु च मे प्रभु च मे बहु च मे भूयश्च मे पूर्णं च मे पूर्णतरं च  
मेऽक्षितिश्च मे कूपवाश्च मेऽन्नं च मेऽशुच मे व्रीहयश्च मे य-  
वाश्च मे मापाश्च मे तिलाश्च मे शुद्धाश्च मे खल्वाश्च मे  
गोधूमाश्च मे मसुराश्च मे प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे श्वामा-  
काश्च मे नीवाराश्च मे ॥ ४ ॥

ऊर्क् च मे सूनुता च मे पर्यः च मे रसः च मे घृतम् च  
मे मधु च मे सर्गिः च मे सपीतिरिति स—पीतिः च मे  
छपिः च मे वृष्टिः च मे जैत्रम् च मे औद्भिश्च मित्यौत्—ति-  
यम् च मे रयिः च मे रायः च मे पूष्टम् च मे पुष्टिः च मे  
विभितिं वि—भु च मे प्रभितिं प्र—भु च मे बहु च मे भूयः

च मे पूर्णम् च मे पूर्णतरमिति पूर्ण-तरम् च मे अक्षितिः च  
 मे कूर्यवाः च मे अन्नम् च मे अक्षुत् च मे व्रीहयः च मे  
 यवाः च मे मापाः च मे तिलाः च मे मुद्गाः च मे खल्वाः  
 च मे गोधूमाः च मे मसुराः च मे प्रियङ्गवः च मे अणवः  
 च मे श्यामाकाः च मे नीवाराः च मे ॥ ४ ॥

सा० भा० ऊर्क, अन्नसामान्यम् । सूनुता भिषोक्तिः । प्रथमप्रभृतयोऽन्नवि-  
 शेषाः । पयः क्षारम् । रंसस्तत्ररयं सारम् । घृतमधुनीं प्रसिद्धे । संग्धिर्वन्धुभिः  
 सह भोजनमित्यर्थः । तथा सपीतिः सहपानम् । कृषिवृष्टी अन्नस्य हेतुत्वेन  
 प्रसिद्धे । जैत्रं जयशीलम् । सुस्रेत्रमित्यर्थः । औद्भिद्यपुद्भिदां तरुगुल्मादी-  
 नामुत्पत्तिः । रायिः सुवर्णम् । रायो मणिमुक्तादिः । पुष्टं पूर्वाक्तमेव सुवर्ण-  
 मितिसमृद्धम् । पुष्टिः शरीरपोषा । विभ्वाद्योऽक्षित्यन्ता धान्यविषया उत्तरो-  
 च्चाराभिवृद्धयः सप्तापि तारतम्येन द्रष्टव्याः । न केवलं प्रवृद्धान्येव धान्यानि  
 किंतु, अल्पान्यपीत्युच्यन्ते । कूर्यवाः कुरित्तयवाः । अन्नं प्रसिद्धम् । अक्षु-  
 दन्नसाध्यः क्षुत्परिहारः । व्रीहियवमापतिलमुद्गाः प्रसिद्धाः । खल्वा मुद्गेभ्योऽ-  
 पि स्थूलबीजाः । अधर्धवेदभाष्ये तु खल्वाक्षणका इति व्याख्यातम् । गोधूमाः  
 प्रसिद्धाः । मसुरां शुद्धवत्सूपहेतवः । प्रियङ्गवः प्रसिद्धाः । अणवः सूक्ष्म-  
 शाल्यः । श्यामाका ग्राम्या धान्यविशेषाः । नीवारा आरण्याः ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां

चतुर्थकाण्डे सप्तमपाठके चमकभाष्ये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

पञ्चममाह—

अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च मे सिक-  
 ताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यं च मेऽर्यश्च मे सीसं च मे  
 त्रपुंश्च मे श्यामं च मे लोहं च मेऽग्निश्च म-आपश्च मे वीरु-  
 र्धश्च म ओषधयश्च मे छष्टपच्यं च मेऽछष्टपच्यं च मे ग्राम्याश्च

१ अ. त. ह. रसः क्षीरम् । घृतं तत्रत्यं सारम् । मधु प्रसिद्धम् । २ अ. धरियः कर्त्ता ।  
 विधेन्धुभिः । ३. पुष्टिः यजुर्भिर्वन्धुभिः ।

मे पशवं आरण्याश्च यज्ञेन कल्पन्तां वित्तं च मे वित्तिश्च मे भूतं  
च मे भूतिश्च मे वसुं च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च  
मेऽर्थश्च म एमश्च म इतिश्च मे गतिश्च मे ॥ ५ ॥

अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयः च मे पर्वताः च मे  
सिकताः च मे वनस्पतयः च मे हिरण्यम् च मे अयः च मे  
सीसम् च मे त्रपुं च मे श्यामम् च मे लोहम् च मे अग्निः च  
मे आपः च मे वीरुधः च मे ओषधयः च मे कृष्टपच्यमिति  
कृष्ट-पच्यम् च मे अकृष्टपच्यमित्यकृष्ट-पच्यम् च मे ग्राम्याः  
च मे पशवः आरण्याः च यज्ञेन कल्पन्ताम् वित्तम् च मे वित्तिः  
च मे भूतम् च मे भूतिः च मे वसुं च मे वसतिः च मे कर्म  
च मे शक्तिः च मे अर्थः च मे एमः च मे इतिः च मे गतिः  
च मे ॥ ५ ॥

सा० भा० अश्वादयः प्रसिद्धाः । इषामं कृष्णापसम् । लोहं चांस्यता-  
म्रादि । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः । ग्राम्यारण्यपशवो यज्ञेन निमित्तीभूतेन  
कल्पन्तां समर्था भवन्तु । वित्तं पूर्वकल्पम् । वित्तिर्भावितामः । भूतमैश्व-  
र्यं विदं पुत्रादिकम् । भूतिः स्वकीयमैश्वर्यादिकम् । वसु निवासपापनं गवा-  
दिकम् । वसतिर्निवासाधारो गृहादिः । कर्माग्निहोत्रादिकम् । शक्तिस्त्वदनुष्ठान-  
सामर्थ्यम् । अर्थः मयोन्नतविशेषः । एम एतच्च्यं प्राप्त्यं सुखम् । इतिवच-  
नमित्तुमाप्त्युपायः । गतिरिष्टप्राप्तिः ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्संहितायां  
चतुर्थकाण्डे सप्तमपाठके चमरुमाष्ये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

षष्ठमाह—

अग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे सविता च

म इन्द्रश्च मे सरस्वती च म इन्द्रश्च मे पूषा च म इन्द्रश्च मे  
 बृहस्पतिश्च म इन्द्रश्च मे मित्रश्च म इन्द्रश्च मे वरुणश्च म  
 इन्द्रश्च मे त्वष्टा च म इन्द्रश्च मे धाता च म इन्द्रश्च मे  
 विष्णुश्च म इन्द्रश्च मेऽश्विनौ च म इन्द्रश्च मे मरुतश्च म  
 इन्द्रश्च मे विश्वे च मे देवा इन्द्रश्च मे पृथिवी च म इन्द्रश्च  
 मेऽन्तरिक्षं च म इन्द्रश्च मे द्यौश्च म इन्द्रश्च मे दिशश्च म  
 इन्द्रश्च मे मूर्धा च म इन्द्रश्च मे प्रजापतिश्च म इन्द्रश्च मे ॥६॥

अग्निः च मे इन्द्रः च मे सोमः च मे इन्द्रः च मे सविता  
 च मे इन्द्रः च मे सरस्वती च मे इन्द्रः च मे पूषा च मे इन्द्रः  
 च मे बृहस्पतिः च मे इन्द्रः च मे मित्रः च मे इन्द्रः च मे  
 वरुणः च मे इन्द्रः च मे त्वष्टा च मे इन्द्रः च मे धाता च  
 मे इन्द्रः च मे विष्णुः च मे इन्द्रः च मे अश्विनौ च मे  
 इन्द्रः च मे मरुतः च मे इन्द्रः च मे विश्वे च मे देवाः इन्द्रः  
 च मे पृथिवी च मे इन्द्रः च मे अन्तरिक्षम् च मे इन्द्रः च  
 मे द्यौः च मे इन्द्रः च मे दिशः च मे इन्द्रः च मे मूर्धा च  
 मे इन्द्रः च मे प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः च मे इन्द्रः  
 च मे ॥ ६ ॥

सा० मा० अग्न्यादयः प्रसिद्धा देवतास्तैः सर्वैः सह समानभागोपेतत्वा-  
 दिन्द्र एकैवया देवतया सह पठयते । दिव्यशब्देन प्राच्यादिचक्षुः उच्यन्ते ।  
 मूर्धशब्देन चोर्ध्वा दिक् । सा च मरुतत्वाभिवायेण पृथग्निर्दिष्टा ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहिताया  
 चतुर्थेऽध्याये सप्तमपराधके चमकभाष्ये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥



ततमाह—

अ॒श्शुश्च॑ मे र॒श्मिश्च॑ मेऽदा॑भ्यश्च॒ मेऽधि॑पतिश्च॒ म उपा॑त्-  
 शुश्च॑ मेऽन्त॒र्याम॑श्च॒ म ऐन्द्र॑वायवश्च॑ मे॒ मैत्रा॑वरुणश्च॑ म  
 आ॒श्विन॑श्च॑ मे॒ प्रति॑प्र॒स्थान॑श्च॒ मे शु॒क्रश्च॑ मे॒ मन्धी॑ च॒ म  
 आ॒ग्रय॑णश्च॑ मे॒ वैश्व॑देवश्च॑ मे॒ ध्रुव॑श्च॑ मे॒ वैश्वान॑रश्च॑ म  
 ऋ॒तुग्र॑हाश्च॑ मेऽति॒ग्राह्या॑श्च॒ म ऐन्द्रा॑ग्रश्च॑ मे॒ वैश्व॑देवश्च॑ मे  
 मरु॒त्वतीया॑श्च॒ मे मा॒हेन्द्र॑श्च॑ म॒ आदि॒त्यश्च॑ मे॒ सावि॑त्रश्च॑  
 मे॒ सार॑स्वतश्च॑ मे॒ पौष्ण॑श्च॑ मे॒ पात्नी॑वतश्च॑ मे॒ हारि॑यो॒जन॑श्च॑  
 मे ॥ ७ ॥

अ॒श्शुः च॒ मे र॒श्मिः च॒ मे अ॒दा॑भ्यः च॒ मे अ॒धि॑पति-  
 रित्य॒धि-प॑तिः च॒ मे उपा॑त्शुश्चुरित्युप-अ॒श्शुः च॒ मे अ॒न्त-  
 र्याम॑ इत्यन्तः-या॒मः च॒ मे ऐन्द्र॑वायव इत्यैन्द्र-वायवः च॒ मे  
 मैत्रा॑वरुण इति॒ मैत्रा-वरुणः च॒ मे आ॒श्विनः च॒ मे प्रति॑-  
 प्र॒स्थान॑ इति॒ प्रति-प्र॒स्थानः च॒ मे शु॒क्रः च॒ मे मन्धी॑ च॒ मे  
 आ॒ग्रय॑णः च॒ मे वैश्व॑देव इति॒ वैश्व-देवः च॒ मे ध्रुवः च॒ मे वैश्वान॑-  
 नरः च॒ मे ऋ॒तुग्र॑हा इत्यृ॒तु-ग्र॒हाः च॒ मे अ॒तिग्रा॑ह्या इत्यति-  
 ग्रा॒ह्याः च॒ मे ऐन्द्रा॑ग्र इत्यैन्द्र-अ॒ग्रः च॒ मे वैश्व॑देव इति॒  
 वैश्व-देवः च॒ मे मरु॒त्वतीयाः च॒ मे मा॒हेन्द्र॑ इति॒ माहा-इन्द्रः  
 च॒ मे आ॒दि॒त्यः च॒ मे सा॒वि॒त्रः च॒ मे सार॑स्वतः च॒ मे पौष्णः

च मे पात्नीवत इति पात्नी-वतः च मे हारियोजन इति  
हारि-योजनः च मे ॥ ७ ॥

सा भा० अथादयः सोमग्रहविशेषाः सोमप्रकरणे प्रसिद्धाः । तत्र रश्मि-  
ग्रहादर्शनादवाभ्यस्यैव ग्रहस्य गृह्यमाणत्वादंशुं पृथक्कृत्य रश्मिशब्देन निर्दि-  
श्यते । रश्मिनां तु तद्ग्रहणसाधनत्वात् । तथा च तद्ग्रहणमन्त्रः पठ्यते—  
“शुक्रं ते शुक्रेण गृह्याम्यहो रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिः” इति । अचिपति-  
शब्देन दधिग्रहो विवक्षितः । तस्य च श्रेष्ठत्वादाधिपत्यम् । अत एव श्रूयते—  
“ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणाम्” इति । प्रतिमस्यानशब्देन द्विदेवत्वग्रहसहभाषी  
प्रतिनिर्ग्राहो विवक्षितः । ध्रुवरूपस्यैव ग्रहस्यावनयनदशायां वैश्वानरसूक्त-  
पाठात्तदवस्थापन्नो वैश्वानरशब्देनोच्यते । आद्यो वैश्वदेवः प्रातःमवनगतः ।  
उत्तरस्तृतीयसवनगतः । सारस्वतग्रहोऽभिषेचनीयारूपविकृतो द्रष्टव्यः ।  
“सारस्वतं ग्रहं गृह्णाति” इति तत्राऽऽम्नानात् । एवं पौष्णोऽपि विकृतिगामी  
द्रष्टव्यः ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां  
चतुर्थकाण्डे सप्तमपाठके चमकमध्ये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अष्टममाह—

इध्मश्च मे वहिश्च मे वेदिश्च मे धिष्ण्याश्च मे स्रुचश्च मे  
चमसाश्च मे ग्रावाणश्च मे स्वरवश्च म उपरवाश्च मे धिप-  
वणे च मे द्रोणकलशश्च मे वायव्यानि च मे पूतभृच म  
आधवनीयश्च म आग्नीध्रं च मे हविर्धानं च मे गृहाश्च  
मे सदर्श्च मे पुरोडाशोश्च मे पचताश्च मेऽवभृथश्च मे  
स्वमाकारश्च मे ॥ ८ ॥

इध्मः च मे वहिः च मे वेदिः च मे धिष्ण्याः च मे  
स्रुचः च मे चमसाः च मे ग्रावाणः च मे स्वरवः च मे

उपरवा इत्युप—रवाः च मे अधिपवणे इत्यधि—सर्वेने च मे  
 द्रोणकलश इति द्रोण—कलशः च मे वायव्यानि च मे पूतभृ-  
 दिति पूत—भृत् च मे आधवनीय इत्या—धवनीयः च मे आग्नी-  
 ध्रमित्वाग्नि—इधं च मे हविर्धानमिति हविः—धानम् च मे गृहाः  
 च मे सद्ः च मे पुरोडाशाः च मे पचताः च मे अवभृथ  
 इत्यव—भृथः च मे स्वगाकार इति स्वगा—कारः च  
 मे ॥ ८ ॥

सा० भा० इध्मादीनि यज्ञाङ्गद्रव्याणि, यज्ञपकरणे प्रसिद्धानि । गृहाः  
 पत्नीशालादयः । पचताः शामिवादयः । स्वगाकारः शंयुवाकः । तेन हि  
 यथास्वं देवतानां हविर्गमनं क्रियते ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां  
 चतुर्थकाण्डे सप्तमपाठके चमकभाष्येऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

नवममाह—

आग्निश्च मे घर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च मेऽश्वमेधश्च  
 मे पृथिवी च मेऽदितिश्च मे दितिश्च मे यौश्च मे शर्करीरङ्ग-  
 गुलंगो दिराश्च मे यज्ञेन कल्पन्तामृक्च मे सामं च मे स्तोमश्च  
 मे यजुश्च मे दीक्षा च मे तपश्च म ऋतुश्च मे व्रतं च मेऽहो-  
 रात्रयोर्वृष्ट्या वृहद्रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्पेताम् ॥ ९ ॥

अग्निः च मे घर्मः च मे अर्कः च मे सूर्यः च मे प्राण इति  
 प्र—अनः च मे अश्वमेध इत्यश्व—मेधः च मे पृथिवी च मे  
 अदितिः च मे दितिः च मे यौः च मे शर्करीः अङ्गुलंगुः दिराः

च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ऋक् च मे सामं च मे स्तोमः च मे  
 यजुः च मे दीक्षा च मे तपः च मे ऋतुः च मे व्रतम् च मे  
 अहोरात्रयोरित्यंहः—रात्रयोः वृष्ट्या बृहद्रथन्तरे इति बृहत्-  
 रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्पेताम् ॥ ९ ॥

सा० पा० आग्नेयीयमानो वह्निः । धर्मः अवर्यः । 'इन्द्रायार्कवने पुरोडाशम्'  
 इति विहितो यागोऽर्कः । 'सौर्यं चरुम्' इति विहितो यागः सूर्यः । 'प्राणाय  
 स्वाहा' इति विहितो होमः प्राणः । अश्वमेधः प्रसिद्धः । पृथिव्यादयो  
 देवताविशेषाः । शंकरस्यायं शंकर्यः । अजुल्लयोऽजुल्लिवहिराट्पुरुषस्यावयव-  
 विशेषाः । दिशः प्राच्याद्याः । चक्षुब्दाद्विदिशोऽपि । ताः सर्वा मे मदीयेन  
 यज्ञेन कल्पन्तां स्वस्वव्यापारसमर्था भवन्तु । ऋगादयो मन्त्रविशेषाः । स्तोमः  
 साप्ताह्यचिरूपं स्तोत्रम् । दीक्षा यजमानसंस्कारः । तपः पापक्षयार्थमनशनपदि ।  
 ऋतुर्धृत्वाङ्गभूतः कालः । व्रतमेकस्ननादि । अहोरात्रयोः संवन्धिनी या वृष्टि-  
 स्तया मदीये सत्यं कल्पनामिति श्लेषः । बृहद्रथन्तरे सामनी । ते च मदीयेन  
 यज्ञेन कल्पेतां स्वस्वव्यवहारसमर्थे भवेताम् ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां

चतुर्थकाण्डे सप्तमपाठके चमकभाष्ये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

दशममहा—

गर्भांश्च मे वत्सार्थं मे उपर्विंश्च मे उपधी चं मे दिव्यवाट् चं  
 मे दिव्यौही चं मे पञ्चाविंश्च मे पञ्चावी चं मे त्रिवत्सार्थं मे  
 त्रिवत्सा चं मे तुर्यवाट् चं मे तुर्यौही चं मे षष्ठवाट् मे  
 षष्ठौही चं मे उक्षा चं मे वशा चं मे कपभार्थं मे वेहचं  
 मेऽनड्वान् चं मे धेनुश्चं मे आयुर्पञ्जेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन  
 कल्पतामपानो यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्पञ्जेन  
 कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां वाग्पञ्जेन

कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् ॥ १० ॥

गर्भाः च मे वत्साः च मे त्र्यविरिति त्रि-अविः च मे  
 त्र्यवीति त्रि-अवी च मे दित्यवाडिति दित्य-वाट् च मे  
 दित्यौही च मे पञ्चाविरिति पञ्च-अविः च मे पञ्चावीति पञ्च-  
 अवी च मे त्रिवत्स इति त्रि-वत्सः च मे त्रिवत्सेति त्रि-वत्सा  
 च मे तुर्यवाडिति तुर्य-वाट् च मे तुर्यौही च मे पष्ठवाडिति  
 पष्ठ-वाट् च मे पष्ठौही च मे उक्षा च मे वशा च मे ऋषभः  
 च मे वेहत् च मे अनड्वान् च मे धेनुः च मे आयुः यज्ञेन  
 कल्पताम् प्राण इति प्र-अनः यज्ञेन कल्पताम् अपान इत्यप-  
 अनः यज्ञेन कल्पताम् व्यान इति वि-अनः यज्ञेन कल्पताम्  
 चक्षुः यज्ञेन कल्पताम् श्रोत्रम् यज्ञेन कल्पताम् मनः यज्ञेन  
 कल्पताम् वाक् यज्ञेन कल्पताम् आत्मा यज्ञेन कल्पताम् यज्ञः  
 यज्ञेन कल्पताम् ॥ १० ॥

सा०भा० गर्भा वसाश्च ऋषिदाः । सार्धसंवत्सरो वत्सरूपः पुंगवस्त्वपिः ।  
 तयाविधा गोरुपवी । द्विसंवत्सरो ऋषभो दित्यवाट् । तयाविधा गौर्दित्यौही ।  
 सार्धद्विसंवत्सरो ऋषभः पञ्चानिः । तयाविधा गौः पञ्चावी । संवत्सरोऽप्येव  
 ऋषभस्त्रिवत्सः । तयाविधा गौस्त्रिवत्सा । सार्धत्रिवत्सरो ऋषभस्तुर्यवाट् । तया-  
 विधा गौस्तुर्यौही । चतुःसंवत्सरो ऋषभः पष्ठवाट् । तयाविधा गौः पष्ठौही ।  
 सेषनवर्षे ऋषभ उक्षा । ब००५ गौर्वशा । चक्षुःश्रोत्राधिकवत्सक ऋषभाः ।  
 गर्भेद्यानिनी गौर्वहत् । अकटस्य वाहकोऽनड्वान् । नरप्रमूया गौर्वधेनुः ।  
 आयुरादयो ऋषिदाः । अत्मा प्ररीरम् । उक्ता आयुरादयो मदीयेन यज्ञेन

कार्यक्षमा भवन्तु । यद्वा करिष्यमाणोऽश्वमेदादिः सोऽप्यनेनानुष्ठीयमानेन  
यज्ञेन स्वकार्यक्षमो भवतु ।

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थे-  
वाण्डे सप्तमपाठके चमकभाष्ये दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

एकादशमाह—

एकां च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे सप्त च मे नव च मे एका-  
दश च मे त्रयोदश मे पञ्चदश च मे सप्तदश च मे नवदश च मे  
एकविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च मे सप्त-  
विंशतिश्च मे नवविंशतिश्च मे एकत्रिंशच्च मे त्र्यंश्विं-  
शच्च मे चतस्रश्च मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे षोडश च मे विं-  
शतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मेऽष्टाविंशतिश्च मे द्वात्रिंशच्च मे  
पट्त्रिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मेऽष्टार्च-  
त्वारिंशच्च मे वार्जश्च प्रसवश्चापिजश्च क्रतुश्च सुवश्च मूर्धा  
च व्यश्रियश्चाऽऽन्यायनश्चान्त्यश्च भौवनश्च सुवन्श्चाधि-  
पतिश्च ॥ ११ ॥

एकां च मे तिस्रः च मे पञ्च च मे सप्त च मे नव च मे  
एकादश च मे त्रयोदशेति त्रयः—दश च मे पञ्चदशेति पञ्च-  
दश च मे सप्तदशेति सप्त—दश च मे नवदशेति नव—दश च  
मे एकविंशतिरित्येक—विंशतिः च मे त्रयोविंशतिरिति  
त्रयः—विंशतिः च मे पञ्चविंशतिरिति पञ्च—विंशतिः  
च मे सप्तविंशतिरिति सप्त—विंशतिः च मे नवविंश-  
तिरिति नव—विंशतिः च मे एकत्रिंशदित्येक—त्रिंशत्

च मे त्र्यंश्विंशदिति त्र्यंशः—त्रिंशत् च मे चतस्रः च  
 मे अष्टौ च मे द्वादश च मे षोडश च मे विंशतिः च मे  
 चतुर्विंशतिरिति चतुः—विंशतिः च मे अष्टाविंशतिरि-  
 त्यष्टा—विंशतिः च मे द्वात्रिंशत् च मे षट्त्रिंशदिति  
 षट्—त्रिंशत् च मे चत्वारिंशत् च मे चतुश्चत्वारिंश-  
 दिति चतुः—चत्वारिंशत् च मे अष्टाचत्वारिंशदित्यष्टा—  
 चत्वारिंशत् च मे वार्जः च प्रसव इति प्र—सवः च अपिज  
 इत्यपि—जः च क्रतुः च सुर्वः च मूर्धा च व्यश्रिय इति  
 वि—अश्रियः च आन्त्यायनः च अन्त्यः च भौवनः च भुवनः  
 च अर्धपतिरित्यर्ध—पतिः च ॥ ११ ॥

सा०भा० एकादशब्दाः संख्यापराः । राजादयः सर्वे मम सन्निवति शेषम्  
 वाजोऽन्नम् । प्रसवस्तस्योत्पत्तिः । अपिजस्तस्यैव पुनःपुनरुत्पत्तिः । क्रतुः  
 संकल्पो भोगादिविषयो यागो वा । सुवस्तस्योत्पत्तौ हेतुरादित्यः । मूर्धा  
 यौ । व्यश्रियः, विषेपेणाश्नुते, न्यामोलीति व्यश्र आकाशादिस्तत्र भवो  
 व्यश्रियः । आन्त्यायनः, अन्ते जातः । अन्त्यः, अन्ते मवः स्थितः । भुवने  
 भवो भौवनः । भुवनो जगदात्मकः । अर्धपतिरर्धिष्ठाय षष्ठ्यविता राजा,  
 इति अदोवल्भाष्ये । अथवा राजादयश्चैत्रादिमासानां नामविशेषाः । तदानीं  
 मे सर्वे श्रीणन्तु इति वाक्यशेषः । चकाराः परस्परमसुच्यार्याः । अनुक्तका-  
 लादिदेवतासमुच्चयार्था वा ॥ ११ ॥

यथोक्तैकादशानुवाकरूपमन्त्रस्यार्थं होम विपत्ते—

वसोर्धारा जुहोति वसोर्मे धाराऽसदिति वा एषा हूयते घृतस्य  
 वा एनमेषा धाराऽमृत्सिद्धौके पिन्वमानोर्पतिष्ठते ॥ १ ॥

वसोः धाराम् जुहोति वसोः मे धारां असत् इति वै

ए॒पा ह्यु॒यते॒ वृ॒त॒स्य॑ वै ए॒नम् ए॒पा धा॒रा अ॒मु॒ग्नि॑न् लो॒के पि॒न्व॒-  
मा॒ना उ॒पेति॑ ति॒ष्ठते ॥ १ ॥

सा० भा० वसोर्धनस्य धारा सातत्यं यथाऽऽहुत्या लभ्यते सेषमाहुतिर्ध-  
सोर्धारा वा जुहुयात् । तदेतदुक्तनिर्वचनं सूच्यते । यो यजमानो जुहोति स  
प्रथमं मम धननैरन्तर्यं भूयादित्येवं कामयते । ततस्तेनेयमाहुतिर्हूयते तेन  
होमैर्नैनं यजमानं स्वर्गं लोके घृतस्य धारा पिन्वमाना प्राणयति सवते ॥१॥

तत्र द्रव्यं विषत्ते—

आ॒ज्येन॑ जु॒होति॑ ते॒जो वा आ॒ज्यं ते॒जो वसो॑र्धा॒रा ते॒जसे॒-  
धा॒स्यै ते॒जोऽर्धं॑ रु॒न्धे ॥ २ ॥

आ॒ज्येन॑ जु॒होति॑ ते॒जः वै आ॒ज्यम् ते॒जः वसोः॑ धा॒रा ते॒जसा॑  
ए॒व अ॒स्यै ते॒जः अ॒वेति॑ रु॒न्धे ॥ २ ॥

सा० भा० सुवर्णादिधनसमूहेरापि ध्रुवं तेजोरूपत्वं प्रसिद्धम् ॥ २ ॥

कामप्राप्तिहेतुत्वेनापि तामाहुतिं प्रशंसति—

अथो॒ कामा॑ वै वसो॑र्धा॒रा का॒मानि॑वा॒र्ध रु॒न्धे ॥ ३ ॥

अथो॒ इति॑ का॒माः वै वसोः॑ धा॒रा का॒मान् ए॒व अ॒वेति॑  
रु॒न्धे ॥ ३ ॥

अन्वयव्यतिरेकान्था सातत्यं विषत्ते—

यं का॒मये॑त प्रा॒णान॑स्पा॒न्नायं॑ वि॒च्छि॒न्त्या॒मिति॑ वि॒ग्राहं॑ तस्य  
जुहु॒यात्प्रा॒णाने॑वा॒स्यान्नायं॑ वि॒च्छि॒नत्ति ॥ ४ ॥

यम् का॒मये॑त प्रा॒णानि॑ति॒ प्र—अ॒नान् अ॒स्य अ॒न्नाय॑मित्यं-  
न्न—अ॒यम् वी॑ति॒ छि॒न्त्याम् इति॑ वि॒ग्राह॑मिति॒ वि—ग्राहं॑ तस्य  
जुहु॒यात् प्रा॒णानि॑ति॒ प्र—अ॒नान् ए॒व अ॒स्य अ॒न्नाय॑मित्यं-  
अ॒यम् वी॑ति॒ छि॒नत्ति ॥ ४ ॥



यं कामयेत प्राणानस्पाञ्चाद्यं सं तनुयामिति संतंतां तस्य  
जुहुवात्प्राणानेवास्पाञ्चाद्यं सं तनोति ॥ ५ ॥

यम् कामयेत प्राणानिति प्र—अनान् अस्य अञ्चाद्यमित्यञ्ज-  
अर्थम् समितिं तनुयाम् इति संतंतामिति सम्—तताम् तस्य  
जुहुवात् प्राणानिति प्र—अनान् एव अस्य अञ्चाद्यमित्यञ्ज—अर्थम्  
समितिं तनोति ॥ ५ ॥

सा० भा० यस्य यज्ञमानस्य प्राणानञ्च च विच्छिन्न्यामित्येवं द्विषन्नध्वर्यु-  
रेतं मन्त्रं मध्ये विद्युञ्ज जुहुवात् । यस्तु प्राणात्पञ्चस्य सादस्य कामयेत  
सोऽयं संततामाहुतिं जुहुवात् ॥ ५ ॥

अथ वानञ्ज म इत्यादीनि अञ्जं च मे शुभ्र म इत्यतः प्राक्कृतानि चतुश्चत्वारिंश-  
दधिकशतसंख्याकानि वाक्यानि तानि द्वादशसंख्येण विषय्य प्रशंसति—

द्वादश द्वादशानि जुहोति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणै-  
वास्मा अन्नमर्थं कुर्ये ॥ ६ ॥

द्वादश द्वादशानि जुहोति द्वादश मासाः संवत्सर इति सम्—  
वत्सरः संवत्सरेणेति सम्—वत्सरेण एव अस्मै अन्नम् अवेति  
कुर्ये ॥ ६ ॥

सा० भा० द्वादशानां वास्वानां सम्प्ले द्वादशम् । तानि च द्वादशानि पुन-  
द्वादशसंख्याकानि । तथा सन्नि चतुश्चत्वारिंशदधिकशतसंख्या संवद्यते । तद-  
न्वयं द्वादशसंख्याया वा सासद्वारा संवत्सररूपत्वात्संवत्सरसाध्यमञ्जं प्रा-  
प्नोति ॥ ६ ॥

अथ चतुर्थानुवाकगतानि वाक्यानि प्रशसति—

अन्नं च मेऽक्षुत् च मे इत्याहैतद्वा अन्नस्य रूपं रूपेणैवान्नमव  
रुन्धे ॥ ७ ॥

अन्नम् च मे अक्षुत् च मे इति आह एतत् वै अन्नस्य रूपम्  
रूपेण एव अन्नम् अवेति रुन्धे ॥ ७ ॥

सा० भा० अन्नमित्यादिभिर्वाक्यैर्यत्पतिपाद्यं तत्सर्वमन्नस्य रूपम् । बुद्धभा-  
वस्यान्नसाध्यत्वादुपरितनानां च प्रीत्यादीनामन्नसाधनत्वात् ॥ ७ ॥

अथ पञ्चमानुवाकगतानि वाक्यानि प्रशसति—

अग्निश्च म आपश्च म इत्याहैपा वा अन्नस्य योनिः सयो-  
न्येवान्नमव रुन्धे ॥ ८ ॥

अग्निः च मे आपः च मे इति आह एपा वै अन्नस्य योनिः  
सयोनीति स-योनिः एव अन्नम् अवेति रुन्धे ॥ ८ ॥

सा० भा० अग्नेः पाकहेतुत्वादन्नयोनित्वम् । अपां चौपाधिजनकत्वादन्नयो-  
नित्वम् । एतन्पत्रपादेनानेकपकारकारणसहितमन्नं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

अथ षष्ठानुवाकगतानि वाक्यानि प्रशसति—

अर्धेन्द्राणि जुहोति देवता एवाव रुन्धे यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति  
तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठत्वात् इन्द्रमुत्तरमाहेन्द्रियमेवास्मि-  
न्नुपरिष्ठादधाति ॥ ९ ॥

अर्धेन्द्राणीत्यर्धे-इन्द्राणि जुहोति देवताः एव अवेति रुन्धे  
यत् सर्वेषाम् अर्धम् इन्द्रं प्रतीतिं तस्मात् इन्द्रः देवतानाम्  
भूयिष्ठत्वात् इति भूयिष्ठत्वात्-तमः इन्द्रम् उत्तरमित्युत्-त-  
रम् आह इन्द्रियम् एव अस्मिन् उपरिष्ठात् दधाति ॥ ९ ॥

सा० भा० येषां वाक्यान्तामर्धेष्विन्द्रः पठ्यते तान्यर्धे-द्वाणि । तेषु वाक्येषु  
अग्नीषोमादीनां देवतानां पूर्वार्धेष्वाम्नातत्वाद्देवताः मान्तेति । यद्यस्मात्कार-  
णात्सर्वेषां वाक्यानां प्रत्यर्धमिन्द्रः पठ्यते तस्मात्कारणादयामिन्द्रो भूयिष्ठ-  
भाक्तमः । भूयिष्ठं प्रभूतं इविर्भजतीति भूयिष्ठमागतिशयेन तादृशः । यस्मा-  
द्देव इन्द्रमत्रोत्तरार्धगतं प्राह तस्मादस्मिन्त्यजमानेऽप्युपरिष्ठाच्छिरोधाने चक्षु-  
सादीन्द्रियं स्थापयति ॥ ९ ॥

सप्तमाष्टमयोरनुवाकयोरवस्थितानि वाक्यानि प्रशंसति—

यज्ञायुधानि जुहोति यज्ञो वै यज्ञायुधानि यज्ञमेवाव रून्धेऽथो  
एतद्वै यज्ञस्य रूपं रूपेणैव यज्ञमव रून्धे ॥ १० ॥

यज्ञायुधानीति यज्ञ-आयुधानि जुहोति यज्ञः वै यज्ञायुधा-  
नीति यज्ञ-आयुधानि यज्ञम् एव अवेति रून्धे अथो इति  
एतत् वै यज्ञस्य रूपम् रूपेण एव यज्ञम् अवेति रून्धे ॥ १० ॥

सा० भा० अंशदाभ्यादिग्रहरूपाणि यज्ञसाधनानि साक्षाद्यज्ञनिष्पादकरत्वा-  
द्यज्ञस्वरूपाणि । इध्मावर्हिंसादिभिर्यज्ञः परस्परया निरूप्यते नतु ग्रहीरिव  
साक्षादभिष्याद्यते । तस्मात्तानि यज्ञस्य रूपमेतैरन्तरङ्गैर्वहिरङ्गैश्च यज्ञायुधैर्यज्ञं  
मान्तेति ॥ १० ॥

अन्तिमस्य स्वगानारवौच्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अवमृथश्च मे स्वगाकारश्च म इत्याह स्वगाकृत्यै ॥ ११ ॥

अवमृथ इत्यर्थ-भूथः च मे स्वगाकार इति स्वगा-कारः  
च मे इति आह स्वगाकृत्या इति स्वगा-कृत्यै ॥ ११ ॥

सा० भा० स्वार्थीनत्वरूपणायैत्यर्थः ॥ ११ ॥

नमदानुवाके पूर्ववेगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

अग्निश्च मे चर्मश्च म इत्याहैतद्वै ब्रह्मवर्चसस्य रूपं रूपेणैव  
ब्रह्मवर्चसमव रून्धे ॥ १२ ॥

अग्निः च मे घर्मः च मे इति आह एतत् वै ब्रह्मवर्चसस्येति  
ब्रह्म-वर्चसस्य रूपम् रूपेण एव ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम्  
अवेति रुन्धे ॥ १२ ॥

सा० भा० अग्न्यादिभिर्ब्राह्मणकर्मनिष्पत्तेरेतेषां ब्रह्मवर्चसरूपत्वम् ॥ १२ ॥

एतस्मिन्नेवानुवाक उत्तरार्धगतानि वाक्यानि प्रशसति—

ऋक् च मे सामं च मे इत्याहितद्वै छन्दसां रूपं रूपेणैव  
छन्दाश्चस्येव रुन्धे ॥ १३ ॥

ऋक् च मे सामं च मे इति आह एतत् वै छन्दसाम् रूपम्  
रूपेण एव छन्दांसि अवेति रुन्धे ॥ १३ ॥

सा० सा० ऋगादिकं छन्दसां वेदानां स्वरूपावेति प्रसिद्धम् ॥ १३ ॥

दशमानुवाके पूर्वार्धगतवाक्यानि प्रशसति—

गर्भाश्च मे वत्साश्च मे इत्याहितद्वै पशूनां रूपं रूपेणैव  
पशून्चरुन्धे ॥ १४ ॥

गर्भाः च मे वत्साः च मे इति आह एतत् वै पशूनाम् रूपम्  
रूपेण एव पशून् अवेति रुन्धे ॥ १४ ॥

सा० भा० गर्भवत्सादीनां पशुरूपत्वं प्रसिद्धम् ॥ १४ ॥

एतस्मिन्नेवानुवाक उत्तरार्धगतानि वाक्यानि प्रशसति—

कल्पान् जुहोति अंकलस्य कल्प्यै ॥ १५ ॥

कल्पान् जुहोति अंकलस्य कल्प्यै ॥ १५ ॥

सा० भा० आयुर्धनेन कल्पकामित्यादयो मन्त्राः कल्पाः । पूर्व पशुदस्त्व-  
कल्पं स्वरूपकार्यसमर्थं न भवति तस्य तस्य सामर्थ्यापार्थं होतः ॥ १५ ॥

एकादशानुवाके पूर्वभाष्यताति वाक्यानि प्रशसति—

युग्मदयुजे जुहोति मिथुनत्वार्यं ॥ १६ ॥

युग्मदयुज इति युग्मत्-अयुजे जुहोति मिथुनत्वार्येति  
मिथुन-त्वार्यं ॥ १६ ॥

सा० मा० चतस्रश्च मेऽष्टौ च म इत्यादिकं समसंख्यारूपं युग्मम् । एका च मे तिस्रश्च म इत्यादि विषमसंख्यारूपयुग्मं राशिद्वयम् । स्त्रीपुरुषवत्परस्परविलक्षणत्वान्मिथुनत्वाय संप्रपते ॥ १६ ॥

राशिद्वयेऽप्युत्तरोत्तराधिक्यं प्रशसति—

उत्तरार्वती भवतोऽभिक्रान्त्यै ॥ १७ ॥

उत्तरार्वती इत्युत्तरा-वती भवतः अभिक्रान्त्या इत्यभि-  
क्रान्त्यै ॥ १७ ॥

सा० मा० एकत्वादुत्तरं भित्त्वम् । तस्मादुत्तरं पञ्चत्वम् । तथा चतुर्थ्यादुत्तरमष्टत्वम् । तस्मादुत्तरं द्वादशत्वम् । एवमुपयोगोत्तरान्त्वेनाभितो व्याप्तिर्भवति ॥ १७ ॥

युग्माद्युग्मसंख्यावाचिशंशना तात्पर्यं दर्शयति—

एका च मे तिस्रश्च म इत्याह देवछन्दसं वा एका च तिस्रश्च  
मनुष्यछन्दसं चतस्रश्चाष्टौ च देवछन्दसं षेव मनुष्यछन्दसं  
चाथं रुन्धे ॥ १८ ॥

एका च मे तिस्रः च मे इति आह देवछन्दमिति  
देव-छन्दसम् वै एका च तिस्रः च मनुष्यछन्दसमिति  
मनुष्य-छन्दसम् चतस्रः च अष्टौ च देवछन्दसमिति

देव-छन्दसम् च एव मनुष्यछन्दसमिति मनुष्य-छन्दसम्  
च अवेति रुन्धे ॥ १८ ॥

सा० भा० विषमसंख्यया देवानां प्रियाणि ऋन्दांसि निष्पाद्यन्ते । सम-  
संख्यया तु मनुष्यप्रियाणि । अत्रस्तदुभयं प्राप्नोति ॥ १८ ॥

राशिद्वयेऽप्युत्तरोत्तरसङ्ख्यावृद्धेरवधिं प्रशंसति—

आ त्रयंस्त्रिंशतो जुहोति त्रयंस्त्रिंशद्वै देवतां देवता ए-  
वाऽर्चं रुन्ध आऽष्टाचत्वारिंशतो जुहोत्यष्टा चत्वारिंशदक्षरा  
जगती जागताः पशवो जगत्यैवास्मै पशूनर्चं रुन्धे ॥ १९ ॥

एति त्रयंस्त्रिंशत इति त्रयं—त्रिंशत्. जुहोति त्रयंस्त्रिं-  
शदिति त्रयं—त्रिंशत् वै देवताः देवताः एव अवेति रुन्धे एति  
अष्टाचत्वारिंशत इत्यष्टा—चत्वारिंशतः जुहोति अष्टाचत्वारिं-  
शदक्षरेत्यष्टाचत्वारिंशत्—अक्षरा जगती जागताः पशवः जगत्या  
एव अस्मै पशून् अवेति रुन्धे ॥ १९ ॥

आस्मिन्ननुशाक उत्तरयागगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

वाजंश्च प्रसवश्चेति द्वादशं जुहोति द्वादश मासाः संवत्सरः संव-  
त्सर एव प्रतितिष्ठति ॥ २० ॥

वाजं च प्रसव इति प्र—सवः च इति द्वादशम् जुहोति  
द्वादश मासाः संवत्सर इति सम्—वत्सरः संवत्सर इति सम्—वत्सरे  
एव प्रतीतिं तिष्ठति ॥ २० ॥

सा० भा० अथ विनियोगसंग्रहः—

अद्याविष्णु वसोर्धाराभेकादद्यभिरादितः ।

अनुवाके जुहोत्ये कामाहुतिं सवतां घृतात् ॥ इति ॥ २० ॥

अथ मीमासा—

द्वादशाध्यायस्य तृतीयापादे चिन्तितम्—

मन्त्रादौ किं वसोर्धारा मन्त्रान्ते वाऽत्र संततेः ।

आद्यो होमेषु संतत्या द्वादशान्तेषु वृद्धतिः ॥

अग्री किञ्चित्कर्म विहितम् । संतता वसोर्धारा जुहोतीति । तत्र सातत्यम-  
च्छिन्नत्वम् । तच्च मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमे नत्प्रपपद्यते । तस्मान्मन्त्रादौ कर्म-  
संनिपात इति प्राप्ते द्रुमः । तस्मिन्वसोर्धाराकर्मणि “ द्वादश द्वादशानि जुहोति ”  
इति श्रुतेः । द्वादशभिर्पन्नवाच्यैः संपाद्यमेकाहुतिस्वरूपम् । तद्यथा—

वाजंश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे  
क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च मे श्रावश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च  
मे सुवश्च मे ॥ २१ ॥

सा० अ० इत्येतेद्वादशाभिर्पन्नवाच्यैरेकाहुतिर्होतव्या । ईदृशा उत्तरा आहु-  
तयः । ‘ माणश्च मेऽपानश्च मे ’ इत्यादिभिर्निष्वात्राः । ते च होवा द्वादश ।  
तेषु मध्ये विलम्बाभावः सातत्यम् । न तु मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमाः । तस्मा-  
त्पूर्वन्वायेन मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातस्य नास्ति विप्रः ॥ २१ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थभाष्ये यजुःसंहितायां  
चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके चमकभाष्ये एकादशोऽस्तुवाकः ॥ ११ ॥

॥ इति चमकभाष्यं समाप्तम् ॥

११ गौतमप्रणीतन्यायसूत्राणि-भाष्यवृत्तिभ्यां समेतानि ।...	४	८
१२ श्रीमद्भगवद्गीता-सटीकरामानुजभाष्ययुता । . .	७	८
१३ दर्शपूर्णमासप्रकाशः-किञ्चिदकरोपाह्वयामनशास्त्रिरुतः ।	६	१२
१४ संस्कारपद्धतिः-अभ्यकरोपाह्वयभास्करशास्त्रिविरचिता ।	२	८
१५ काश्यपशिल्पम्-महेश्वरोपदिष्टम् । ... ..	३	१
१६ करणकौस्तुभः-कृष्णद्वैवज्ञविरचितः । ... ..	०	९
१७ मीमांसादर्शनम्-सतन्त्रवार्तिकशावरभा० भागपट्कात्मकम् ।	२५	९
१८ धर्मतत्त्वनिर्णयः-अभ्यकरोपाह्वयसुदेवशास्त्रिप्रणीतः ।	०	९
१९ धर्मतत्त्वनिर्णयपरिशिष्टम्-	०	१३
१९ भास्कररीयत्रीजगणितम्-नवाङ्कुराटीकासहितम् ।...	२	०
१०० प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः-नागेशमठविरचितः । कुण्डार्कयुतः ।	१	१०
१०१ शांकरपादभूषणम्-पवतेद्वैत्युपाह्वयपुनाथशास्त्रिरुत द्विभा०	८	५
१०२ ब्रह्मवैवर्तपुराणम्-भागद्वयात्मकम् । ... ..	९	४
१०३ श्रुतिसारसमुद्धरणम्-गियेपरनामकतोडकाचार्यप्रणीतम् ।	०	१३
१०४ त्रिंशच्छ्लोकी-टिप्पणीविबुधिव्या समेता । धर्मशास्त्रग्रन्थः ।	२	१५
१०५ आश्वलायनगृह्यसूत्रम्-आधलायनाचार्यप्रणीतम् ।	२	१२
१०६ दशोपनिषदः-मूलभागाः । ... ..	२	०
१०७ लीलावती-श्रीमद्भस्कराचार्यप्रणीता । टीकाद्वयोपेता द्विभागा ।	३	०
१०८ व्या० महाभाष्यम्-(अङ्गा ) पञ्चलिखि प्र.उ.यु.द्विभागम् ।	४	४
१०९ श्रीमद्भगवद्गीताप्रथमाध्यायौ-म अभ्यकरटीकायुतौ ।	२	३
११० ब्रह्मगणिताध्यायः-(पूर्वार्धः)भास्क०रुतः भाष्यटीकोपेतः ।	२	८
१११ काश्यपरिशुद्धिः-प, अभ्यकरोपाह्वयानुदेवशास्त्रिप्रणीता ।	१	४
श्रीमत्पद्मपुराणम्-महापुराणान्तर्गत चतुर्भागात्मकम् । ...	२०	०
सिद्धान्तदर्शनम्-महर्षिवेदव्यासप्रणीत निरञ्जनभाष्ययुतम् ।	१	४
आधानपद्धतिः-किञ्चिदकरोपाह्वयामनशास्त्रिभिः रूढा ।	१	१४
पञ्चालम्भमीमांसा-किञ्चिदकरोपाह्वयामनशास्त्रिविरचिता ।	०	१०
शिवभारतम्-कृवाण्डेपरमानन्दविरचितम् । ... ..	१	०